

Tolstova, as a scientist, made a great contribution to the science of the Karakalpak people, collecting valuable materials from numerous historical sources and based on her field records, as well as from oral folk art. As a result of these works, in 1955 she defended her thesis on the topic "Karakalpaks of the Fergana Valley" (historical ethnographic essay). She has written several scientific books in connection with this topic. In her works, invaluable information about the division of our people into the Bukhara and Kokand ethnographic groups, their history, ethnogenesis, culture, literature, life for various reasons has been widely studied and saved. This information serves as an invaluable source in the study of the language of the Karakalpaks living outside of Karakalpakstan, on the territory of Uzbekistan.

Ўзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы

Қарақалпақстан бөлімінің

ХАБАРШЫСЫ

Журнал 1960-жылдан бастап шығып атыр

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси

Қорақалпоғистон бўлимининг

АХБОРОТНОМАСИ

Журнал 1960 йилдан нашр қилинмоқда

ВЕСТНИК

Каракалпакского отделения

Академии наук Республики Узбекистан

Журнал издается с 1960 года

№ 2

(271)

Нукус - «Илим» - 2023

Учредитель и издатель: Каракалпакское отделение Академии наук Республики Узбекистан Главный редактор академик Н.К. АИМБЕТОВ РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ НАРЫМБЕТОВ Б., кандидат физико-математических наук (заместитель главного редактора); КАРАЖАНОВ С.Ж., доктор физико-математических наук, профессор (Норвегия); КУДАЙБЕРГЕНОВ К.К., доктор физико-математических наук, профессор; ТЛЕУМУРАТОВА Б.С., доктор физико-математических наук; УТЕБАЕВ Д., доктор физико-математических наук; РАФИКОВ В.А., доктор географических наук; ЭРКАЕВ А.У., доктор технических наук, профессор; АИМБЕТОВ И.К., доктор технических наук; ШАМШЕТОВ С.Н., доктор технических наук, профессор; ТУРЕМУРАТОВ Ш.Н., доктор химических наук, профессор; ЗАКИРОВ Б.С., доктор химических наук, профессор; ТОЖИБАЕВ К.Ш., доктор биологических наук, академик; АБДУЛЛАЕВ И.И., доктор биологических наук, профессор; МАМБЕТУЛЛАЕВА С.М., доктор биологических наук, профессор; МАРКОВ М.В., доктор биологических наук, профессор (Россия); КАБУЛОВ М.К., доктор медицинских наук, профессор; ЗИЯДУЛЛАЕВ Н.С., доктор экономических наук, профессор (Россия); ТРОСТЯНСКИЙ Д.В., доктор экономических наук; ДЖУМАШЕВ А.М., доктор исторических наук, профессор; БЕКНАЗАРОВ Р.А., доктор исторических наук (Казахстан); КАРЛЫБАЕВ М., доктор исторических наук; КУРБАНОВА З.И., доктор исторических наук; НУРЖАНОВ С.У., доктор исторических наук; ИСКАНДЕРОВА А., кандидат исторических наук; НИЯЗИМБЕТОВ М.К., доктор философских наук; АЛЬНИЯЗОВ А.И., доктор филологических наук, профессор; БЕКБЕРГЕНОВА З.У., доктор филологических наук, профессор; НАЖИМОВ П.А., доктор филологических наук; ПАЛЫМБЕТОВ К.С., доктор филологических наук. Адрес редакции: 230100, г. Нукус, проспект Бердаха, 41, тел.: (61) 222-98-94. web-сайт http: //aknuk.uz/vestnik.html Зав. редакцией Г. Тлеуниязова Корректурa: В. Султангулова, Г.Тлеуниязова Компьютерная верстка: В. Султангулова	
Сдано в набор 15.05.2023. Подписано к печати 26.07.23. Формат бумаги 60x84 ¹/₈. Печ. л. 10. Тираж 100 экз. Заказ 2. Цена договорная. Каракалпакское отделение Академии наук Республики Узбекистан. Регистрационный номер 01-040.	

ЎДЕБИЯТЛАР

- Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакское государственное издательство, 1959; Жоқарғы қарақалпақлар. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1975; Жоқарғы қарақалпақлар // ӨзРІІА Қарақалпақстан бөлімі (1-қайта басылыўы). – Нөкіс: Билим, 2021; Некоторые сведения о бухарских каракалпаках. – Нукус, 1961; Исторические предания Южного Приаралья. – М.: Наука, 1981.
- Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакское государственное издательство, 1959.
- Пайзуллаева Ш. Алыстағы ағайин. – Нөкіс: Билим, 2009.
- Пайзуллаева Ш. Аз емесдур қарақалпақ көп! – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1995. – 109 б.
- Ergashev Q., Hamidov N. O‘zbekiston tarixi. – Toshkent: G‘afur ulom nomidagi nashriyot-manbaa uyi, 2018. – 309 б.
- Хамидов Х. Бухаралы қарақалпақларының тили бойынша бақлаўлар // Вестник КК ФАН УзССР. – Нукус, 1964. №3. – 42-47-бб.
- Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань: Каракалпакстан, 1976. – С. 299.
- Прекеева А.А. Конимех қорақалпоқлари ше-васи: Филол. фан. ном. ... дис. – Нукус, 2012.
- Толстова Л.С. Жоқарғы қарақалпақлар. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1975. - 192 б.

Лада Сергеевна ва қорақалпоқлар тарихи Прекеева А.А.

Ўзбекистан давлат, санъат ва маданият институти Нукус филиали

Ушбу мақола тарих фанлари номзади олима Л.С.Толстованинг юқори қорақалпоқларнинг тарихи, этногенези, этнографиясига қўшган ҳиссаси ва тадқиқотларининг қорақалпоқ диалектологиясига алоқаси масалаларига бағишланган. Л.С.Толстова таниқли олим С.П.Толстов ва Т.А.Трофимова оиласида таваллуд топган. Олимлар оиласида ўсиб ўлғайиши Ладанинг отаси изидан бориб, тарих фанига қизиқишига сабаб бўлади ва Москва давлат университетида ўқийди. 1951 йили тарих факультетининг этнография мутахассислигини тугатади ва отасининг раҳбарлигидаги Хоразм археологик экспедицияси тадқиқотларига қатнашади. Толстованинг қизиқишлари Оролбўйи халқлари, айниқса, қорақалпоқлар этнографияси билан алоқадор бўлган. У Қорақалпоғистондан ташқарида, Ўзбекистон ҳудудида яшайдиган оз сондаги қорақалпоқларнинг этнографик гуруҳларини тарихий-этнографик йўналишда ўрганди. Толстова кўплаб тарихий манба ва ўзининг дала ёзувлари асосида халқ ўтмишидан ва оғзаки адабиётидан бой маълумотлар йиғиб, қорақалпоқ халқининг тарих фанига самарали ҳисса қўшган олима. Ушбу тадқиқатлари натижасида 1955 йили «Фарғона водийси қорақалпоқлари» мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилади. Ушбу мавзуга оид бир қанча китоблар ёзади. Унинг тадқиқатларида ҳар хил даврларда тарихий шароит сабабли тарқалиб кетган Бухоро ва Қўқон хонлигидаги қорақалпоқларнинг этнографик гуруҳлари тарихи, этногенези, маданияти, адабиёти, турмуш тарзини кенг доирада ўрганиб, бебаҳо илмий маълумотлар қолдирган. Ушбу маълумотлар Қорақалпоғистондан ташқарида, Ўзбекистон ҳудудида яшайдиган қорақалпоқларнинг тилини ўрганиш борасида манба бўлиши аниқ.

Лада Сергеевна Толстова и история каракалпаков Прекеева А.А.

Нукусский филиал Узбекского государственного института искусств и культуры

Эта статья посвящается вкладу кандидата исторических наук, учёной Л.С. Толстой в изучение истории и этнографии верхних каракалпаков и вопросам причастности её исследований к каракалпакской диалектологии. Л.С.Толстова родилась в 1927 году в семье известного учёного С.П.Толстова и Т.А.Трофимовой. То, что она выросла в семье учёных и пошла по стопам отца, послужило причиной увлечения историей и учёбе в Московском государственном университете. В 1951 году она окончила отделение этнографии факультета истории данного учебного заведения, под руководством отца участвовала в работе Хорезмской археологической экспедиции. Увлечение Л.Толстой было связано с народами Приаралья, особенно с этнографией каракалпаков. Она изучает малочисленную этнографическую группу каракалпаков, живущих вне Каракалпакстана, на территории Узбекистана, как отдельную историческую этнографическую группу. Толсто-ва, как учёная, внесла большой вклад в науку каракалпакского народа, собрав богатые материалы из многочисленных исторических источников и на основе своих полевых записей, а также из устного народного творчества. В результате этих трудов в 1955 году защитила кандидатскую диссертацию на тему «Каракалпаки Ферганской долины» (исторический этнографический очерк). Написала несколько научных книг, посвященных данной теме. В её трудах широко исследованы и оставлены бесценные сведения о разделении по разным причинам нашего народа на Бухарскую и Кокандскую этногра-фические группы, их истории, этногенеза, культуры, литературы и быт. Эти сведения служат бесценным источником при исследовании языка каракалпаков, живущих вне Каракалпакстана на территории Узбекистана.

Lada Sergeevna Tolstova and the history of the Karakalpaks Prekeeva A.A.

Nukus branch of Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

This article is dedicated to the contribution of the candidate of historical sciences, scientist Tolstova to the study of the history and ethnography of the upper Karakalpaks and the issues of her research involvement in the Karakalpak dialectology. L.S.Tolstova was born in 1927 in the family of the famous scientist S.P.Tolstov and T.A.Trofimova. She grew up in a family of scientists so that she continued the way of her father and her passion for the history led to study at Moscow State University. In 1951, she graduated from the Department of Ethnography of the Faculty of History of this educational institution, under the guid-ance of her father and she participated in the work of the Khorezm archaeological expedition. L.Tolstova's interest was connected with the people of the Aral Sea region, especially with the ethnography of the Karakalpaks. She studied a small ethnographic group of Karakalpaks living outside of Karakalpakstan, on the territory of Uzbekistan, as a separate historical ethnographic group.

Отпечатано в отделе печати журнала «Вестник». Реестр №10-3560.

© Вестник Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан

айрықша еди.

Ғәрезсизликтен бурын, егер, қолларымызға қарақалпақша кітап түсіп қалағойса оларды аўыл бойынша гезекке турып оқытуғын едик, бірақ бизлердің қолларымызға қарақалпақша кітаптың түсіуі мүшкіл еди (Инф.: Х.Полатов, Кенимех районы, Сарыбел елаты).

«2019-жылы Қарақалпақстан Республикасынан Дослық фестивалына бир топар делегация келди. Олар бизиң мектебимизге мың дана кітап саўға етти. Бул кітаплар арқалы және де биз халқымыздың тарийхын, әдебиятын, тилин жакыннан хәм тереңирек үйрениўге мүмкиншилик болды. Хәзирги ўақытта мектеп оқыўшыларымыз қарақалпақша оқыўды, қосықлар айтыўды үйренип билимлерин байытып бармақта» (инф.: 35-мектеп директоры Шаҳадат Хожалиева, Язбан районы Ферғана ўәлаяты).

«Мен тарийх оқытыўшысыман, Қарақалпақстаннан саўғаға әкелинген отаўда темаға байланыслы әмелий сабақлар өтсем, оқыўшыларым жүдә қызығыўшылық пенен тыңлайды, отаўдың қандай қурылғанын, қарақалпақлардың үрп-әдетлерине тән етип безетилгенин көрип, халқымыздың тарийхы, дәстүрлери ҳаққында бай мағлыўматларға ийе болмақта» (инф.: 35-мектеп тарийх пәни оқытыўшысы Хилала Мадаминаова).

Хакыйкатында да, бизлер усы мектеп оқыўшылары менен ушырасқанымызда қарақалпақ әдебиятының белгили ўәкиллериниң қосықларынан тақмақлар айтып, бизлерди қуўантты. Бул жердеги халықлардың урыўлары тийкарынан қыпшақлар, найманлар хәм кытайдың тәңки топарына киретуғын ийириўши (шерийўши) урыўы ўәкиллері жасайды. Бул урыўдың қызылаяқ, сарыаяқ, тобаяқ, майлыаяқ, қазаяқ, қарға аяқ сыяқлы тийрелерге бөлинеди екен. Халық урыўларын, тарийхын жақсы биледи. Бурын бул жерлер пышық мурны батпастай қалың тоғайлық болған. Сол дәўирде ханлар шикәрға шығып кийиктиң текесин аўлайтуғын болған. Қарақалпақлар бул жерге қоныс басқан соң, жерлерди өзлестирип, егин егип, мал сақлап күнелтипти. Соннан бул қышлақ Такалик деп аталыпты (инф.: Өсербай Маматов, 1946-жылы туўылған, миллети қарақалпақ, урыўы қыпшақ).

Наманған ўәлаятының Мыңбулақ районының Қалғандәрья аўылында жасайтуғын Кәмилжан аға Маматов пенен ушырасқанымызда, ол бизлерден Л.С.Толстованың “Ферғана ойпаты қарақалпақлары” деген кітапты таба алмай жүргенин айтты. Олар халқымыздың тарийхы хәм қарақалпақ илиминде жоқарғы қарақалпақлар туўралы қандай илимий жаңалықлар ашылып атырғаны ҳаққында

өзлерин қызықтырған сораўлар береді. Қолымыздан келгенинше сораўларына жуўап бериўге хәрекет еттик. Өзлериниң тарийхы ҳаққында да бизлер де сораўлар берип, қызықты мағлыўматларға ийе болдық.

Мыңбулақ районында он бес мыңға жақын қарақалпақлар жасайды. Қарадәрья, Нарын дәрьясы, Сырдәрья бойындағы халықтың барлығы қарылпақлар. Бул жердеги халықтың қарақалпақ екенін хәмме биледи, хеш ким бизлерди өзбек демейди.

Бизлердің урыўымыз маңғыт болыўы керек. Себеби атам бизлерге айтатуғын еди. Онша итибар бермегенимиз бенен сол гәп бизиң қулағымызда қалған (инф.: Алиханов. Шакирали, урыўы маңғыт, 1970-жылы туўылған, тарийх пәни оқытыўшысы).

Хакыйкатында, Мыңбулақлы қарақалпақлар да өзлериниң тарийхын, урыўларын жақсы биледи. Бул жерде қарақалпақлардың қыпшақ, маңғыт, бессары, жаманша, найман, кенегес, жийдели, шерийўши, қырк урыўлары жасайды.

Мине, биз, қарақалпақ халқының тарийхында өшпес из қалдырған илимпаз Л.С.Толстованың сызған картасы тийкарында еки район қарақалпақлары менен ғана ушыраса алдық. Илимде Ферғана қарақалпақларының тили ҳаққында жоқарыдағы мийнетлерден басқа илимий мийнетлер жоқ. Усы изертлеўлери нәтийжесинде илимпаз мына пикирлерди билдиреди. Қарақалпақлардың Бухара (Кенимех, Нурата) хәм Ферғана группаларында этникалық ғәрезсизлик әдәўир дәрежеде сақланып келген. Қарақалпақлардың Бухара группалары биз сөз етип отырған дәўирде өзиниң миллий сана-сезимин толық сақлап қалған [9].

Халқымыздың басынан өткен тарийхый ўақыялар, жаўгершиликлер олардың хәр тәрепке бөлинип кетиўине себеп болған. Жоқарғы қарақалпақлардың төменги қарақалпақлардан ажыралғанына үш жүз жылдай ўақыт болған болса, олардың тилинде, үрп-әдет дәстүрлеринде өзгешеликтің болыўы тәбийий.

Қарақалпақлар тарийхында терең из қалдырған тарийхшы илимпаз Л.С.Толстова ислеген ислерине бас ийемиз, себеби, оның илимий мағлыўматлары бизге тил илими ушын да тарийхымыздың жаңа бетлерин ашып берди. Сол арқалы жоқары қарақалпақлардың тилин изертлеў қарақалпақ диалектологиясының алдында шешимин күтип турған мәселелерден болып есапланылмақта. Себеби, илимпаздың әўладларға қалдырған мийрасы диалектология илимин этнография менен байланыслы үйрениўде хәм изоляцияға ушыраған диалект ўәкиллериниң тилин изертлеўдей алдағы ислер ушын баҳалы мағлыўматлар береді.

Содержание

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Техника

- Оринбаев П.Ф.** – Обоснование диаметра ротационного рыхлителя комбинированного агрегата для предпосевной обработки и сева семян бахчевых культур на гребни.....5
- Djalilov A.U., Gayipov I.K.** – Avtomatlashtirilgan intellectual tomchilatib sug'orish tizimini ishlab chiqish.....9
- Абубакиров А.Б., Курбаниязов Т.У.** – Носимметрик уч фазали ток ўзгарткич датчигини иккиламчи кучланиш кўринишидаги сигналга ўзгартириш тамойилларини моделлаштириш18
- Ауезов О.П., Турсымуратов С.Е.** – Определение угла заострения почворежущего ножа-насадки полусферической полольной лапы культиватора и её тягового сопротивления.....24

Химия и химическая технология

- Бауатдинов С., Бауатдинов Т.С., Торешова Н.М., Сапарова Г.Д., Курбашов У.** – Состав и свойства глауконитовых песков и желваковых фосфоритов Каракалпакстана и получение удобрений на их основе31

Биоэкология и сельское хозяйство

- Рустамова С., Орёл М.М., Матжанова Х.К.** – Воздействие ряски малой (*Lemna Minor L.*) на минерализацию воды39
- Ажиев А.Б., Мамбетуллаева С.М., Оразбаев Т.Ж.** – Современное состояние почвенного покрова, образовавшегося на обсохшем дне Аральского моря42
- Аймуратов Р.П., Каирбаев А.Ш.** – Разработка методов закрепления соле-пылепереноса северо-западной части осушенного дна Аральского моря путем посева засухо-солеустойчивых растений в целях обеспечения экологической безопасности Южного Приаралья.....49
- Мамутов Н.К., Утениязова У.Ж.** – Современная классификация основных древесно-кустарниковых растительных сообществ дельты Амударьи52
- Хусанова О.Ғ.** – Фарғона водийси адир ва тоғ олди минтақаларининг тупроқ сувўтлари ва уларнинг таҳлили56

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Экономика

- Қурбаниязов А.Е.** – Қарақалпақистон Республикасида пахта тўқимачилик кластерлари фаолиятини ривожлантириш истикболлари.....59

История, философия, правоведение, религия, социология и политология

- Аллаберганов Ш.Й.** — Вклад хорезмских труженников тыла в годы Второй мировой войны...62
- Маматалиев А.Р.** – Фарғона водийси этнослари анъанавий чорвачилигининг ўрганилиши66
- Абсетерова У.К.** – Қарақалпақ халқының суў менен байланыслы үрп-әдет хәм дәстүрлери71
- Сайпов С.Т.** – Кухонная керамика Южного Приаралья в IX-XI вв.76

Филология

- Максетова Ф.А.** – «Ашық-Нәжеп» дастанындағы мифологиялық мотивлер87
- Эгамкулова Г.М.** – Бухаралы қарақалпақ жыраўлар мектеби: Бегмурат жыраў90
- Нуратдинова Г.Қ.** – Аўызекі гүрринлердің түрлери хәм олардың тематикалық сыпатламасы.....93
- Нуржанов П.** – Кеңесбай Каримов тарийхый романларында көркем сүўретлеў усылларының көп түрлилиги98
- Мамутова Н.Х.** – Кеңесбай Рахманов поэзиясында лирикалық дүркинлер хәм олардың

тематикалық өзгешеліктері	102
Тлеуниязова Г.Б. – Түркий халықлар лирикасында постмодернизм (Қарақалпақ хәм түрк лирикасы мысалында)	106
Дабылов П.А. – Ибрайым Юсупов лирикасында лирикалық объект мәселеси	110
Сагидуллаева Ж.Н. – Шаўдырбай Сейитовтың «Халқабад» роман-тетралогиясында жол хронотопы	113
Бекбергенов Қ.А. – Қарақалпақ тилиндеги курама сөзлер	120
Babayeva M.A. – Turkman tiliga arab tilidan so‘zlarining o‘zlashish yo‘llari	123
Толиева Ш.И. – Ўзбек тилидаги айрим ҳақоратни билдирувчи бирликлар хусусида	126
Egejeva D.X. – Xalıq awızeki dóretpelerinde «jaqsılıq/jamanlıq» konseptleriniń kórinisi	129
Оразымбетова Э.Ш. – Қарақалпақ фольклорлық дүнья көринисинде «адам» концепти	132
Alniyazov A.I. – Etnolingvistika hám folklor koncepti	137
Прекеева А.А. – Лада Сергеевна Толстова изертлеўлериниң қарақалпақ диалектологиясына қатнасы мәселесине	142

ўэлаятының Кенимех районының аймағы жүдә кең, Сарыбел елаты район орайына 200 км қашықлықта жайласқан, жоллары қумлық, климаты ыссы. Сарыбел орайынан шарўашылық жайлаўлары қашықлығы 100 км болып, Қазақстанның Шымкент ўэлаяты менен шегераласады. Мине, усы жайлаўдағы қарақалпақлардың турмысын, тарийхын үйрениў ушын илимпаз студентлери менен жети-сегиз түйге суў тийеп, Қызылқумның қайнаған ыссысында қасына жол көрсететуғын адам алып, жол бойынша аўылларға иркилип, мағлыўматлар жыйнап, еки-үш айлап жүретуғын болған (Инф.: Х.Полатов, Сарыбел елаты, 1949 ж., урыўы – ақмаңғыт).

Хақыйқатында да, бизлер НМПИ оқытыўшысы С.Шынназарова хәм студентлер менен 2010-жылы диалектологиялық хәм фольклорлық әмелиятта болғанымызда күн жүдә ыссы болғанлықтан аяқларымызды күйдирип кетти. Басымызға, үстимизге одеяларымызды жамылып жүрип, аўылларды аралап материаллар жыйнағанымыз есимизде.

«Л.С.Толстова келгенде мен 6-класста оқытуғын едим. Жаздың күни еди, абайламай тосаттан тайып жығылып аяғын шығарып алды. Бир хәпте үйде болды, мен қарадым, – деп еске түсиреди Хатам атаның үлкен қызы Раўия апа. Хәзирги күнде ол Самарқандта балалар бақшасының баслығы болып ислеп атыр» [3].

«Илимпаз Л.Толстованы жергиликли басшылар алып келди. Қасында студент баллары бар, оннан кейин хешким келмеди ғой, – деди Хатамата» [4] Язбанлы тарийх пәни оқытыўшысы Турсынбай Жалалатдин улының мына пикирлери бизди қызықтырды. Л.Толстованың нәзеринен шетте қалған Гүлдирек Қырқшек, Юзлар, Гүлбағ, Турк қышлак, Ақ қум, Гөртөбе, Шардара, Бабасар, Дағыстан, Хәўес, Буғаз, Сақаўат, Шерқорған, Ийшан, Бақақурылдақ, Донсарай, Хәлпе, Зулфықар, Сайбойы аўылларында да хәм басқа да онлаған аўылларда қарақалпақлар жасайды [4].

Ферғанадағы қарақалпақлар бул жерлерге келип қоныс басқан дәўирин Қокан ханы Әбдикерим (1733-1750) дәўири менен байланыстырады. Бул дәўирлерде мыңлар урыўының сиясий абыройы беккемленип, Қокан ханлығы жүзеге келиўине шараят жаратқан [5]. Қокан хұкимдары Гәнжираўан деген жерди берипти, бирақ қарақалпақлардың көпшилиги шарўа ушын қолай дәрьяның жағасы керек, – деп, Сырды жағалап Буўағазы деген жерге дейин қонысласыпты (инф.: Сайдали Рахманов, Язбан районы).

Ал, наманганлы қарақалпақлар бул жерлерге келип қонысласыўын Нарбота бийдің дәўири менен (1764-1800 жыллары Қокан тахтына Әбдирахманбийдің улы Нарботабий оты-

рады) [5], байланыстырса, Бухара (Наўайы) қарақалпақлары Сыр бойынан Бухара ханы маңғытлар династиясынан шыққан Әмир Әлимхан дәўиринде келип қонысласқанын айтады.

Қарақалпақ тили хәм әдебияты илиминин раўажланыўы менен қарақалпақ диалектологиясы илими раўажланады, Қарақалпақстаннан сыртта, Өзбекстан аймағында жасайтуғын қарақалпақлардың тили мәселеси тилши илимпазларды қызықтыра баслайды. Өзбекстан Илимлер академиясының Қарақалпақстан бөлими илимпазлары Бухара қарақалпақлары тилинен дәслепки фольклорлық хәм диалектологиялық материалларды жазып алады [6]. Ал, Ферғана ойпаты қарақалпақларының тили мәселесинде қарақалпақ тил илиминде қандай мағлыўматлар бар?

Бул тараўда проф. Д.Насыровтың [7] мийнетинде жоқарғы қарақалпақлардың тили хақкында жаңадан шолыў жасап “бөлекленген сөйлесим” деген бахалы пикир билдиреди.

Д.Насыров жоқарғы қарақалпақлардың сөйлеў тилиндеги ана тилимизге тән өзгешеликлерди, мәселен, Ферғана қарақалпақлары жигер (пешен), май (масло), жүзүк (кольцо), жесир (вдова), қумқулак (катықулак) сөзлери қолланыўы менен бирге, өзбек тилинің тәсиринен с сесиниң ш сеси болып, қашқыр (қасқыр), ж сесиниң й сеси болып, йолбарыс (жолбарыс), б сесиниң ў болып, жаўайы (жабайы) түринде қолланылатуғынын айтып өтеди. Бул мийнетинде илимпаз Ферғана ойпаты, Самарқанд, Бухара қарақалпақларының тиллик өзгешеликлерине таллаў жасайды.

Жоқарғы қарақалпақлардан Бухара (Наўайы) қарақалпақлары ғәрезсизлик дәўиринде ана тилинде билим алыўға еристи. Үш орында мектеплер, сондай-ақ, Наўайы педагогикалық институтынан қарақалпақ филологиясы хәм баслаўыш тәлим қәнигеликлерин ашыўға миясар болды. Кенимех қарақалпақларының тили илимий жақтан үйренилди [8].

Ферғана ўэлаятының Язбан, Наманган ўэлаятының Мыңбулак районларының қарақалпақлары менен ушырасқанымызда олар Әмиўдәрьяның Арал теңизине қуяр аяғын ата мекән деп есаплайтуғынын айтады. Язбан районының Текели аўылында жайласқан “Мустахкам дослық” АПЖ хәўлисиндеги қурылған қара үйди көрип көзлеримиз куўанды, себеби, бул жерге келип, өзимизди аўылда жүргендей сезиндик. Олар бул қурылған қара үйди кәраматлы орын деп санайды хәм мақтаныш етеди. Язванлылардың миллий қәдириятларымызға сағынышы, сүйиспеншилиги, қәдирлеўи жүдә

В статье анализируются понятия «этнолингвистическая картина мира» и «фольклорный концепт». Фольклор является источником этнокультурной информации. Народная мудрость, общий жизненный опыт и национальный менталитет ярко отражены в текстах фольклорных произведений. Все такие специфические черты фольклора отчетливо видны в его устной структуре, а их всестороннее изучение позволяет узнать многие явления, характерные для национального языка. Термин «этноязыковая картина мира» отражает национально-культурные особенности языка нации (народа). Фольклорный концепт представляет собой совокупность смыслов, понятий, идей и мнений, имеющих национально-культурное значение, сформировавшихся под влиянием фольклорного дискурса. Состав базовых концептов фольклора соответствует соответствующему компоненту общекультурного концепта, при этом национальный и аксиологический компоненты могут быть дифференцированы в различной степени.

Ethnolinguistics and folklore concept
Alniyazov A.I.

Karakalpak Research Institute of Numanitation Sciences of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus

The article analyzes the concepts of "ethnolinguistic picture of the world" and "folklore concept". Folklore is a source of ethno-cultural information. Folk wisdom, common life experience and national mentality are clearly reflected in the texts of folklore works. All such specific features of folklore are clearly visible in its oral structure, and their comprehensive study makes it possible to recognize many phenomena characteristic of the national language. The term "ethno-linguistic picture of the world" reflects the national and cultural features of the language of the nation (people). The folklore concept is a set of meanings, concepts, ideas and opinions that have national and cultural significance, formed under the influence of folklore discourse. The composition of the basic concepts of folklore corresponds to the corresponding component of the general cultural concept, while the national and axiological components can be differentiated to varying degrees.

ЛАДА СЕРГЕЕВНА ТОЛСТОВА ИЗЕРТЛЕЎЛЕРИНИҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЫНА ҚАТНАСЫ МӘСЕЛЕСИНЕ

Прекеева А.А.

Ўзбекстан мамлекетлик көркем-өнер ҳам мәденият институты Нөкис филиалы

Тил – инсаниятқа берилген бийбаҳа инам. Жәмийетимиз тил арқалы раўажланып отырады. Адамның ойлары, билимлери тил, тилдеги сөзлер арқалы әмелге асырылады. Тилдің әхмийетин инсанлар ерте дәуірлерден-ақ түсинген, тилди сақлау оны кейинги әуладларға қалдырыу ушын жазба естеликлер жазып қалдырған, шығармалар дәреткен.

Усы бағдарда ҳәзирги қарақалпақ тил илиминде де, сондай-ақ, диалектология тарауында да тилимиздің байлықларын жыйнау, илимий айланысқа түсириу ислери бойынша бир қатар илимий изертлеу жұмыслары алып барылып атыр. Еле де қарақалпақ диалектологиясында изертлениуи тийис мәселелери баршылық.

Қарақалпақстаннан сыртта жасайтуғын қарақалпақлар тарийхын тереңнен изертлеген илимпаз Л.С.Толстова көплеген илимий мийнетлер жазып қалдырған [1]. Оның бул мийнетлеринде қарақалпақлардың киши этнографиялық топарларының қайсы орынларда жасап атырғанлығы хаққында бирме-бир атап көрсетеди.

Л.Толстова Ферғана ойпаты қарақалпақларының 1897-жылғы халықтың есабын алыу уақтында 18500 қарақалпақ, олар Ферғана, Наманган, Андижан ўәлаятларында жасайды, – деп көрсеткенін айтады. Соннан Наманган ўәлаятының Задәрья (хәзирги

Мыңбулак) районында Найман, Жумашуй, Мамахан, Даўдук, Якка тут, Мехнат абат, Наманган районының – Беш кепе, Шор қышлак, Нарын районының Кема баши аўылларында жасайды [2, 4], – деп келтирип өткен.

Андижанның Москва районының Қарақалпақ, Сиза аўылларында, Шынабад районының Шынабад, Хожабад, Етти қашка, Ахунбабаев, Қоштепа сарай, Балықшы районының Алимбек, Орманбек аўылларында, Ферғана ўәлаятының Оймаўыт, Шорқышлак, Ескиқышлак, Хожақышлак, Алақамақ, Мулкабад, Қудық, Янгишек, Амиджан аўылы Тайпақ аўыл кеңесинде, Катта Ақ тепа, Кишик Ақ тепа, Телимың, Жабы, Қарақалпақ, Курғанша, Ворошилов аўыл кеңесинде, Катта Қарақалпақ аўылы, Янги хәт аўылы, Фрунзе районында буннан тысқары, Языбан хәм Бувайда районларында да қарақалпақлар жасайтуғынын атап өтеди. Сондай-ақ, илимпаз бул дәуірде қарақалпақлардың миллий сана-сезимин сақлап келгенин, бирақ кейинги жас әулад өзбек тилинде билим алғанлықтан өзбек тилинде сөйлейтуғынын, хәттеки, базыларының паспортын өзбек деп алғанлығын да айтады [2, 5].

Толстованың жоқарғы қарақалпақлардың тарийхынан мағлыұмат жыйнауы аңсат болмаған. Мәселен, Бухара (хәзирги Наўайы)

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

ТЕХНИКА

УДК 631.331.99

ОБОСНОВАНИЕ ДИАМЕТРА РОТАЦИОННОГО РЫХЛИТЕЛЯ КОМБИНИРОВАННОГО АГРЕГАТА ДЛЯ ПРЕДПОСЕВНОЙ ОБРАБОТКИ И СЕВА СЕМЯН БАХЧЕВЫХ КУЛЬТУР НА ГРЕБНИ

Оринбаев П.Ф.

Научно-исследовательский институт механизации сельского хозяйства,
Ташкентская область

В данное время в Узбекистане фермеры и дехканские хозяйства для сева бахчевых культур (арбуз, дыня, тыква и т.д.) используют следующую технологию. Весной на подготовленных к севу полях с помощью бороздореza нарезают пару бороздок с междурядьем 90 см. Следующую пару борозд в зависимости от культуры нарезают через 180-360 см таким образом, что широкие полосы остаются для плетей бахчевых культур. Следующим шагом в этой технологии является внесение органических удобрений в нарезанные борозды. Эта операция выполняется вручную. После внесения органических удобрений между двумя бороздками нарезают оросительную борозду, тем самым закапывая бороздки с органическими удобрениями и образуют гребни с локально внесенными органическими удобрениями для сева бахчевых культур. После на эти гребни вручную высевают семена или высаживают рассады бахчевых культур. Недостатком приведенной технологии является то, что все эти операции выполняются отдельными агрегатами, требуются большие затраты времени и ручного труда [1].

Для устранения недостатков данной технологии в НИИМСХ была разработана ресурсосберегающая технология возделывания бахчевых культур. Она осуществляется в два этапа.

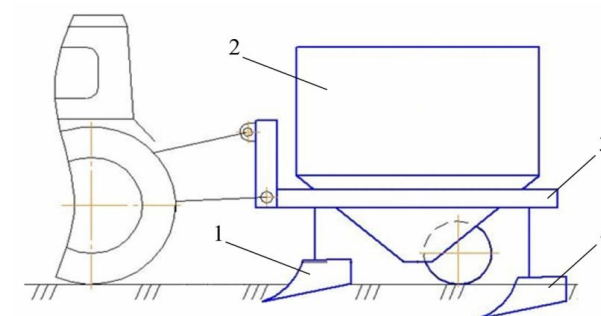

Рис. 1. Устройство для локального внесения органических удобрений: 1 – бороздорез; 2 – бункер с дозирующим устройством; 3 — рама; 4 — окучник.

Первый этап. Осенью на подготовленных полях за один проход агрегата нарезаются две параллельные бороздки междурядьем 90 см, в дно этих бороздок локально вносится органическое удобрение, посередине нарезается поливная борозда, заделывая при этом почвой бороздки с удобрением. Для выполнения первого этапа технологии было разработано устройство для локального внесения органических удобрений под посев бахчевых культур (рис. 1 и 2) [2].

Второй этап. Весной проводится предпосевная обработка гребней с локально внесенным органическим удобрением и высеваются семена бахчевых культур. Для этого был разработан комбинированный агрегат для предпосевной обработки с разрушением почвенной корки и сева семян бахчевых культур на гребни (рис. 3) [3].

Технологический процесс данного комбинированного агрегата заключается в следующем: ножи с почвосдвигающими пластинами, установленные в центре рамы, проводят предпосевную обработку в оросительных бороздах и откосах гребней. Установленные за ножами ротационные рыхлители обрабатывают вершины гребней (зона посева семян), тем самым подготавливая почву для сева семян. Затем пневматические высевальные аппараты высе-

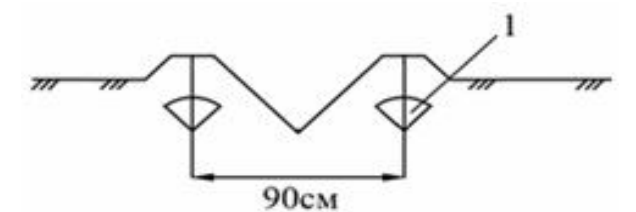

Рис. 2. Гребни с локально внесенными органическими удобрениями: 1 – органическое удобрение.

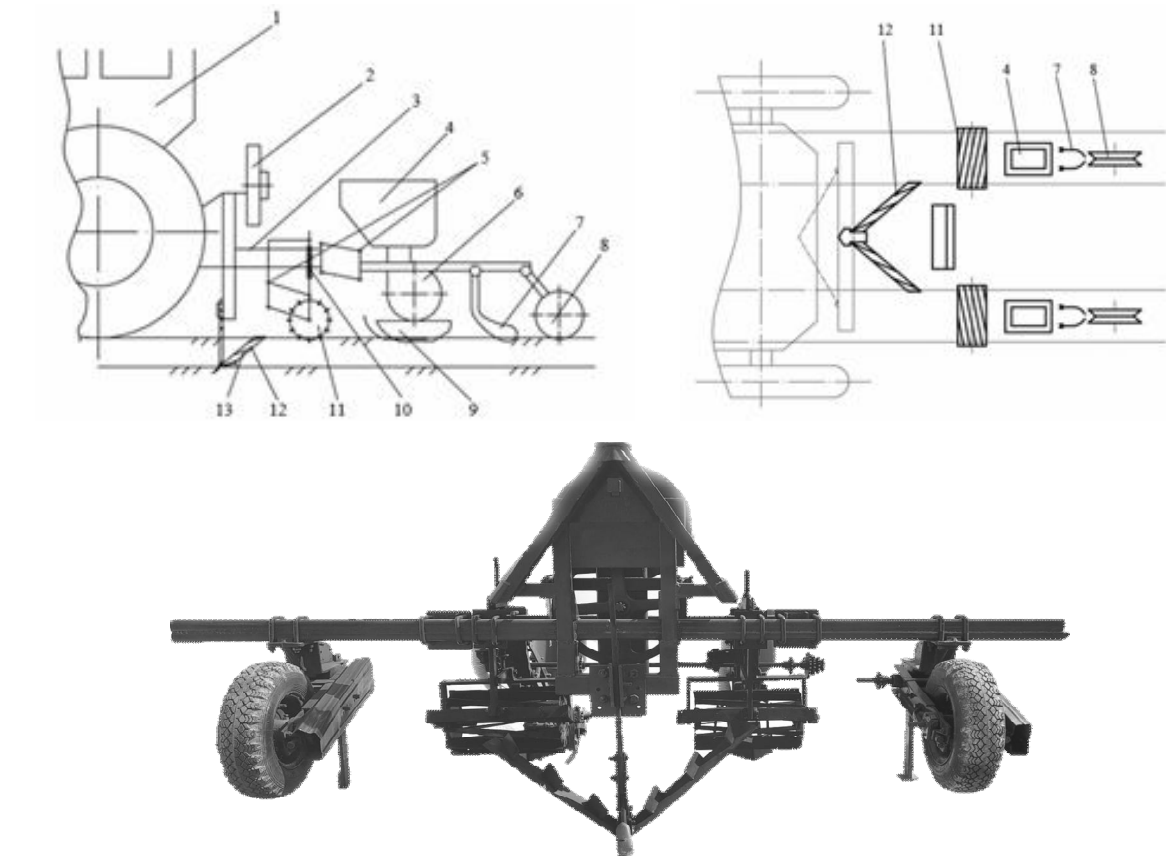

Рис. 3. Конструктивная схема и общий вид комбинированного агрегата: 1 – трактор; 2 – эксгаустер; 3 – рама; 4 – бункер; 5 – параллелограммный механизм; 6 – пневматический высевающий аппарат; 7 – загортач; 8 – прикатка; 9 – полозовидный сошник; 10 – пружина; 11 – ротационный рыхлитель; 12 – нож; 13 – почвосдвигающая пластина.

Таблица 1

Слой почвы, см	Твердость, МПа		Плотность, g/cm ³		Влажность, %	
	На гребнях	На дне борозды	На гребнях	На дне борозды	На гребнях	На дне борозды
0-5						
5-10	0,51	0,34	1,22	1,3	13,18	15,78
10-15	0,83	0,72	1,29	1,41	16,84	17,5
	0,90	1,46	1,32	1,44	17,94	18,63
Высота гребней, см						
M _{ср}			20,5			
±σ			1,73			

вают семена бахчевых культур.

В данной статье приведены результаты экспериментальных исследований по обоснованию диаметра ротационного рыхлителя для обработки вершин гребней.

Эксперименты проводились на основе нормативных документов О'z DSt 3412:2019 и ГОСТ 20915-2011 ГОСТ [4, 5] на экспериментальном участке НИИМСХ, подготовленном

осенью.

Перед проведением экспериментов были определены твердость, плотность, влажность почвы и высота гребней (табл. 1).

В экспериментах для определения диаметра ротационного рыхлителя изучались степень крошения почвенной корки и тяговое сопротивление на основе нормативных документов О'z DSt 3412:2019 и О'z DSt 3193:2017 [4, 6].

etedi [1].

Solay etip, folklor koncepti ayqin bahalaw polyusleri menen ajralıp turadı, xalıqtıń tillik sana-sezimin qalıplestiriwshi jáne bir qatar real turaqlı obrazlarǵa iye bolıwı menen sıpatlanadı. Folklor koncepti óziniń qollanıwı dawamında, bárinen de burın, bahalaw hám obrazlı komponentler tır jaǵınan ózgerislerge ushırawı múmkin. Bul ózgerisler jámiyetlik dúzimniń, ideologiyaniń hám socium dúnyaqaraslarınń ózgeriwine baylanıslı bolǵan ekstralingvistikalıq faktorlar menen de, folklor janrınıń ózgesheliklerine, folklor konceptiniń verballasıw qurallarına baylanıslı intralingvistikalıq faktorlar menen de túsindiriledi. Bunda túsiniń komponentiniń kólemi ózgermesten qaladı.

Alemniń folklor kartinasında xalıq oy-pikiri, sana-sezimi, erkinlikke hám tınıshlıqqa umtılısı tillik formada jámlengen. Jáne de, olar folklor janrlarınıń negizin quraytuǵın tillik stereotiplerde de sáwlelenedi. Búgingi kúnde biz sóz etip otırǵan

tema boyınsha ilimiy ádebiyatlardı analizlep qaraǵanımda, folklor koncepti – bul folklor jámaáti ushın áhmiyetli bolvan ekstralingvistikalıq hádiyseler haqqındaǵı bir tutas bilimlerden ibarat kognitiv birlik, degen juwmaqqa keliwimiz múmkin. Folklor koncepti – folklor diskursı tásirinde qalıplesetuǵın mádeniy áhmiyetke iye máni-maǵanalar, túsinińler jıyındısı bolıp esaplanadı. Ol tómendegi ózgeshelikleri menen sıpatlanadı: onıń túsiniń beriwshi quramı ulıwma mádeniy koncepttiń tiyisli komponentine sáykes keledi, obrazlı hám bahalawshı komponent bolsa sezilerli dárejede parqlanıwı múmkin. «Alemniń etno-lingvistikalıq kartinası» termini til iyesi bolǵan xalıqtıń milliy-mádeniy ózine tán ózgesheliklerin sáwlelendiredi. Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerinde ol júdá keń kólemdegi – leksemadan tartıp tekstke shekemgi dárejelerde til quralları arqalı oqıwshılar menen tıńlawshılar itibarına jetkeriledi.

ÁDEBIYATLAR

1. Артеменко Е.Б. Концептосфера и язык фольклора: характер и формы взаимодействия [Электронный ресурс] / Е.Б.Артеменко // Народная культура и проблемы ее изучения. 2006. Вып. 4. URL: <http://www.vantit.ru/narodnaja-kultura-4/567kontseptosfera.html>
2. Бухарова Г.Х. Башкирский народный эпос «Урал-батыр»: когнитивно-дискурсивный и концептуальный анализ. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2008. – 352 с.
3. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1999. – 411 с.
4. Зайнуллин М.В., Зайнуллина Л.М. Общие проблемы лингвокультурологии. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2008. – 206 с.
5. Зайнуллин М.В. Языковая личность и национальный менталитет // Проблемы востоковедения, 2015. № 3. – С. 73-78.
6. Путилов Б.Н. Фольклор и народная культура. – СПб.: Наука, 1994. – 235 с.
7. Кошарная С.А. Миф и язык: Опыт лингвокультурологической реконструкции русской мифологической картины мира. – Белгород: Изд-во Белгородского гос. ун-та, 2003. – 288 с.
8. Кубрякова Е.С. О современном понимании термина «концепт» в лингвистике и культурологии // Реальность, язык и сознание: Междунар. межвузовск. сб. научн. тр. – Тамбов, 2002. – С. 5-15.
9. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово / Слово, 2000. – 624 с.
10. Толстой Н.Л. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М.: Индрик, 1995. – 512 с.
11. Хайруллина Р.Х. Картина мира во фразеологии (тематико-идеографическая систематика и образно-мотивационные основы русских и башкирских фразеологизмов): ДД. – М., 1997. – 536 с.
12. Хисамитдинова Ф.Г. Мифологическая лексика башкирского языка (в этнолингвистическом освещении). – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2016. – 400 с.
13. Хроленко А.Т. Семантика фольклорного слова. – Воронеж: Изд. ВГУ, 1992. – 140 с.
14. Хроленко А.Т. Основы лингвокультурологии. – М.: Флинта; Наука, 2005. – 137 с.
15. Черванева В.А. Квантитативный аспект фольклорно-языковой картины мира: количественные характеристики концептов пространства и времени в их объективации вербальными средствами русской волшебной сказки: ДД. – Воронеж, 2003. – 348 с.
16. Емер Ю.А. Современный песенный фольклор: когниции и дискурсы. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2011. – 220 с.

Etnolingvistika va folklor konsepti Alniyazov A.I.

Ózbekistan Respublikasi Fanlar akademiyası Qoraqalpoqiston bólimi Qoraqalpoq gumanitar fanlr ilmiy-tadqiqot instituti, Nukus

Maqolada «olamning etnolingvistik kartinasi» va «folklore konsepti» tushunchalari tahlil qilingan. Folklor – etnomadaniy ma'lumotlar manbai hisoblanadi. Xalq og'zaki ijodi asarlari matnlarida xalq donoligi, uning umumiy turmush tajribalari jamlangan va milliy mentalitet yorqin aks ettirilgan. Folklorning shunday barcha o'ziga xos xususiyatlari uning og'zaki tuzilishida aniq ko'zga tashlanib turadi, ularni har tomonlama o'rganish esa milliy tilga xos bo'lgan ko'plab hodisalarni bilib olishga imkon beradi. «Olamning etno-lingvistik kartinasi» termini millat (xalq) tilining milliy va madaniy o'ziga xos xucuciylarini aks ettiradi. Folklor konsepti – bu folklore diskursining ta'siri ostida shakllanadigan milliy-madaniy ahamiyat kasb etadigan mazmun-ma'nolar, tushunchalar, g'oyalar, fikr-mulohazalar majmui hisoblanadi. Folklorning asosiy tushunchalar tarkibi umummadaniy konseptning tegishli komponentiga mos keladi, milliy xususiyatga ega va aksiologik komponentlar esa ancha darajada farqlanishi mumkin.

Этнолингвистика и фольклорный концепт

mádeniy konceptke sáykes keledi. Folklor tekstindegi sózdiń – koncept atamasınıń mánisi ulıwma tildegi mánisinen parq qılmaydı. Folklorlıq koncept penen adgerent (qosımsha) hám ingerent (ajıralmas) associaciyalardıń keń tarmaqlı sisteması baylanıslı boladı, bul associaciyaıar ulıwma mádeniy konceptte bolmawı múmkin.

Tekstte folklor konceptin kórsetiwshi til quralları arasında leksikalıq, frazeologiyalıq hám paremiologiyalıq qatlamlar birlikleri baslı orındı iyeleydi. Kóbinese dástan hám ertek tekstlerinde ushırasatuǵın folklorlıq aforizmler, sinonim hám tematikalıq jaqtan jaqın leksemalardan dúzilgen ibaralar, uyqaslı leksikalıq kompleksler de ayırıqsha dıqqat qaratıwdı talap etedi. G.X. Buxarovanıń pikirinshe, “folklor tekstin kognitiv-diskursiv hám konceptual analizlewde dástúriy ruwxıy mádeniyattıń bir bólegi, yaǵnıy onda sáwlelengen koncept izertlew predmeti boladı. Teksttegi sózde ol, ádette, verbal kod járdeminde ǵana emes, al hár túrli mádeniy kodlar quralları menen de sáwlelenedi. Sonlıqtan bunday analizde izertlewshiniń dıqqat orayında konceptti túsindiretuǵın leksika, mádeniyat konceptiniń kórsetkishi sıpatındaǵı sóz onıń basqa kodlar belgileri menen baylanıslarınıń jıyındısı menen birge izertlewshiniń dıqqat orayında bolıwı lazım. Koncept sıpatında tekst leksikasınıń barlıq birlikleri emes, al, bárinen de burın, «mádeniy» leksika – mifler hám salt-dástúrler menen baylanıslı leksika, sonday-aq, konceptuallıǵı dástúriy mádeniyatta belgi yaki simvol sıpatında belgilenetuǵın ádettegi leksika bolıwı múmkin» [2:175].

Xalıq awızeki dóretiwshiligi úlgi lerin izertlewge baslı áhmiyet beriliwi, házirgi zaman til biliminde xalıqtıń ruwxıy miyraslarına itibardıń kúsheyiwı folklor koncepti tarawın ilmiy jaqtan islep shıǵıwdıń negizi hám nátiyjesi boldı. Bul baǵdarda rus til biliminde jedel izertlewler júrgizildi. «Folklor koncepti» túsiniǵı 1990-jıllardıń aqırınan baslap álemniń folklor kartinası fragmentlerin bayanlawǵa baǵıshlangan izertlewlerde keńnen qollanıla basladı (S.E.Nikitina; A.T.Xrolenko; I.V.Tubalova; Yu.A.Emer hám basqalar). Izertlewshilerdiń pikirinshe, folklor koncepti tarawın ondaǵı ol yaki bul túsini klerdiń verballasıw ózgesheliklerin, folklorlıq hám ulıwma mádeniy konceptlerdiń uqsaslıq hám ózgesheliklerin anıqlaw maqsetinde úyreniw til hám mádeniyattıń ózara tási ri, álemniń etnolingvistikalıq kartinasınıń qalıplesiwi mashqalaların sheshiwge járdem beredi.

Yu.A.Emer óz miynetlerinde házirgi zaman salt-dástúrlilik emes qosıq folklorın kognitiv-diskursiv aspekttegi dinamikalıq sistema sıpatında izertleydi, folklorlıq diskursiv sıpatlamalardıń bayram diskursında qollanılwı processlerindegi kommunikativlik áhmiyetin ashıp beredi. Bunda folklor koncepti ulıwma mádeniy koncepttiń diskursiv variantı, óz náwbetinde álemniń etno-

lingvistikalıq kartinasınıń quram bólegi esaplanatuǵın álemniń diskursiv folklorlıq kartinasınıń bir bólegi sıpatında túsindiriledi [16:22]. Diskursiv maydandı predmetlik mazmunı baǵdarında dúziwdegi qatnasınıń dárejesi kózqarasınan avtor folklor konceptlerin diskurs jasawshı hám diskurs jasamaytuǵın dep ajıratadı. Yu.A.Emer bılay dep jazadı: «Diskurs jaratiwshı folklor koncepti – bul belgili bir folklor jámaáti ushın qunlı áhmiyetke iye kategoriyalardı sáwlelendiretuǵın, usı jámaát aǵzasınıń talapların kórsetetuǵın koncept bolıp esaplanadı. Bul diskurs usı talaplardı qanaatlandıırıw ushın jaratıladı. Diskurs jaratiwshı konceptler diskurstıń mazmunlıq-tematikalıq ózegin quraydı, onıń janrlıq dúzilisın qalıplestiredi» [16:23]. Diskurs payda etpeytuǵın folklorlıq konceptlerge diskurs payda etiwshi koncepttiń «sáwlelengen nurı» sıpatında onıń mazmunın ashıp beriwge baǵdarlangan járdemshi rol atqaratuǵın konceptler kiredi [16:24]. Izertlewshiniń túsiniǵı boyınsha, folklor freymleri – folklor jámaáti ushın orta q bolǵan, mádeniy tiykarǵa iye tipik jaǵday tuwralı dúzilgen bilim bolıp esaplanadı. Olardıń dúzilisi milliy ózine tán dúzilis formasına hám diskursta bayanlawdıń ayırıqsha usıllarına iye. Folklor freymi ierarxiyalıq dúzilme sıpatında bir qatar kishi freymler (subfreymler) qatarın – tártipke salınǵan elementlerdi óz ishine aladı hám ol janrlar boyınsha ózgerip turadı.

G.X.Buxarova folklor diskursı degende belgili bir model boyınsha, xalıq dástúrl erinde názerde tutılǵan tipik jaǵdayda dúzilgen verbal folklor tekstiniń verballasıwın, dep túsinedi. Ol N.N.Mixaylovtıń kórkem diskurs haqqındaǵı pikirlerine súyene otırıp, folklor diskursın «folklor deb atalatuǵın basqa verbal-kognitiv iskerligi sheńberinde rawajlanatuǵın hám folklor tekstleri dep atalatuǵın shıǵarmalardıń tábiyatın olardıń funkciyaların úyreniw arqalı, yaǵnıy olarda sáwlelengen reallıq penen, olardı jaratiwda qollanılgan til kodları menen bayylanısların bayanlaw, klassifikaciyalaw, bahalaw hám túsindiriwge qaratılǵan verbal-kognitiv iskerlik túrleriniń biri» dep táripleydi [2:59].

E.B.Artemenkonıń pikirinshe, ilimde awızeki poetikalıq formulalardıń konceptual «beriliwi» ideyası birden payda bolmaǵan. «Dástúriy túrde formulalı stereotiplerdiń stilistikalıq hám mnemotexnikalıq funkciyaları tiyisli dep esaplanatuǵın edi – olar kóbinese folklordıń «joqarǵı stili»n jaratiw quralı, kórsetkishleri, markerleri hám folklordıń awızeki órisi sharayatında tekstlerdiń verbal rawajlanıwın ańsatlastıratuǵın hádiyse sıpatında kórip shıǵıldı hám házir de usılay kórip shıǵılmaqta. Sonıń menen birge, mına nárese málim boldı: formulanıń turaqlılıǵı onıń stilistikalıq belgileniwiniń kórsetkishi hám mnemotexnikalıq qollanılwınıń tiykarı sıpatında tereńirek tiykarǵa iye, yaǵnıy formulalı stereotipler folklor da til substratı, mádeniy rá mziy konceptlerdiń materiallıq qabıǵı bolıp xızmet

Таблица 2

Влияние диаметра ротационного рыхлителя на крошение почвенной корки и тяговое сопротивление

Наименование показателей	Диаметр ротационного рыхлителя, sm			
	22	24	26	28
Скорость движения V=1,5 m/s				
Степень крошения корки, %				
> 50 mm	4,3	4,7	4,9	5,9
25-50 mm	11,2	12,6	12,8	15,4
< 25 mm	84,5	82,7	82,3	78,7
Тяговое сопротивление, kN	0,41	0,37	0,34	0,29
Скорость движения V=2,0 m/s				
Степень крошения корки, %				
>50 mm	3,9	4,4	4,6	5,2
25-50 mm	9,4	11,3	10,9	13,9
< 25 mm	86,7	84,3	84,5	80,9
Тяговое сопротивление, kN	0,47	0,43	0,39	0,34

Для этого были изготовлены ротационные рыхлители различного диаметра: от 22 sm до 28 sm с интервалом 2 sm. Другие параметры рыхлителя были постоянными: высота планок 4 sm, число планок 12 шт., ширина захвата 20 sm, вертикальная нагрузка на рыхлитель 350 N. Эксперименты проводились на скоростях 1,5 и 2,0 m/s.

Экспериментальные данные приведены в табл. 2 и на рис. 4-5.

Из приведённых данных видно, что при скоростях 1,5 и 2,0 m/s с увеличением диаметра рыхлителя от 22 sm до 28 sm степень крошения почвы снижалась, то есть содержание почвенных фракций размерами меньше 25 mm снижалось от 84,5 до 78,7 % и от 86,7 до 80,9 % соответственно. Это объясняется тем, что при увеличении диаметра рыхлителя расстояние между планками увеличивается и в результате количество фракций больших разме-

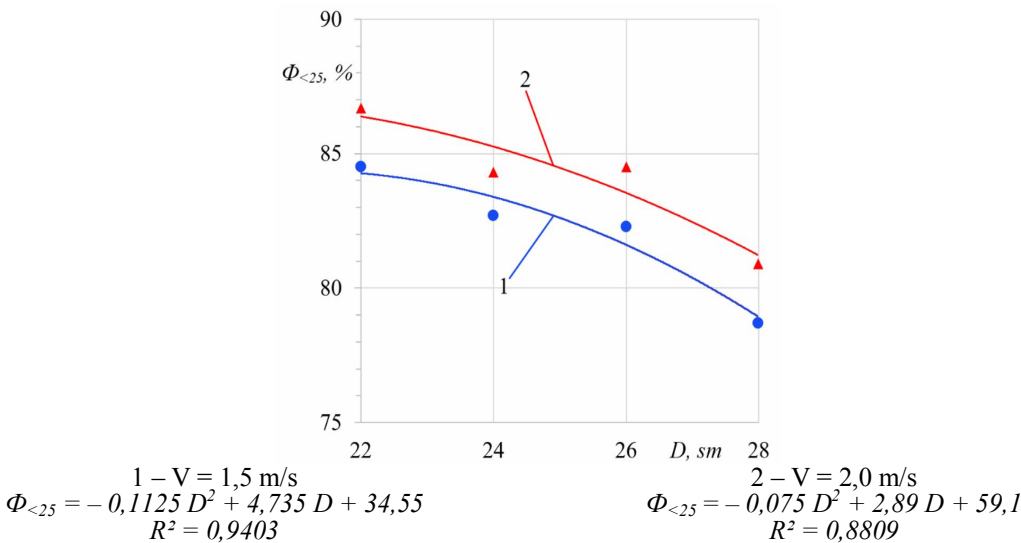

Рис. 4. Влияние диаметра ротационного рыхлителя на степень крошения почвенной корки.

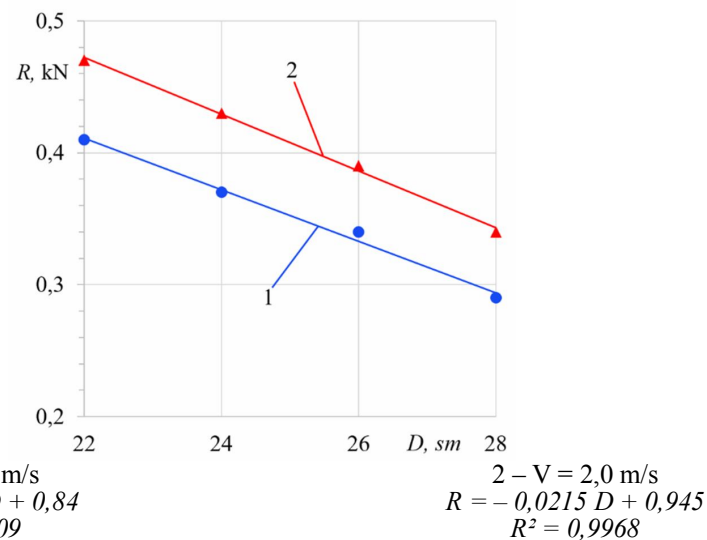

Рис. 5. Влияние диаметра ротационного рыхлителя на тяговое сопротивление.

ров увеличилось, а меньшего размера уменьшилось.

При скоростях агрегата 1,5 и 2,0 м/с с увеличением диаметра ротационного рыхлителя от 22 см до 28 см тяговое сопротивление уменьшалось соответственно от 0,41 кН до 0,29 кН и от 0,47 кН до 0,34 кН по прямолинейному закону. Объясняется это тем, что при увеличении диаметра ротационного рыхлителя повышается вероятность придавливания рыхлителями почвенных комков на поверхность

почвы без передвижения (соскальзывания) вперёд и улучшается проходимость поверх комков, в результате чего тяговое сопротивление уменьшается.

Исходя из полученных данных можно сделать вывод о том, что для качественного разрушения и крошения почвенной корки на вершинах гребней с минимальными энергозатратами для сева семян бахчевых культур диаметр ротационного рыхлителя должен быть равным 26 см.

ЛИТЕРАТУРА

- Оринбаев П. Полиэкинлари уруғларини экиш технологияларининг таҳлили// Қишлоқ ва сув хўжалигининг замонавий муаммолари: XXI ёш олимлар, магистрантлар ва иқтидорли талабаларнинг илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами. – Тошкент: ТИҚХММИ, 2022. – 870-874-бб.
- Утениязов П.А. Органик ўғитларни полиэкинлари остига соладиган техника воситасининг параметрларини асослаш. Техника фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) Дисс. – Гулбаҳор, 2020. – 124 б.
- Оринбаев П. Полиэкинлари экиладиган пушталарга ишлов берадиган иш органларнинг дастлабки синов натижалари // Юкори самарали кишлоқ хўжалик машиналарини яратиш ва техника воситаларидан фойдаланиш даражасини оширишнинг инновацион ечимлари: Халқаро илмий-техник конференция. – Гулбаҳор, 2022. – 176-179-бб.
- О'з DSt 3412:2019 “Қишлоқ хўжалиги техникаси-ни синаш. Тупроққа юза ишлов берувчи машиналар ва куруллар. Синов дастури ва усуллари” – Тошкент, 2019. – 52 б.
- ГОСТ 20915-2011 “Испытания сельскохозяйственной техники. Методы определения условий испытаний” – М., 2013. – 28 с.
- О'з DSt 3193:2017 “Қишлоқ хўжалиги техникаси-ни синаш. Машиналарни энергетик баҳолаш усули” – Тошкент, 2017. – 14 б.

Пушталарга экиш олдидан ишлов берадиган ва полиэкинлари уруғларини экиладиган комбинациялашган агрегатнинг ротацион юмшаткичи диаметрини асослаш
Оринбаев П.Ф.

Қишлоқ хўжалигини механизациялаш илмий-тадқиқот институти, Тошкент вилояти

Мақолада Ўзбекистонда қўлланилаётган полиэкинлари уруғларини экиш технологияси ва унинг камчиликлари ҳамда ушбу камчиликларни бартараф этиш учун ҚХМТИДа ишлаб чиқилган қурилмалар ҳақида қисқача маълумот келтирилган. Ишлаб чиқилган қурилмалар полиэкинларини экиш учун далаларни икки босқичда тайёрлади. Биринчи босқичда органик ўғитларни локал соладиган қурилма кузда тайёрланган майдонда остига локал усулда органик ўғит солинган пушталарни полиэкинларини экиш схемасига мос ҳосил қилади. Иккинчи босқичда комбинациялашган агрегат баҳорда бир ўтишида пушларга экиш олди ишлов бериб полиэкинлари уруғларини экиб кетади. Мақоланинг асосий қисмида полиэкинлари уруғларини экиш учун мўлжалланган пушта тепасига экиш олдидан ишлов берадиган ротацион юмшаткичининг диаметрини асослаш бўйича ўтказилган экспериментал тадқиқотларнинг натижалари келтирилган. Тадқиқотларда юмшаткичининг диаметри 22 см дан 28 см гача 2 см интервал билан ўзгартирилиб, қатқалоқнинг уваланиш даражаси ва тортишга қаршилиққа

айирим жағдаларда бул термин «концепт» тўсинигини орнана ишлетиледи. S.A.Kosharinанин пикиринше, «мифологемалар – бул белгилли бир сценарийге, адеттеги ғалоба сана-сезимнин стереотиплери сипатнда бир мифтен екншисине кўship жүретуғн аҳмиетли қахарман образн, вақиџа-ҳадиџселерди уғниџўға байланисли болған тўсиниклердин инвариант комплекслери болп табилди. Мифологема миф концептин қалiplestire отирп, ўзинин турақлilғи себепли маденй факторлардин аўладтан аўладқа ўтип барлўна имкан жаратади. Ен аyyемги мифлерден фольклор жанрларна кўшкен мифологемалар сезилерли ўзгерислерге ушшрамаяди ҳам сонлиқтан да а́лемнин мифологиџалиқ картнасин қайта дўзиџ ушшн исенимли дареќ болп есапланадл» [7:88].

«Мифоним», «мифоконцепт», «мифологема» тўсиниклери туркий тил билимнде де ушшрасадл. Маселен, F.G.Xisamitdinova билай деп жаратади: «Мифонимнин семантикалilқ дўзилиси јуда қурамалл, себепи бир мифонимнин ўзи турли дaвирлерде, турли қaвимлер менен халlқлар ишинде ҳар турли мифологиџалиқ қахарманларди аналтан болса, керисинше, бир қахарманинн ўзи јамийет rawajланлўнинн ҳар қилл басқлшларнда, халlқлардин турли руw-қaвимлик топарларнда оғада ҳар қилл терминлер менен белгилениџи мўмкин [12:28]. Аллмнин пикиринше, мифонимлер мифологема ҳам илаһий идиограмма сыйақл аҳмиетли тўсиниклер менен байланисли. «Мифологема ол яки бул мифологиџалиқ қахармандл ажратлп кўрсетиллши концептлерди, уш қахарман сaўлеленген сыйетлерди, уллwма sxemada мифологиџалиқ қахарман менен иргеел болған қахарманларди, а́лемнин уллwма моделндеги қахарманинн тутқан орнн jaқлнластлрлшлl атрибутларди, associativ байлансларди ўз ишине алдл» [12:28]. G.X. Buxarova атaп кўрсеткенндеџ, «arxaik фольклор текстлери мифологиџалиқ сана-сезимнин аyyемги формаларинн нaтиџjesи, мифологиџалиқ ой-пикрдин нaтиџjesи болған а́лемди мифопоетикалilқ jaқтан тўсиниллдин кўриниси болп есапланадл. Мифологиџалиқ ой-пикр уллwма ой-пикрдин ажралмас бўлеги болп, ол а́лемнин мифологиџалиқ (мифопоетикалilқ) моделинн мифологиџалиқ концепт таравн қураџтуғн мифлер менен мифологемаларда сaўлеленеди. Аyyемги фольклор текстлерин изертлеллшллер алднда турған wазлџпа: текст концептин – прагматикалilқ-семантикалilқ ўзеќти, текст функцияси арқалл қалiplesetуғн терећ мaнини қайта тиклелw болп есапланадл» [2:58].

Folklor концептиннн ўзине тaн ўзгешелиги соннан ибарат, ол тutas бир текст арқалл verballаслw мўмкин, бул онлн тaрбиџалиқ функциясина байланисли. Folklor дўретпеснде јaмлengen тaрбиџалиқ mazmundағл јuwmaq тutas бир текстлl байанlaw нaтиџjesнде шlғариладл. Усlған байланисл, белгилли бир фольклор концептиннн образлl ҳам bahalawшлl қурамл тutas бир шlғарманл толлғл менен анализлелw нaтиџjesнде ғана ажратлп аллнлw мўмкин. Изертлеллшллердин пикирлерине кўре,

«áлемнин фольклорлilқ картнаси» («фольклор áлеми») ибарасл – бул poetикалilқ метафора емес, ал белгилли бир турдеги mentalitetти билдирлшлl илмий термин болп есапланадл» [13:16]. Folklorди меңгергенлердин poetикалilқ қaтиџрасл тлџкарғл компонент сипатнда а́лемнин фольклорлilқ картнаси туwралл тўсиникти сўзсиз ўз ишине алдл. A.T.Xrolenkonинн атaп ўткенндеџ, «фольклорди меңгергенлердин атқарлшшдан парқл соннан ибарат, ол awizeки дўретилшлликтен тек кећ кўлемли сыйетлерди, жанрлilқ ўзгешеликлерди, тлџкарғл идеяларди, фольклор шlғармаларн жаратлw техникасн ғана емес, ал dаsturiy миллий козқараслардин пўтин бир комплексн, образлl пикирлелw дўзилисн, áлемди тўсиниллди қалiplestилрлшлl нlзaмлilқларди да ўзлестилрп алған. Бул epикалilқ мағлlwmattl jetкерип берилди ғана емес, ал онл бир мaртелик атқарлw waқтнда қайта тиклеллди де тaминлеллди» [13:18].

Joқарда байан етилгенлерден келлп шlғлп, а́лемнин фольклорлilқ картнасиннн еки тaрепи ажратлладл: etnostнн маденйl ҳам руwxlў ўзгешеликлерин сaўлелендирлшлl mentalitet, tamрларл мифологиџаға барлп таqalatуғн сана-сезим стереотиплери (маденйl-тaриџlў aspect) арқалл mentalitet penен байланисл; тил менен байланисл (áлемнин тиллик фольклорлilқ картнаси). Онл тўсиндирлшлl тил болса aдewir консерватив болп, бунин нaтиџjesнде «тилдин семантикалilқ майданнда joғаллп кеткен тўсиниклердин излери қаладл. Бул jaғдаџ тилдин топлawшлl (akkumulyativ) функциясин орнlawн – халlқтин руwxlў тaјлрлџbesн: билимлерл менен тўсиниклерин, јамийеттеги қaдлрлџатлар қaделерин топлaw қуралл боллwн тaминлеллди» (4:8-9).

Áлемнин фольклорлilқ картнаси халlқтин билимлерин, тўсиниклерин, дўnya haққнда ой-пикирлерин, инсаннн áлемде тутқан baғдарнн естетикалilқ сaўлелендирлwге тлџкарланадл. Билимлердин, тўсиниклердин, аксиологиџанинн negизн жанр нlзaмлilқларна ҳам тилде сaўлелендирлw усилларна муwаџlў ўзине тaн қайта ислengen инсаннн сlртқлl ҳам ишкl дўньасл тарawларл haққндағл мағлlwmатлар қураџди. Онлн ўзине тaн ўзгешеликлери жанр дўретиллшллер менен олардин избасарларинн прагматикалilқ нlџет-maqсетлериннн турли дaрежелерине тлџкарланған variantлilқ, шlнлlқтл сaўлелендирлwдеги шaртлilқ дaреjesи болп есапланадл. Bизлн baқlawлармlздлнн кўрсетиллшше, фольклор áлеминнн negизн жанрлар бойнша парqlanatуғн тлџкарғл концептлер қураџди.

Áлемнин фольклорлilқ картнаси áлемнин уллwма картнасиннн бир турл, «шlнлlқтинн transformacлџаланған áлеми» сипатнда фольклор kodларл арқалл уллwmаstлрлw, тlпlestилрлw ҳам маденйl мағаналарди poetикалilқ simvolika тiline awдарлw jолл менен фольклорлilқ емес (мифологиџалиқ ҳам etнографилilқ) materialди семантикалilқ jaқтан қайта kodlaw нaтиџjesнде жаратлди [6:15].

Kўpшilik изертлеллшллердин пикиринше, фольклор концепти lingvomadeniy концептинн айрилқша бир турл болп, ўзини тўсиник дaреjesнде уллwма

áhmíyetke iye. R.X.Xayrullinaniń pikirinshe, álemniń milliy lingvistikalıq kartinası – hárqanday milliy-lingvomádeniy jámáát milliy-mádeniy ózgeshelikleriniń tilde sáwleleniwı bolıp, ol «...kóplep lingvistikalıq mikroálemlerdi birlestiretuǵın fenomen, usı mikroálemlerdin bar ekenligi til funkciyalarınıń kópligine de, insanlardıń óz iskerliginiń túrli tarawlarındaǵı qarım-qatnas maqsetlerine hám ulıwma tirishilik etiw sharayatlarına da baylanıslı» [11:40-41].

Álemniń etnolingvistikalıq kartinasın úyreniwde sonı názerde tutıw kerek, xalıq awızeki dóretpeleri til sisteması menen millet yaqı xalıqtıń ózara tásiriniń ósiwin kórip shıǵıwǵa, xalıq mádeniyatınıń tillik fenomenin jáne onıń zamanagóy dóretiushilikke tásirin jańa kózqaraslar sheńberinde túsiniw alıw imkanın jaratadı. Til hám mádeniyat ortasındaǵı baylanıslardı eki ob’ekttiń baylanısı sıpatında túsiniw múmkin: «Til mádeniyat komponenti yaqı mádeniyat quralı sıpatında kóriwliw múmkin (bul ekewi bir nárse emes), ásirese ádebiiy til yaqı folklor tili tuwralı sóz etkende. Lekin, sonıń menen birge, til ulıwma mádeniyatqa baǵınıshlı emes, tildi mádeniyattan bólek kórip shıǵıw (hárqashan da usılay islenip kelgen) yaqı mádeniyat penen salıstırǵanda teńdey mánili hám teńdey fenomen sıpatında kórip shıǵıw múmkin [10:18]. Til hám mádeniyatqa sıpatlama beriwde sistema hám teksttiń, forma menen mazmunnıń, sistema hám onıń qatlamlarınıń ashılıǵı tuwralı ulıwma túsiniwler bar. Til hám mádeniyatta hár túrli dárejede kórsetiletuǵın ólshemler, stiller, kodifikaciyalanǵan elementler tuwralı túsiniwler de ulıwma mániske iye. Mádeniyat eń ulıwma mániste óz ara birgelikte hárket etiwshi shaxslar meńgergen mániler, qádriyatlar hám normalar jıyındısı sıpatında belgilenedi. Usı mánilerdi obektivlestiretuǵın, sociallastıratuǵın hám ashıp beretuǵın til iyeleriniń jıyındısı tek ǵana materiallıq hám ruwxıy emes, al til mazmunında da jámlengen boladı. Máni payda etiw nızamlılıqları tásiriniń nátiyjesi esaplanatuǵın til ǵana túsiniwlerdi qalıplestiredi hám olardı álemniń ózara baylanıslı kartinasına aylandıradı.

Kognitiv til bilimi wákılleri konceptti aqıl-oy aspektindegi qubılıslarǵa baylanıstıradı. Bul terminniń anıqlaması «Kognitiv terminlerdiń qısqasha sózligi»nde berilgen bolıp, onda koncept «eslep qalıw, aqıl-oy leksikonı, konceptual sistema hám miy tiliniń operativ mazmunlı birliǵı, álemniń insan psixikasında sáwlelengen bir pütün kartinası» dep túsindiriledi. Bul – insanıń álem ob’ektleri tuwralı nelerdi biletuǵını, olar tuwralı oy-pikir júritiwı, olardı kóz aldına keltiriwı haqqındaǵı maǵlıwmlar bolıp esaplanadı... «Koncept» túsiniǵı tájiriyebe hám bilim mazmunın, insan hár qanday iskerligi nátiyjeleriniń hám dúnyanı bilw processleriniń mazmunın sáwlelendiretuǵın mániler tuwralı túsiniwke sáykes keledi...» [8:60]. Házirgi zaman til biliminde bul termindi túsindiriwde eki tiykarǵı

dástúriy baǵdar bar. Kognitiv aspekttegi ilimiy izertlewlerde (Yu.D.Apresyan, A.Vejbickaya, Z.D.Popova, E.S.Kubryakova) koncept aqıl-oy (mental) birliǵı, insan hám jámiyettiń bilw iskerliginiń nátiyjesi ekenligi atap ótilei, koncept predmet yaqı hádiyseniń insan sanasında sáwleleniwı tuwralı maǵlıwmattı ózinde jámleydi, dep kórsetiledi. Lingvokulturologiyalıq aspekttegi izertlewlerde bolsa konceptlerdiń mádeniy áhmíyetine, tildegi konceptler tarawı menen xalıq mádeniyatı ortasındaǵı ajuralmas baylanıslarǵa, konceptler menen konceptler tarawlarınıń milliy ózgesheliklerin anıqlawǵa tiykarǵı itibar qaratılǵan. Konceptlerdiń milliy ózine tán ózgeshelikleri universal konceptlerdi modellestiriw hám túsindirip beriwde kózge taslanatuǵın qayshılıqlarda, sonday-aq, ol yaqı bul til mádeniyatında ózine tán tillik, unikal konceptlerdiń bar ekenliginde sáwlelenedi. Konceptti úyreniwde tilshi-alımnıń wazıypası zamanagóy ana tilinde sóylewshiniń qanday da bir sózdi qalay túsiniwin ǵana kórip shıǵıw emes, al usı sóz órisiniń ózgesheliklerin, qalıplesiw tariyxın hám onıń leksikalıq mánisiniń ózgeriwin úyreniw, sózdiń ishki formasın ashıp beriwden ibarat.

Álemniń folklor modeli tuwralı sóz etetuǵın bolsaq, ol anıq dúziliske iye hám ishki tártipke salınǵan tutas sistema bolıp, barlıq semantikalıq maǵlıwmatlarǵa iye tolıq mánili tayanısh sózlerden dúzilgen ózine tán semantikalıq tarmaq payda etedi. Folklor koncepti haqıyqıy bolmıstı súwretlep ǵana qoymastan, oǵan degen óz múnásibetin de sáwlelendiredi. A.T.Xrolenko óz miynetlerinde kórsetip ótkenindey, «folklordaǵı álem kartinasınıń derlik hár bir fragmenti bahalaw mánisine iye: qálegen janrda estetikalıq, etikalıq, utilitar hám basqa da bahalaw túrlerin ushıratıw múmkin» [14:137]. Folklor shıǵarmalarındaǵı hár bir sózdiń semantikalıq quramındaǵı ayırıqsha bahalaw komponenti nominativ komponentten joqarı turıwı, hátte onıń neytrallasıwına da alıp keliwı múmkin. Lekin, sonıń menen birge, folklor dóretpelerinde alternativ, kóbinese bir-birine qayshı keletuǵın talqılawlar menen koncepciylarǵa degen erkin qatnastı, diametral qarama-qarsı bahalawlardı kóriwimiz múmkin. Folklor konceptlerin verballastırıwdıń tiykarǵı quralları xızmetin tildiń leksikalıq qatlamındaǵı birlikleri atqaradı, bul jaǵday xalıq dástanları, ertekler, ańız-ápsanalar, rawiyatlar hám basqa da folklor janrlarınıń ózine tán ózgesheliklerine baylanıslı bolıp keledi. Morfologiyalıq, sintaksislik, stilistikalıq hám basqa da til birlikleriniń variantlasıw qubılısı kóbirek ushıraydı, al leksika-frazeologiyalıq qurallar bolsa koncepttiń ózek bólegin tilde bekkemleydi hám sonlıqtan da ózgermegen túrinde qaladı, tek sinonimlik birlikler menen ǵana almasıwı múmkin.

Keyingi jıllarda jarıq kórgen ilimiy miynetlerde «mifologema» túsiniǵı de jiyi qollanıлмақта,

таъсири ўғранилди. Полиэ экинлари уруғларини экиш учун пушта тепасидаги қатқалоқни кам энергия сарфлаган холда сифатли увалаш учун ротацион юмшаткичнинг диаметри 26 см бўлиши кераклиги аниқланди.

Обоснование диаметра ротационного рыхлителя комбинированного агрегата для предпосевной обработки и сева семян бахчевых культур на гребни
Оринбаев П.Ф.

Научно-исследовательский институт механизации сельского хозяйства, Ташкентская область

В статье приведена краткая информация о технологии сева семян бахчевых культур в Узбекистане на сегодняшний день, о её недостатках и устройствах, разработанных в НИИМСХ для их устранения. Разработанные устройства готовят поля для бахчевых культур в два этапа. На первом этапе устройство для локального внесения органических удобрений на подготовленных полях нарезает гребни с органическими удобрениями по схеме посадки бахчевых культур. На втором этапе весной комбинированный агрегат за один проход выполняет предпосевную обработку и высевает семена бахчевых культур на эти гребни. В основной части статьи приведены результаты экспериментальных исследований по обоснованию диаметра ротационного рыхлителя, предназначенного для предпосевной обработки вершин гребней под посев семян бахчевых культур. На опытах диаметр рыхлителя изменялся от 22 до 28 см с интервалом в 2 см и изучалось его влияние на степень крошения почвенной корки и тяговое сопротивление рыхлителя. Установлено, что для качественного крошения почвенной корки на вершинах гребней с минимальными энергозатратами для сева семян бахчевых культур диаметр ротационного рыхлителя должен быть равным 26 см.

Justification of the diameter of the rotary cultivator of the combined unit for pre-sowing treatment and sowing of gourd seeds crops on the ridges
Orinbaev P.F.

Research Institute of Agricultural Mechanization, Tashkent region

The article provides brief information about the technology of sowing seeds of gourds in Uzbekistan today, about its shortcomings and about the devices developed at SRIAM to eliminate these shortcomings. The developed devices prepare fields for gourds in two stages. In the first stage, the device for local application of organic fertilizers on prepared fields cuts ridges with organic fertilizers according to the planting pattern of gourds. In the second stage, in spring, the combined unit performs pre-sowing treatment in one pass and sows melon seeds on these ridges. The main part of the article presents the results of experimental studies on the justification of the diameter of a rotary cultivator intended for pre-sowing treatment of the tops of the ridges for sowing seeds of gourds. In experiments, the diameter of the ripper varied from 22 to 28 cm with an interval of 2 cm, and its effect on the degree of crumbling of the soil crust and the traction resistance of the ripper was studied. It has been established that for high-quality crumbling of the soil crust on the tops of the ridges with minimal energy consumption for sowing seeds of gourds, the diameter of the rotary cultivator should be 26 cm.

УДК 631.317.39.084.2

AVTOMATLASHTIRILGAN INTELLEKTUAL TOMCHILATIB SUG‘ORISH TIZIMINI ISHLAB CHIQISH

Djalilov A.U.¹, Gayipov I.K.²

¹*Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti*
Milliy tadqiqot universiteti

²*Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus shahri*

Kirish. Dunyoning aksariyat qismida, qolaversa, mintaqamizda, jumladan, mamlakatimizda ham suv resurslariga bo‘lgan talab ortayotganligi bilan birga, suvning taqchilligi ham yildan-yilga oshib bormoqda. 2000 yilgacha kam suvli mavsum har 6-8 yilda bir marta kuzatilgan bo‘lsa, oxirgi yillarda bu jarayon har 3-4 yilda takrorlanmoqda. Bunda suv taqchilligini, ayniqsa, daryolarning quyi qismida hamda kanal va boshqa suv manbalaridan uzoqda joylashgan iste’molchilari chuqur his etmoqda [2].

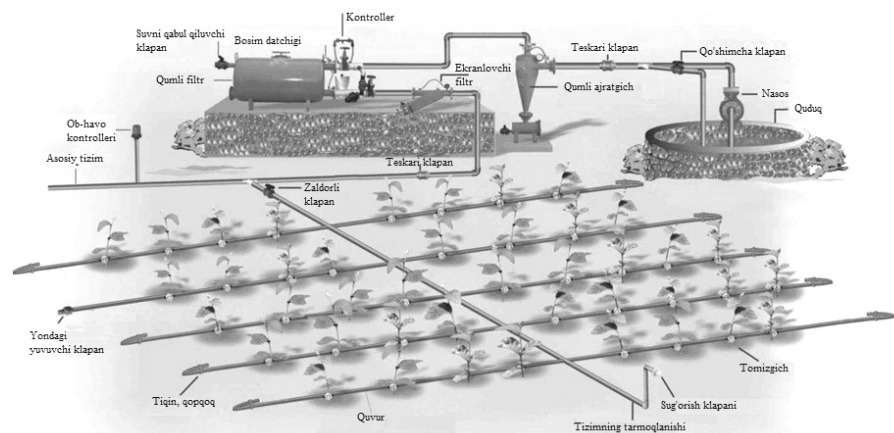
Respublikamizda suv resurslaridan tejamlı va samarali foydalanish asosida sug‘oriladigan maydonlardan olinadigan hosil miqdorini oshirish, bu borada oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishni kengaytirish, sifatini yaxshilash hamda ichki bozorni to‘ldirish orqali mamlakat aholisida turmush darajasini yanada yaxshilash borasida samarali ishlar amalga oshirilmoqda [3].

Suv resurslaridan foydalanishning

samaradorligini oshirishda sug‘orishning suvni tejaydigan ilg‘or texnologiyalarini qo‘llash muhim ahamiyatga egaligini hisobga olib, davlatimiz rahbariyati tomonidan ushbu yo‘nalishni rivojlantirish qo‘llab-quvvatlanmoqda.

Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 11 dekabrda PQ-4919-son «Qishloq xo‘jaligida suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etishni yanada jadal tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori qabul qilindi.

So‘nggi ikki yilda qishloq xo‘jaligi ekinlarini etishtirishda suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etishga alohida e‘tibor qaratildi. Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanayotganligi natijasida 2020 yilning o‘zida qo‘shimcha 133 ming gektar maydonda suvni tejaydigan texnologiyalar joriy etildi. Biroq, tobora kuchayib borayotgan suv taqchilligi hamda suv resurslariga bo‘lgan ehtiyoj

1-rasm. Tomchilatib sug'orish tizimi.

o'sib borayotgani qishloq xo'jaligida suvdan foydalanish samaradorligini keskin oshirishni talab etmoqda [1].

Mavjud suv zaxiralaridan samarali foydalanish uchun sug'orish tizimi intellektual bo'lishi zarur. Fermerlar ham bozor munosabatlariga moslashishni, ish jarayonining engillashishini, ilg'or texnologiyalarni va ularning samarador bo'lishini xohlashadi. Mamlakatimizda g'o'za yetishtirishda asosan ekin maydoni egatlab sug'oriladi. Barchamizga ma'lumki g'o'za yetishtirish bosqichlarida har xil miqdordagi suvni talab qiladi. G'o'zaning butun o'sish davri davomidagi suv sarfi tahlili shuni ko'rsatadiki, u pishib etilishning dastlabki va oxirgi bosqichlarida gullash davriga nisbatan 20% va 30% kam suv talab qiladi. Bugungi kunga kelib mamlakatimizda ham suv sarfidan samarali foydalanishni optimallashtirish maqsadida tomchilatib sug'orish usuli joriy qilinmoqda. Tomchilatib sug'orish tizimi mikro sug'orish sifatida ham tanilgan bo'lib, u suvni o'simlikning to'g'ridan-to'g'ri ildiz zonasiga yoki tuproq yuzasiga bosimli quvurlar va tomchilatib yuboruvchi ji-hozlar orqali asta-sekin tomizib etkazib beradi. Tomchilatib sug'orish tizimi suvni an'anaviy sug'orish usuliga nisbatan qariyb 40-80% tejaydi. Tomchilatib sug'orish tizimining umumiy sxemasi [2,4] 1-rasmda ko'rsatilgan.

G'o'za yetishtirish jarayonida tomchilatib sug'orish tizimi qo'llanilsa an'anaviyga nisbatan sezilarli miqdorda suvni tejaydi [5], ya'ni an'anaviy egatlab sug'orish usulida bir gektar maydonda g'o'za yetishtirish uchun 6000 m³ suv talab qilinishi aniqlangan, tomchilatib sug'orish tizimi esa 3600 m³ suv sarflaydi [6].

So'nggi yillarda yer osti suvlari sathi asta-sekin pasayib bormoqda, bu esa suv resurslaridan samarali foydalanish uchun sug'orish tizimini avtomatlashtirishni taqozo etadi va hozirda tadqiqotchilarning aksariyati sug'orish tizimini avtomatlashtirishga e'tibor qaratmoqda.

Sug'orish bo'yicha qarorlar qabul qilish va Bluetooth aloqasi orqali sug'orish vazifalarini real vaqt rejimida kuzatishda yordam beradigan dala ma'lumotlari bilan bog'liq integratsiyalangan sug'orish boshqaruvchisi [7] da taklif qilingan. Tegishli datchiklar yordamida ekin maydonlarining tuprog'i, havo harorati va namlik holatini kuzatish uchun arzon mikrokontroller prototipi tizimi ishlab chiqilgan. [8] da PIC16F88 mikrokontrolleri vegetatsiya davrida ma'lumotlarni yig'ish orqali ekin maydoni muhitini kuzatish uchun ishlatilgan [9] da mualliflar dala suvchilariga tomchilatib sug'orish tizimining ishlash vaqti bo'yicha maslahatlar yuborish orqali sug'orish jadvalini tayyorlash uchun mobil telefon qisqa xabarlar xizmatidan (SMS) foydalanishni tavsiya qilishgan.

Mikrokontroller asosidagi tomchilatib sug'orish tizimi [10] qishloq xo'jaligi dalasining ekologik holatini kuzatish uchun intellektual datchik yordamida ishlab chiqilgan. Harorat kabi ob-havo sharoitlarini doimiy ravishda kuzatib borish orqali kasalliklarning rivojlanishi aniqlangan.

Adabiyotda [11] qishloq xo'jaligida suv resurslaridan samarali foydalanish uchun avtomatlashtirilgan sug'orish tizimi ishlab chiqilgan. Bunda tuproq namligi va haroratini o'lchash uchun ekinlarning ildiz zonasiga datchiklar o'rnatilgan va o'lchangan ma'lumotlarni umumiy mobil tarmoq orqali web-serverga uzatish uchun simsiz axborot blokidan foydalanilgan [12]. Mualliflar tuproq o'lchovlari va dalaning atrof-muhit parametrlarini datchiklar orqali o'simlikning haftalik sug'orish ehtiyojlarini baholash orqali sug'orishni boshqarish uchun sug'orish qarorlarini qo'llab-quvvatlash tizimini taklif qilishgan. Adabiyotlar tahlilidan ko'rinib turibdiki mualliflar asosan tuproqning namligiga asoslangan sug'orish tizimini taklif qilishgan, ular boshqa atrof-muhit parametrlariga e'tibor qaratishmagan. Biz ushbu maqolada tuproq

Концепт «человек» в каракалпакской фольклорной картине мира Оразымбетова Э.Ш.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Нукус

В статье говорится о лингвокультурологическом исследовании картины мира, относящейся к концепту «человек». Концепт «человек» играет центральную и ведущую роль в формировании мироздания на основе этноязыковой картины мира в текстах каракалпакского фольклора. Также в статье рассказывается и о специфике этого концепта, репрезентации, синонимических компонентах и концептосфере «человек», что выражается гендерными, физическими аспектами в фольклористических текстах, о применении данного концепта в пословицах и поговорках, в эпосах, в сказках, в мифах и фразеологических компонентах, принадлежащих «человеку» в каракалпакских фольклористических текстах.

The concept “man” in the Karakalpak folklore picture of the world Orazimbetova E.Sh.

Karakalpak Research Institute of Humanitarian Sciences of the Karakalpak Branch of Academy of Sciences of Republic of Uzbekistan, Nukus

The article explores the linguistic and cultural study of the world picture related to the concept of “man”, the concept of “man” plays a central and leading role of the universe based on the ethnolinguistic picture of the world in the texts of karakalpak folklore, and about specifics of this concept, representation, the sphere of concept of “man” is expressed by gender, physical aspects in texts, as well as the use of this concept in proverbs and sayings, epics, fairy tales, myths and synonymous components of this concept, phraseological components belonging to “man” in Karakalpak folklore texts.

ETNOLINGVISTIKA HÁM FOLKLOR KONCEPTI

Alniyazov A.I.

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti, Nókis qalası*

Házirgi waqıtta til biliminde jiyy qollanılatuğın «álem kartinası» termini XIX ásirdiń aqırı – XX ásir baslarında payda bolğan. Álemnıń ilimiy kartinasın úyreniw máseleleri boyınsha koplep ilimiy miynetler jariy kórgen. Olardıń avtorları «álem kartinası» ilim tarawında islep shıǵılıp atırğan hám usı hár bir ilim tarawınıń fundamental túsiniqleri menen principleri járdeminde sáwlelengen álem haqqındaǵı eń ulıwma túsiniqler sistemasın túsinedi. Usı túsiniq hám principlerden hár bir ilim tarawınıń tiykargı qaǵıydaları deduktiv tárizde islep shıǵıladı. Filosofiyalıq bilimler kózqarasları negızinde baslangan til hám álem kartinası arasındǵı baylanıs mashqalaların talqılaw nátiyjesinde álem haqqındaǵı bilimlerde qalıplestiriwdiń eki dárejesi (konseptual hám lingvistikalıq) ajratıldı. Usıǵan baylanıslı izertlewshiler G.A.Brutyan, Yu.N.Karaulov, R.I.Pavlenis, G.V.Kolshanskiy, N.G.Komlev, B.A.Serebrennikovlar álemnıń konseptual hám lingvistikalıq kartinaların ajratıp kórsetedi.

Til hám mádeniyat arasında oǵada áhmiyetli baylanıslar bar ekenligin tán ala otırıp, kópshilik izertlewshiler birinshi náwbette tildiń insan iskerliginiń barlıq tarawlarındǵı ózgerislerdi tikkeley sáwlelendiretuğın leksika-semantikalıq qatlamına itibar qaratadı. Olardıń pikirinshe, ayırıqsha milliy-mádeniy ózlikke tán mánilerge iye bolğan sózler tek usı tilde sóylewshi jámaátke tán bolğan turmıs tárizin ǵana emes, al oy-pikir júritiw ózgesheligin de sáwlelendiredi [3:9]. Hár túrli tillerdiń semantikalıq sistemaları tiykarında ol yaqı bul lingvomádeniy topar wákilleriniń sanasında qalıplesken túsiniqler sistemaları boladı.

Biraq, ilimiy ortalıqta ulıwma tán alınǵan kózqarasqa kóre, hár bir mádeniy-etnikalıq jámaát turmısında tek oǵan ǵana tán bolğan mádeniyat, turmıs hám tábiyiy ortalıqtıń ózine tán, basqa tillerde anıq ekvivalenti bolmaǵan mádeniyat predmetleri menen qubılısları tuwralı túsiniqler menen atamalar boladı. Álemnıń ulıwma insaniy lingvistikalıq kartinası joq, ol álemnıń milliy lingvistikalıq kartinalarınan quraladı. Atap aytqanda, álemnıń qaraqalpaq etnolingvistikalıq kartinası ulıwma insaniy lingvistikalıq álem kartinasınıń bir bólegi bolıp esaplanadı hám usı lingvokulturologiyalıq fenomendi úyreniw arqalı biz pútkil insaniyat áleminiń lingvistikalıq kartinasın sáwlelendiriwge jaqınlasıwımız múmkin. Iлимпazlar tárepinen álleqashan tán alınǵan pikirge muwapıq, tilde milliy mentalitet sáwlelenedi hám ádewir dárejede áyne til arqalı usı milliy mentalitet qalıpleseı. M.V.Zaynullin atap ótkenindey, «Etnikalıq mentalitetti E.Kanttıń «vesh v sebe» (ele túsiniılmegen nárese), jámaátlik proto-túsiniqler, obrazlar, etnikalıq jaqtan maqul bolğan minez-qulqtıń bólinbegen qatlamı sıpatında túsindiriw múmkin» [5:77].

Milliy mentalitet jámaátlik dóreıiwshilik iskerliginiń jemisi esaplanatuğın, xalıqtıń dúnyada tutqan óz ornı tuwralı oy-pikirlerin, túsiniqlerin ózinde jamlegen, shıǵarma dóretilgen dáwirdegi lingvomádeniy jaǵdaydıń ózine tán ózgesheliklerin sáwlelendiretuğın folklor tekstlerinde ayqın kózge taslanadı. Folklor shıǵarması tekstiniń kórkemlik dárejesin ilimiy jaqtan túsindirip beriw hám onı lingvokognitivlik aspektte izertlew hár bir millet yaqı xalıqtıń tiline tán bolğan koplep hádiyselerdi bilip alıwda úlken

тәреплериниң бири болып табылады: *Ақыллы қыз билимге жүгинер, Ақылсыз қыз сөзге или-нер; Атаның орнын ул жоймас, Ананың зарын қыз кыймас; Ақыллы туған қыз бала, батыр туған ул менен тең; Билимли хаял басыңа қарайды, билимсиз хаял жасыңа қарайды.*

Хаял қостар, жубай сыпатында салыстырма-лы планда жақсы баға беріу хәм жаман бахалау коннотациясы, яғный, оның минезиниң хәр қыйлы тәреплерин сыпатлау арқалы сәулелендиреди: *Жақсы қатын ерин ер қылады, жаман қатын ерин қара жер қылады; Жигиттиң атын қатын шығарар, қатынның атын отын шығарар; Жақсы қатын белгиси, былғары қылар терини, Жаман қатын белгиси, Қарыздар қылар ерини; Жаман қатын байына, жалғыз атын сойдырар, жақсы қатын жол-дасын, жоқтан қурап тойғызар; Хаялы жақсы жигиттиң басы ағарар, хаялы жаман жигиттиң ишши ағарар;* т.б.

Фольклорлық текстлерде хаял адамның оны өзгеше бахаланса да мийнет сүйгишлиги хурмет етилип тилге алынады: *Ердің қызы күшинен билинеди, Хаялдың қасылы исинен билинеди; Еркек үйдің ийманы, Хаял үйдің жыйғаны; Хаял сергек уйқыласа жұмыс пите-ди; астың дәмін дүз келтирер, ауылдың сәнин қыз келтирер; Жақсы хаял бир ишер ас сақлайды; Ийне, жиби бар хаялдың, үсти-басы жыртылмайды; Азансыз молла болса да, Қазансыз қатын болмайды,* т.б.

«Хаял»дың жаман сыпатлары хақында халық арасында, өтирик, сумлық, тәсилкешлиги, хийлекерлигин де белгилеп берген: *Қатынның хийлеси қырқ түйеге жүк; Хаял сырын хаялдан сора; Жаман хаялдың минези қыйық ке-лер, сөзи суйық келер; Жаман хаялдың тили узын; Қатын баслаған көш оңбас; Еки хаял басы қосылса, үшінши хаялдың соры; Қос хаяллы үйдің шаңы*

дизеден; Қайғылы хаял қара жамылғыш; Уятсыз хаял-дүзсыз ас; Хаялы жаман елдің ертеңи жоқ; Хаялдың күши жоқ, хийлеси көп т.б.

Хаялларға хәдден тыс сөйлемшеклик хәм быжықлық тән, олар сыр сақлап билмейди: *Жақсы хаялдың қолы узын, жаман хаялдың тили узын; Қатынлар кеулинде не болса, ти-линде де сол; Алты қатын азаға барса, хәр қайсысы өз муңын айтар; Жаман қатынның минези қыйық келер, Сөзи суйық келер.*

«Хаял-қыз» концептин сыпатлаудың физикалық аспекти оның мәнилик зоналары болған жасы, сыртқы көриниси (улыұма көриниси, қәдди-қәўмети, денеси) арқалы әмелге асырылады. Дүньяның фольклорлық көринисинде хаял-қызлар сулыұлығына айрықша итибар қаратылады: *Қыз – қуұыршақ, ул – қулынишақ; Қыз – елдің көркі; Жер көркі – дала, ел көркі – қыз; Сулыұ қыз көзге, Мий-римли қыз жүрекке; Сол қалда Мәспатиша хайран болып бир сулыұдың дәртинен иши то-лы дәртке, басын қоса алмай бир мәртке* («Мәспатша»); *Аўзы сулыұ оймақтай, Жуқа ерни қаймақтай* («Қырқ қыз»); *Көп гөззаллар мәйлис құрған, Хәр ким бир иште олтурған* («Ғәрип ашық») т.б. Хаяллардың сыртқы пи-шими көзи, қасы, бели, узын шашы, қоллары бойынша халық көзқарасы: *Келин келсе айдай, қас киртиги жайдай; Көзге қас қала, Тилге тис қала; Таудың көркі тас, хаялдың көркі қас; Қызлы үй қызылға тоймас; Қыздың тамағы қылдай* т.б.

«Адам» концепти анализи халықтың ер адамға Ұатан қорғаушысы хәм хаял адамға шаңарақ ошағын сақлаушы сыпатында айрықша қатнасы хақында мағлыұмат береді.

Усылайынша дүньяның фольклорлық көринисинде «адам» концептосферасының орайында тұрған адам анық ажыралып турады.

ӘДЕБИЯТЛАР

- Замалетдинов Р.Р. Гуманитарный издатель-ский центр ВЛАДОС; Казань: Магариф, 2004.
- Гумбольдт В. Избранные труды по языкозна-нию. – М., 1984.
- Қарақалпақ фольклоры. Т. 1-8. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2002.
- Қарақалпақ фольклоры Т. 9-13. – Ташкент: Маънавият, 2009.
- Қарақалпақ нақыл-мақаллары телеграмм каналы

t/me/naqillar

- Леонтьев А.А. Основы психолингвистики [Текст] / А.А.Леонтьев. – М.: Смысл; – СПб.: Лань, 2003.
- Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. Т.1. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1982.
- Қарақалпақ фольклоры. Т.77-87. – Нөкис: Илим, 2014.

Қорақалпоқ фольклористик олам манзарасида «одам» концепти Оразымбетова Э.Ш.

Ўзбекстон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпогистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус

Мақолада қорақалпоқ фольклористик матнларда «одам» концептининг олам манзарасида лингвокультурологик тадқиқ этилиши, «одам» концепти қорақалпоқ фольклори матнларида оламнинг этнотиллик манзараси асосида шаклла-нишида марказий уринни ва етакчи роль эгаллаши, ушбу концептнинг ўзига хос хусусиятлари, репрезентацияси, ушбу концептнинг синонимик компонентлари ва «одам» концептосфераси фольклористик матнларида гендерлик, физик аспек-тта ифодаланиши, «одам»га тегишли мақол ва матал, достон, ертак, мифик матнларида тадқиқ этилиши ва ушбу кон-цептга тегишли фразеологик компонентлари тадқиқ этилади.

namligidan tashqari harorat, namlik, yomg‘ir darajasi va yorug‘lik intensivligiga asoslangan yangi sug‘orish tizimini taklif qilamiz. Shuni ham ta‘kidlash kerakki, ushbu taklif qilingan sug‘orish tizimi mualliflarning eng yaxshi ilmiy g‘oyalari asosida ishlab chiqilgan.

Taklif etilayotgan sug‘orish tizimi. Maqolada asosan mamlakatimiz qishloq xo‘jaligi ekinlarining asosiy o‘simliklardan biri – g‘o‘za o‘simligining suv iste‘moli va uning sug‘orish tizimi bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlari ma‘lumotlari keltirilgan. Umuman olganda, g‘o‘za yetishtirish jarayoniga e‘tibor bersak u yetilib pishguncha suvni talab qilish darajasi har xil. Qayd etilishicha, g‘o‘za yetishtirishning dastlabki va oxirgi bosqichlarida to‘liq yetilish davriga nisbatan kam (15% va 12%) suv sarf qilinadi.

Samarali sug‘orish nafaqat qishloq xo‘jaligi ekinlarining suvga bo‘lgan ehtiyojiga, balki qishloq xo‘jaligining ekologik omillariga ham bog‘liq. Atrof-muhit sharoitlarini doimiy ravishda kuzatib borish lozim, chunki harorat, namlik, yog‘ingarchilik va tuproqning namligi kabi omillar samarali sug‘orish tizimi uchun zarur bo‘lgan suv miqdorini belgilaydi.

Taklif etilayotgan sug‘orish tizimi me- todologiyasining blok diagrammasi. ARM mik- rokontrolleri, smartfonlar, GSM moduli, datchik bloki va motorni boshqarish blokidan iborat aqlli datchikga asoslangan tavsiya etilgan sug‘orish tizimi 2-rasmda ko‘rsatilgan. Datchik bloki harorat, namlik, yorug‘lik va yomg‘ir datchiklari- dan iborat bo‘lib, ular harorat, namlik, yorug‘lik intensivligi va qishloq xo‘jaligi dalasining yog‘ingarchilik kabi parametrlarni yig‘ish orqali atrof-muhit sharoitlarini kuzatish uchun ishlati- ladi. Suratga olingan tasvirdan tuproq namligini aniqlash uchun yerni sug‘orish dasturi ishlab chiqilgan va ushbu dastur kameraning bir to- monida shaffof aks ettiruvchi shisha (TARG – Transparent Anti-Reflective Glass) bilan himoyalangan kamerada saqlanadigan smartfonga o‘rnatiladi. Taklif etilayotgan sug‘orish tizimidagi Global Mobil aloqa tizimi (GSM-Global System for Mobile communication) moduli mikrokontrol- ler va smartfon o‘rtasida xabarlarni yuborish va qabul qilish uchun ishlatiladi. Turli datchiklardan olingan ma‘lumotlarga asoslanib, ARM mik- rokontrolleri motor blokini boshqarish orqali sug‘orishni boshqaradi va vaqti-vaqti bilan yangi- langan ma‘lumotlarni fermerga jo‘natadi.

Taklif etilayotgan tizimning ishlash printsipi. Taklif etilayotgan sug‘orish tizimining butun ish jarayoni 3-rasmda keltirilgan. Dastlab, tavsiya etilgan sug‘orish tizimi yopiq (himoyalangan) kamera ichiga joylashtirilgan smartfonga o‘rnatilgan android ilovasi tomonidan olingan tuproq tasviridan boshlanadi. Ilova olin- gan rangli tasvirlarni kulrang shkalali tasvirlarga aylantiradi va o‘zgartirilgan kulrang shkaladagi

tasvirlarning gistogramma qiymatlarini hisoblab chiqadi. Gistogramma asosida tizim tuproq nam ekanligini va kulrang shkaladagi piksellarning umumiy soni 200 atrofida piksel intensivligida 5000 dan oshsa, uni sug‘orishga hojat yo‘qligini aniqlaydi. Aks holda, tuproq quruq bo‘lib, tizim bilan birlashtirilgan datchiklardan olingan qiymatlarga muvofiq javob beradi. Tuproqning namligi va yomg‘ir datchigi kirish signaliga asoslanib, ARM mikrokontroller vosita boshqaruv bloki orqali motorni boshqaradi. Tuproqning namligi va yomg‘ir datchigi ma‘lumotlariga asoslanib, ARM mikrokontroller motorni boshqaruv bloki orqali boshqaradi.

Taklif etilayotgan sug‘orish tizimining ishlash tarzi tuproqning namligi va datchik blokining kirishiga qarab uchta asosiy toifaga bo‘linadi.

Ular quyidagicha:

1. Tuproq nam holatda – motor **OFF** holatida bo‘lishi kerak.

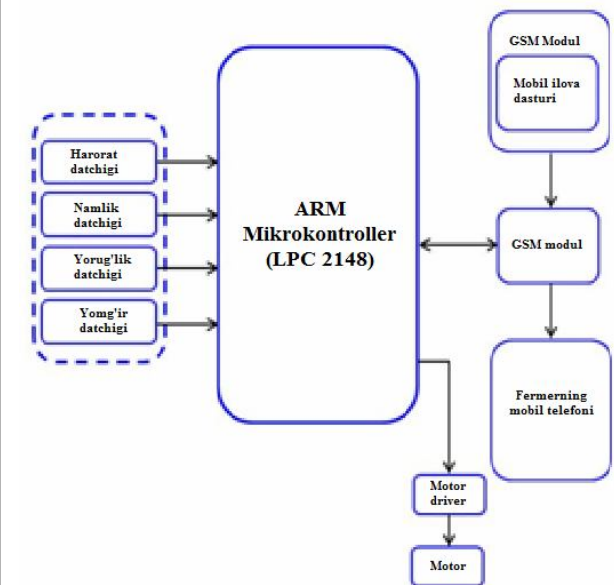
2. Tuproq quruq holatda va yog‘ingarchilik ehtimoli bor – motor **OFF** holatida bo‘lishi kerak.

3. Tuproq quruq holatda va yog‘ingarchilik ehtimoli yo‘q – motor **ON** holatida bo‘lishi kerak.

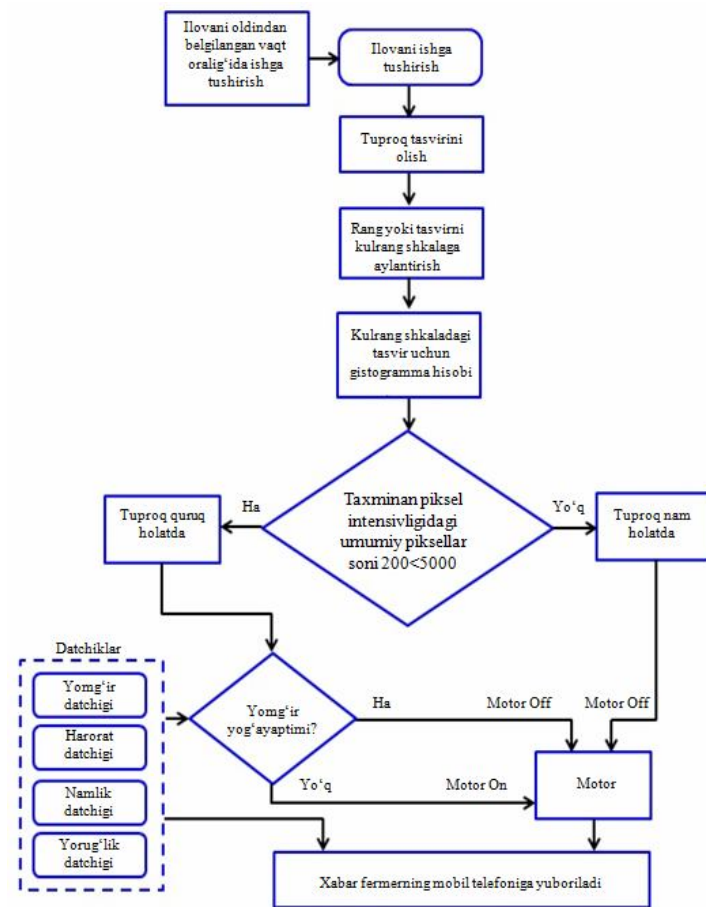
Sug‘orish tizimi doimiy ravishda tuproq tasvirini suratga oladi va datchiklar ma‘lumotlarini hisobga olib yuqorida ko‘rsatilgan jarayonni oldindan belgilangan vaqt oraliq‘ida qayta-qayta bajarish orqali sug‘oriladigan yerlar holatini boshqaradi. Jarayonlardan so‘ng sug‘orish jarayoni haqidagi holat SMS orqali fermerning mobil telefoniga vaqti-vaqti bilan yangilanib uzatiladi.

Tuproq tasvirini qayta ishlash

Tuproq tasvirini qayta ishlash – olingan tasvirlarni qayta ishlash orqali tuproqning tabiatini o‘rganish uchun ishlatiladigan usul hisoblanadi. Texnika tuproqning namligiga qarab

2-rasm. Taklif etilayotgan intellektual datchik asosi- dagi sug‘orish tizimining blok diagrammasi.

3-rasm. Taklif etilayotgan Smart datchik asosidagi sug'orish tizimining ish jarayoni.

ularni turli toifalarga ajratadi. Tuproqdagi namlik miqdori olingan tasvirning gistogramma tahlili asosida aniqlanadi. Odatda, smartfondan olingan tasvirlar qizil, yashil va ko'k (RGB) kabi uchta asosiy rangning aralashmasi bo'lgan ranglardan iborat bo'ladi. Olingan rangli tasvir [13, 14, 15] ga muvofiq, (1) tenglamadan foydalanib, kul rang tasvirga (GI – grayscale image) aylantirildi.

$$GI = 0,2989 \cdot R + 0,5870 \cdot G + 0,1140 \cdot B \quad (1)$$

Gistogramma kulrangrangdagi tasvirning ma'lum bir piksel intensivligidagi piksellar sonini hisoblash jarayoni bo'lib, qiymati 0 va 255 oralig'ida bo'ladi. Olingan gistogramma quruq va nam piksellar o'rtasidagi faqat chegaraviy farqni ko'rsatadi. Ularning o'zaro farqlarini aniqlashtirish uchun bir xil fonga ega oq qog'ozga tasvirni olish uchun sozlash amalga oshiriladi, so'ngra kulrang rangdagi tasvir chiqariladi. Turli xil namlik darajasiga ega bo'lgan tuproqning kulrangdagi tasvirlari 4-rasmda ko'rsatilgan. Tuproq tasvirlarining gistogrammasi 5-rasmda ko'rsatilgan.

Gistogramma tahlilidan tuproqning namligi 200 piksel intensivligida va atrofida mavjud bo'lgan piksellarning umumiy soni bilan

aniqlanadi.

Sug'orish tizimi uchun dastur

Ilova Java kompyuter dasturi yordamida EclipseSDK 3.6.2 kompilyatorida ishlab chiqilgan va apk fayli sifatida Android dasturiy paketiga aylantirilgan. Ishlab chiqilgan ilova smartfonga o'rnatilgan bo'lib, u mahkam qopqoqli, suv o'tkazmaydigan to'rtburchakli qutiga joylashtirilgan, qutining bir tomonida TARG (Transparent Anti-Reflective Glass) o'rnatilgan bo'lib, tuproq tasvirini olish uchun smartfon kamerasi TARG ga qaratilishi kerak.

Foydalanuvchi tomonidan belgilangan vaqt oralig'ida ilova smartfonning kamera modulini ishga tushiradi va tuproqdagi namlik miqdorini baholash uchun foydalaniladigan tasvirni oladi. Ilova RGB tasvirini kulrang rangga o'zgartiradi va gistogrammani hisoblash orqali namlik foizini aniqlaydi. Keyinchalik, namlik foizi GSM moduli orqali mikrokontrollerga uzatiladi va log faylini yaratish uchun tasvir, tuproq namligi foizi, sana va vaqt smartfon xotirasida saqlanadi. Smartfon kamerasi yordamida olingan tasvirlar va uning namlik darajasi 6-rasmda va to'rtburchakli TARG

орын берилген. Бул жерде сол фактты белгилеймиз мўмкин, халық дōретиўшилиги текстлеринде, эсиресе дāстанлар текстлеринде тийкарынан «Ер» концепти «Хаял» концепти жубайы сыпатында, сўйиклиси, шаңарақ ағзасы, шаңарақ басшысы сыпатында параллель бериледи, тағы да «туўған ел» (Ўатан), «туўған жер» концептлери менен хэм «ат» зооними менен қорғаныш, Ўатан қорғаўшысы хэм жаўынгер сыпатында биригип кетеди.

«Адам-Жәмийет-Тәбият» триадасының курам бөлеги «адам» макросистемасының гендерлик сыпатламасын жасайтуғын «еркек» хэм «хаял» концептлери қоспа концептлик структураға киреди. Бул концептлерди когнитивлик лингвистика илимий тийкарлап, сыпатлайды.

Еркек хэм хаял концептлери барлык мәдениятта гезлеседи, оларға үрп-әдет, фольклор, мифлик санада, «дўнья көринисинде» айтарлықтай орын берилген. Солай болса да, гендерлик стереотиплик хэм аксиологиялык кунлылығы түрли мәдениятта бирдей емес. Ер адамның социал-жәмийетлик статусын хаял адамның жәмийеттеги шаңарақ ролинен жоқары қойып, хаялды жаратылысынан ер адамнан төмен туратуғын екінши орындағы тулға ретинде баҳалап келген түсиник хэм сол баҳаға сай этнос санасында қәлиплескен стереотиплик образлар хаялға қарата қолланылатуғынлығын бәримиз билемиз. Хаяллар менен ер адамлардың социаллық роли бир-биринен ажыралатуғынын төменги мысаллар арқалы көрийүмизге болады: *Хаялдың шаишы узын, ақылы келте; Хаял ерге, ер жерге қарайды* т.б.

«Ер адам» концепти барлык халыққа ортақ концепт болғаны менен, хәр халықтың менталитетине, дўньятанымына, болмысына қарай оның концептосферасы анықланады. Еркекти сыпатлаўдың оның жас өзгешелиги, шаңарақтағы орны, социаллық орны, туўысқанлық байланысына қарай хәрқыйлы лексемалар менен бериледи: «ер адам» тезаурусын курайтуғын *ул, ер бала, жигит, ер, еркек, күйеў, өтағасы, әке, ата, баба, ақсақал, ғарры* когнитивлик моделлеринен ибарат. Ер адамға тән қәсийетлерди халық жоқары баҳалап қәстерлеген. Ер адамға тән ақыллылық, батырлық, өткирлик, билимлик, пухталық т.б. қәсийетлер миллет мәденияты шеңбериндеги «Ер адам» концептин қәлиплестиреди. «Ер адам» концептинин состав бөлегине киретуғын «Ул» микроконцепти паремиологияда мынадай ассоциацияларды курайды: 1) **Ул-өмир даўамшысы, шаңарақ ийеси:** *Улыңды отаў ийеси болғаниша күт; Ул туўғанға – күн туўған; Улың үйленсе ырысың. Ат басындай ул туўды, Ақ жарылқап, күн туўды* («Алпамыс»); *...қараса ул бала екен, Баўғы хан айтқандай, Көргеннің кеўли толғандай* («Қоблан»). 2) **Ул – халықтың ке-**

лешеги: *Кулқынның қулы болма, Халқының улы бол; Халқының ғамын ойлаған – ул болады.* 3) **Ул – ата жолы даўамшысы:** *Атадан ул туўса, Ата жолың қуўса ийги; Атаның жолын ул басар; Төр ийеси – ул;* т.б.

Тағыда «**Жақсы ул**» – «**Жаман ул**» когнитивлик модели мәниде: *Ул жақсысы құрметли; Улың жақсы болса қонысың кеңейеди; Адам болар улыңның арқа-басы кең келер, Дана болар улыңның ақыл-еси тең келер; Әкеден безген ул болмас; Жигит жаманы қыз қорыр; Ақылсыз болса-ул қорлық* т.б.

Ер адамның батырлығы, күшшилиги, қайсарлығы, искерлиги, ўатансўийўшилиги т.б. қәсийетлерин айрықша сыпатлайтуғын: *Ер жигит үйде туўылып, дүзде өледі; Батыр жигит – елдің қорки; Жигит сегиз қырлы, бир сырлы; Жигитке жетпис өнерде аз; Жигит көрки-өнер; Ер жигиттиң еки сөйлегени – өлгени; Жигитке яр қымбат, Намыс пенен ар қымбат; Ақыллы жигит атқа да минер, тахқа да минер* т.б. Таң қалғандай бир ул туўды, Жыл аяғы екен сол ай, Түри батырлыққа қолай («Аманбай батыр»).

Ер адамға тийисли тағы да жағымсыз коннотация болып табылатуғын ақылсызлық, менменлик, жарлылық, ериншеклик стереотиплик көринислерине байланыслы паремиологияға ийе: *Ақылсыз жигит-аўызлықсыз ат; Батырсынған жигитти жаў келгенде, менменсиген жигитти даў келгенде көрермиз; Жоқшылық-жигиттиң қолын байлар, Тәккаббирлик-жигиттиң жолын байлар; Қыңыр жигит ел бузар; Аттың сүриншеги, Жигиттиң ериншеги жаман* т.б.

«Хаял-қыз» тийкаргы этномәдений концептин сыпатында хәрқыйлы аспектлерде көрип шығыўға болады. Мысалы, А.В.Артемова хаял концептин эмотив-баҳалаўды объективлестиріў көрип шығыўда фразеологиялык бирликлердің семантикасына нәзер аўдарады. Берилген концепттиң жеке аспектін сыпатлаўда ақыл хэм қыял, ерк, эмоция, қарым-қатнас, мораль, адамгершилик, этика, минез-қулық тараўларын қамтыйды. Солай етип, қарақалпақ нақыл-мақалларында хаял моральлық хэм руўхый шахс сыпатда сыпатланады: *Ақыллы қатын – ғәзийне; Байтал жүйрик парқы жоқ, Қатын шешен нырқы жоқ; Ер бала ата-анаға таяў, Қыз бала үйге жаққан бояў; Хаял жерден шыққан жоқ, Ол да еркектің баласы, Еркек көкпен түскен жоқ, Хаял оның анасы; Жақсы хаял-теңи жоқ жолдас, Түби жоқ сырлас; Хаял-үйдің көрки, Еркек-дүздің көрки; Жақсы хаял-ырыс, жаман хаял-урыс; Жақсы хаял жаман еркекти адам етеди; Еркек бас-хаял мойын; Хасыл хаял – хэм еркек, хэм хаял; Қызға қырқ үйден тыйыў, Бир үйден жыйыў; Қыз өссе елдің көрки, ул өссе елдің бөрки; Қыз берген қыр асады, ғарға тамырлы қарақалпақ; Қыз сынышыл келеди.*

Паремияларда хаял ақылы оның күшли

бар («Едиге»); *Тал шыбықтай тауланып, аты озған кисидей* («Жәхәнша») т.б.

«**Бенде**» лексемасы диний контекстлерде жиірек қолланылады хәм дәстанлар текстинде 3 мәниге ийе: 1) құл, хызметкер: Алла бендеси; *Қудайдың құлы. Бендеге зыянсыз, Аманбай атым, Адам баласына жоқ мениң жатым* («Аманбай батыр»); – *Хей, Қуда! Бенденди алдасаң, жаман алдар екенсең* («Шәрияр»); *Ғарғаса құдай бендесин, Дүньядан өтер биймұрат.* («Қырқ қыз») 2) адам, киши адам: *Рухсатлы ханнан қайтпаса, Атың ондай бендени* («Қоблан»); *Алғыс алған бенде узақ жасаған* («Мәспатша») т.б.; 3) аұыспалы тутқын мәнисинде: *Егер көрген түсум шайтан болмаса, Бенде болып түстим қалмақ қолына* («Мәспатша»); *Әрман, шерин молайтады, Бенде болған халықтан* («Қырқ қыз») т.б.

Тағы да турақлы сөз дизбеклери арқалы беккемленди: *жауыз бенде; жауыз адам* т.б... *Жауыз адам суў орнына ишер қан* («Меңликал»). Берілген лексемада бул өзгешелик нақыл-мақалларда «адам» концептинин дин менен, Қудайға исеними менен байланысы жүдә айқын сәўлеленген: *Алғыс алған арымас, Бийсабыр бенде жарымас; Бендеге хәр не қылса Хәқтиң иси; Аллага жағаман десең азаның болсын, бендеге жағаман десең қазаның болсын; Бендениң қарны тойса, тилинен ерк кетеди* т.б.

Фольклор текстлеринде «адам» концептин көріп шығар екенбиз, адамның келеси сыпатламалары олардың дене ағзаларының өз алдына концепт сыпатында хызмет ете алатуғын хәм соның менен бир ўақытта «адам» мәнилик мазмунын кураўшы дүньяның тиллик көринисине тән.

1. Адамның физиологиялық сыпатламасы (жасы, жынысы, сыртқы көриниси, физикалық халаты): *жас, ғарры, бала, жигит, хаял-қыз, ер адам* т.б. *Жас күшине таянады, ғарры ақылына; Қыз қызарса қызыл жүз, Қыз ийбелі болғаны, Жигит қызарса намыс, Қызарғаны өлгени; Алдамаға бала қайым* т.б. Адам қартайса артық болмас баладан, *Кисиге унамлы әсбабы болса* («Жәхәнша»); *Бала деген адамзатқа қымбатлы, Перзент бар да көринер ме жер, аспан?* («Жәхәнша»); *Ғаррылық бул адамзатқа жаман дәрт...* («Юсип мерген»); *Қәдели ғаррылар, қыз-қырқынлар, жигит-желеңдер Жәке жүўермекти алып келип, келиншектиң бетин аштырыўға таяр етти* («Алпамыс»).

2. Адамның минез-құлқы хәм жеке сыпатламалары: *ақыллы адам, жақсы ұл, жаман дос, шырайлы қыз* т.б. *Ана қәдирин билген, анадан сөкпейди, Ақыллы адам бир жерде, еки рет сүрникпейди; Жақсы келин құрдасыңдай болар, жақсы улың сырласыңдай болар; Жаман досың болғаныша, жақсы душпаның болсын* (нақыл-мақаллар).

Адамның ақмақ жаманы, /Дүнья ушын са-

тылып, / Өзин өзи хорлайды («Айдос бий»); **Жақсы адам** сайыл болмас халқынан («Хажы Гирей»); *Қатын да болса Қатийша, Адамның ақыллы данасы* («Шийрин-Шекер»).

Адамның ишки дүньясы (эмоциясы, ақылы, қәбилети, ерки, яды) жан, руўх, сезим, кеўил, ақыллы, өшпенли, бахытлы т.б. *Ақыл жастан, хасыл тастан шығады; Ашыў-араз, ақыл-дос; Ақ көкиректің аты озбас, тоны тозбас; Қалған кеўил шыққан жан менен бирдей* (нақыл-мақаллар). *Биз келгенше қаратпай, Мени адам демеди* («Қоблан»); *Жалғыз баслы жас баласаң дүньяда, Ағызба адамның көзине қанлы жас* («Жаскелен») т.б.

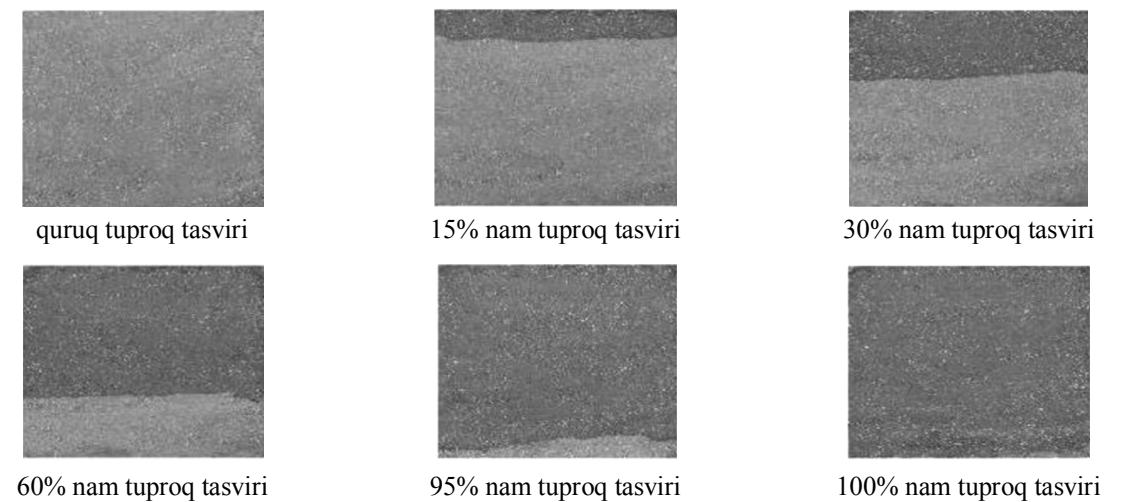
4. Адам искерлиги (физикалық, ақылый-сөйлеўге тийисли) уста, шәкирт, гүресши, оқыўшы, т.б.: *Уста хәқысын бер де қыста; Темириши тағаға жарымайды, етикиши етикке жарымайды; Усталы ел дүзелер, кәссаплы ел бузылар; Устазы жақсының, устамы жақсы;* т.б.

5. Адамның социаллық жағдай сыпатламасы (социаллық келип шығыўы, жасаў шараяты, жәмийеттеги адамлар қатнасы, социаллық халаты, шаңарақ жағдайы) *бай, жарлы, патша, құл, құда, келин, қоңсы, ақсақал* т.б. *Бай менен бай құда болса, араларында жорға жүреди, жарлы менен жарлы құда болса, араларында дорба жүреди, бай менен жарлы құда болса, қайдан тап болдым деп зорға жүреди; Азын илекерлеп жарлы өтер, Көбин қаржыламай бай өтер; «Дәўлети қайтқан адамды ол да алдайды, бул да алдайды, әжйине, шайтан, жин де алдайды» деген нақыл бар* («Ер Шора»). *Малсыз адам хәр күн тартар қайғы-зар, Оқыған илимиң өзиңе болар* («Жәхәнша»); *Жарлы адамның тойғаны, шала байығаны деп, ...бай адамның жумсаўы, Жүдә оңай болады* («Қоблан»).

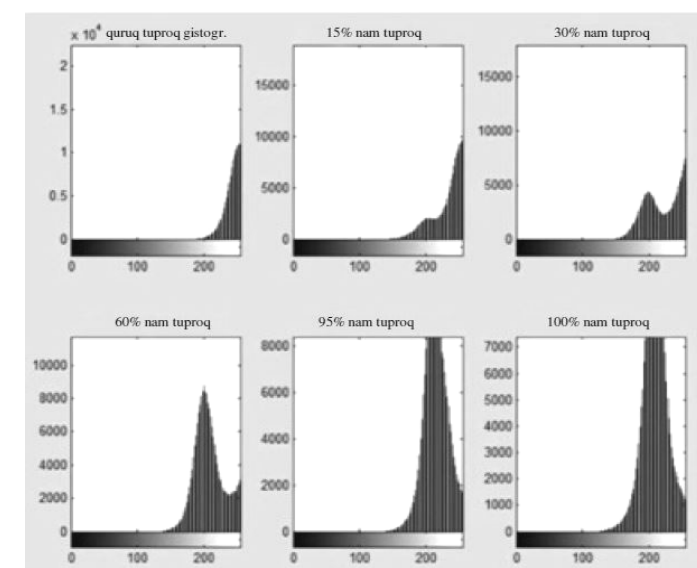
6. Адамның дене ағзалары: *бас, қол, жүрек, тил* т.б.: *Басы аўырмаған бақсыға барады; Қулақ еситкенди көз көреді; Тил менен орақ орасаң, белиң аўырмайды; Қулақ еситсе, өкпе исинеди; Арық пенен семиздің баўыры бир, Жақсы менен жаманның жамбызы бир* т.б.

Көринер узақтан таўлардың ташы, Не күнлерге түшер адамның башы («Әўезхан»); *Сап адамның геллесин қулақ-мурнын кесип, мойнына тумар таққан паишаплар дар астына Әўезханды алып келди* («Әўезхан»); *Қорегине жейди адам гөшини* («Ер Қосай»); *Баслар қойып келдің мениң қасыма, Адамлардай жуп жиберсең аяғың* («Жәхәнша»).

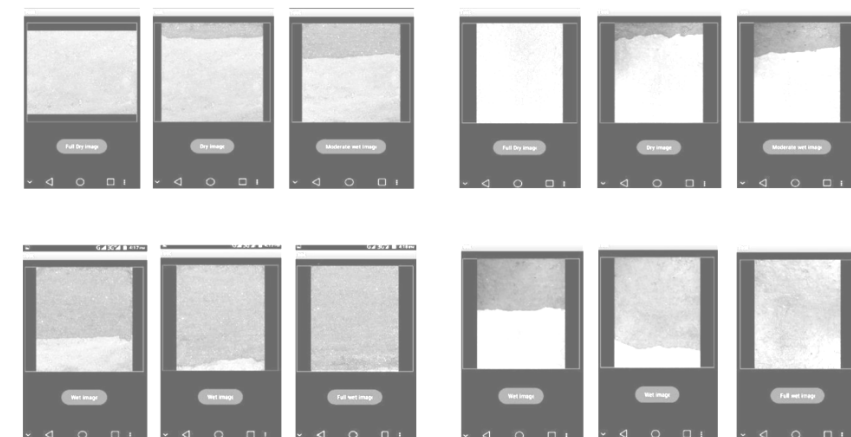
«**Адам**» лексемасы концептосферасы фольклорлық текстлерде гендерлик аспектте де айқын сәўлеленген. «**Хаял-қыз**» концептине бир тәрәпинен дүнья көрисини менталлығының хәммесине тән универсал концепт сыпатында, екинши тәрәптен дүньяның қарақалпақ тиллик көриниси миллий өзгешелигин өз ишине қамтыған әхмийетли

4-rasm. Kulrang masshtabli tasvirlar.

5-rasm. Kulrang shkaladagi tasvirlarga mos keladigan gistogramma.

6-rasm. Smartfon ilovasi orqali olingan tasvirlar: a) Har xil namlik darajasiga ega qizil tuproq; b) Har xil namlik darajasiga ega qora tuproq.

7-rasm. TARG ni o'rnatish.

(Transparent Anti-Reflective Glass)ning o'rnatilishi 7-rasmda ko'rsatilgan.

Natijalar va muhokama. Taklif etilayotgan sug'orish tizimi ARM mikrokontrolleri, datchiklar, smartfon, motor va GSM modulidan iborat. Oldindan belgilangan vaqt oralig'ida smartfon tasvirni oladi va tuproq namligini GSM moduli orqali mikrokontrollerga yuboradi. Shundan so'ng mikrokontroller dalaga suv berish zarurligini tuproq namligi va datchik qiymatlari yordamida aniqlaydi va SMS orqali ma'lumotni fermerga uzatadi. Taklif etilayotgan sug'orish tizimining boshqaruv moduli 8-rasmda ko'rsatilgan.

Tuproqning namligi, harorat, namlik darajasi, yorug'lik intensivligi, yomg'ir holati va motor holati kabi atrof-muhit sharoitlari 9-rasmda ko'rsatilgan.

2021 yil iyul oyida 15 kun davomida tavsiya etilgan sug'orish tizimidan foydalangan holda qishloq xo'jaligi dalasining iqlim sharoiti doimiy ravishda kuzatildi va uning maksimal hamda minimal qiymatlari 10 va 11-rasmda grafik shaklida tasvirlangan.

Taklif etilayotgan sug'orish tizimi bir gektar maydondagi g'o'za dalasida sinovdan o'tkazilib,

g'o'za o'sishining turli bosqichlari uchun zarur bo'lgan suv miqdori hisoblab chiqildi. Taklif etilayotgan sug'orish tizimi uchun suvning taxminiy miqdori mavjud sug'orish tizimlari bilan taqqoslangan va qiymatlar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki taklif etilayotgan intellektual tomchilatib sug'orish tizimi mavjud sug'orish tizimlari bilan solishtirilganda g'o'za yetishtirishning barcha bosqichlarida suvni sezilarli darajada tejaydi. Taklif etilayotgan sug'orish tizimi an'anaviy sug'orish usulidagi suv sarfining 58,9% ni tashkil qiladi va unga nisbatan 41,1%, tomchilatib sug'orish usulidagi suv sarfining 83,82%ni tashkil qiladi va unga nisbatan 16,18% suvni tejaydi. Taklif etilayotgan intellektual datchikga asoslangan sug'orish tizimida dala sharoiti (tuproq holati) monitoring qilinishi natijasida elektr motorini yoqish va o'chirish avtomatlashganligi sababli suv sarfini tejash foizi ortadi.

Yuqorida qayd etilgan sug'orish usullaridan foydalanib g'o'za yetishtirishda bir gektar yer uchun sarflangan o'rtachasuv miqdori 12-rasmda keltirilgan.

An'anaviy sug'orish usuli bo'yicha suv sarfini 100% deb olsak, tomchilatib sug'orish usuli va taklif qilingan usulda mos ravishda 70, 27 va 58,9% suv sarfi talab qilinadi.

Agar tomchilatib sug'orish usuli bo'yicha suv sarfini 100% deb olsak, taklif qilingan usulda suv sarfi 83,82% bo'lishi kifoya qiladi. Taklif etilayotgan usulda suv sarfini 100% deb olinsa, qolgan sug'orish usullarida suv sarfi yanada ko'proq talab qilinadi, ya'ni an'anaviy sug'orish va tomchilatib sug'orish usullarida mos ravishda 69,77% va 19,29% ko'p suv sarf bo'ladi.

An'anaviy sug'orish va tomchilatib sug'orish tizimiga nisbatan taklif etilayotgan intellektual tizimning bir gektar yerda g'o'za yetishtirish uchun zarur bo'lgan suv miqdorining o'rtacha foizi doiraviy diagramma shaklida 13-rasmda keltirilgan. Rasmdan aniq ko'rinib turibdiki, taklif

«тағдир», «жан», «акыл», «яд», «руўх» сыяклы концептлер менен бирге өз ара байланыслы.

«Адам» концепти каракалпак тилинде синонимлик сыңарлары ретинде «киси», «инсан», «бенде» сөзлери менен бериледи. Каракалпак тили түсиндирме сөзлигинде «адам» түсиниги төмендегише талкыланган: 1) Ойлаў хәм сөйлеў қабилети бар, турмысқа керекли өндирис қуралларын ислей алатуғын хәм ол қуралларды жәмийетлик мийнет процесинде пайдалана алатуғын жан ийеси, киси, инсан; *ер адам, зыялы адам*. 2) Улыўма адам баласы, адамзат. *Адам-кәрўан, өмир-жол. Адам адамға мийман, жан геўдеге мийман* (нақыл) 3) Көпшилик, барлық журт, халык; адам топланыў. *Қоблан қырық жигити менен қосылып азыўлының елин бағындырып, алды толы мал, кейни толы адам, санмың ләшкер қол менен Қоблан батыр өзиниң елине қайтты* («Қоблан»). Бұған қосымша ретинде а) адам биологиялық жақтан тиришилик ийеси; б) жоқары руўхыйлық хәм адамгершилик қасийетлерине ийе шахс, индивид; в) басқа, бийтаныс; *киси баласы, басқа адам, бөтен адам «Бийгана адам көринбей ме көзиңе?» – деп сиңлисине ишарат қылды* («Әўезхан»); *Абақан Жанайсыз дәўран сүрмеңиз, Ер Жанайды басқа адамдай көрмеңиз* («Ер Зийўар»); *Қараман ийшан жән-жағына қараса, бир түри бөтен адам отыр* («Аманбай батыр») т.б. деген түсиниклерди де берип өтсек болады [7, 28-29].

Қаракалпак тилинде «адам»ға тийисли бир нешше фразеологиялық компонентлерге ийе: *адам болыў, адам киби* (яңлы), *адам бойы, адам бенде, адам қуны, адам деп есапқа алмаў, адамға баш бермеў* т.б. *Өзи хайўан демесең, Адам киби ақылы еди Шубар ат* («Ер Шо-ра»); *...бабаны қуда урып, пейлинен сасып, қызларға қарап, мысалы қытығы келген адам яңлы қасын қағып* (Саятхан-Хәмре); *Сен жетти жыл зинданда жаттың, кейниңнен адам бенде сорап келген жоқ, талабың аспандағы құсты шақырыў* («Юсуп-Ахмед»); *Ақ шатырға киргизип, Адам қуны дәри берип* («Ер Зийўар»). *Адам деп есапқа алмай бир адам, Ишим-тысым толы намыс пенен ардан* («Аманбай батыр»); *...қырқы толғанда адамға баш бермей, ата-анасын көзге илмей, үстине кийим киймейди, еркин адамға бермейди, қарсыласқанды қағып салып, үйине айланып келмейди* («Қараман»).

Басқа синонимлерге қарағанда каракалпак тилинде «адам» сөзине «инсан», «бенде», «киси» лексемалары жийи қолланылады: *инсан ақылы, инсан болыў, бир бенде жоқ, киси еси-ги, адамға санаў, адам сыпатында көрмеў, адам етиў, адам болыў* т.б. *Әлбенттиң шәкиртлериниң уриығы айланып, дән пулын табалмай жүр, Әлбент бақыс бир жаққа кеткенде сазларын алып үйренерсең, адам боларсаң, қолымда бол, балам, – деди* («Ашық

Нәжип»); *Еси бар қызлар, Еси бар келинлер, Адам сыпатында көрмей, Ол моллага бармаған* («Хатамтай»).

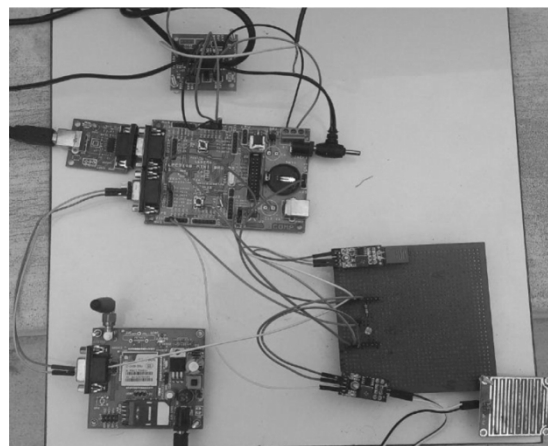
Хәзирги каракалпак тилинде адам түсиниги мифологияда – адам жердеги ең биринши Адам болып табылады. «Адам образы мифологияға дәслеп қудай Адам атаны жаратып, соңынан ол уйқылағанда оның бир қабырғасынан Хаўа енени жаратады. Сөйтип оларға мәңги өлмейтуғын өмир берип, бейиштиң бағына жибереди, оларға бейиштен ләззетленип жасаўға рухсат бередиди, бир дарактың мийўесин жеўге рухсат етилмейди. Хаўа ене шайтанның азғырыўына ерип, өзиде жеиди хәм Адам атағада жегизеди. Қудай оларды бул гүнасы ушын мәңгилик өмирден айырады, бейиштен шығарып, жерге куўып жибереди. Оның Хаўа ене менен бир нешше перзентлери туўылады. Усылайынша жерде адамзат пайда болады» [8, 25]. Мысалы:

*Қудиретли жаратқан,
Менде бир муңлы қулыңман,
Адам ата, Хаўа ана
Мәдеткер сизлер болмасаң*

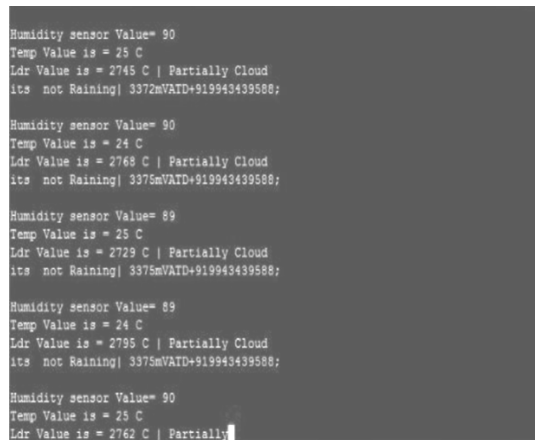
(«Ер Зийўар»).

Нақыл хәм мақалларда, дәстан текстлеринде «адам» хәм «киси» лексемалары бир-бириниң, яғный өзара орнына қолланылыўы мүмкин, олар семантикалық сәйкесликти билдиреди: *Адам менен адам бол; Ақылы жоқ адамға адырайған көз берер, даўысы жоқ адамға, сылдырлаған сөз берер; Өз қәдирин билмеген, киси қәдирин не билсин; Пейили жаман адамды, түйе үстинде ийт қабар; Жаман адамға мал питсе, қасына қоңсы қондырмас; Үй меники деменіз, үй артында киси бар; Адам алдап көрмеген, сырқияңды билмейди; Еки киси гүнәкар болса, бир киси дәнекер болады* т.б (нақыл-мақаллар). *Дәртли адам күннен-күнге муңаяр, Сөзлер айтсам, сен бермейсе хәш хабар* («Илимхан»); *Төрт жерден дәруаза арқалы киси болмаса, шын ўәлидің өзи болмаса, ар жағын сорап нетесең* («Шәрьяр»); *Сол ўақытта қыз ойлады, «гөне киси гөдек болды» деген, қулағы аўыр болса, аўыр шығар, жақынырақ барып бир қышқырайын – дейди.* («Алпамыс»).

Деген менен «киси» сөзи семантикалық планда «адам» лексемасына қарағанда хәртүрли дәстанлар қурамында қолланылыўы бир қанша кеңирек. Бул «киси» сөзиниң нейтраллылығы менен байланыслы: *Душпанға кек жибермес, Арлы киси, Усы киси себеп өзине-өзи инанады, бир қалаға тай тұрады* («Шәрияр»); *Кисиниң көзине көринбес онша, Жолына мал берсең безенбес қанша* («Мәспатша»); *Хабарласпай, гәплеспей, Кисиниң ўәжин алмайды* («Қырқ қыз»); *Шәлтийип кисиге қараған, Пасом қызларды сораған* («Қоблан»); *...өйтип зәхәр Жегенше, Киси елине барғанда* («Едиге»); *Үй артында киси бар, Үй меники деменіз, Қулақ салар киси*

8-rasm. Boshqaruv blokining apparatini sozlash.

9-rasm. Intellektual sug'orish tizimining monitoringi.

everyday, artistic and scientific, which makes them the subject of study for culturologists, historians of various religions, anthropologists, and philosophers. The concepts of good and evil are core concepts. In other words, the concepts of good/evil are basic concepts with a complex conceptual field, deep content and oppositional meaning. As for the concepts of good/evil from the ethical and aesthetic points of view, they give beauty and ugliness. The theme of good/evil has found its vivid reflection in the works of oral folk art. The representation of the concepts of good/evil is considered on the example of the Karakalpak folklore genre "Terme". The analysis was carried out on the basis of the concept of "man" in line with the axiological concepts of "good / evil".

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДҮНЬЯ КӨРИНИСИНДЕ
«АДАМ» КОНЦЕПТИ

Оразымбетова Э.Ш.

Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы

Қәлеген дүньяның тиллик көринисинде бас-лы мәдений концепт есапланатуғын, этнос мәдениатын онысыз сыпатлаў мүмкин болмаған **«адам»** концепти болып табылады. **« А д а м »** к о н ц е п т и н и ң лингвокультурологиялық анализи жүдә актуал болып табылады: оның жәрдеминде анаў яки мынаў социокультуралық жәмийет тәрепинен қәлиплескен, әхмийетли турмыслық мазмун хәм образлы-сезимлик белгилер пүтин бир сис-темасы жәрдеми менен ашылады.

Дүньяны таныў адамның қоршаған орталық шынлығы адам менен байланысы арқалы бо-лып өтеди, яғный, татар илимпазы Замелетди-нов пикиринше: «Дүньядағы адам хәм адам дүньясы ортасындағы өз ара байланыс алдын-нан белгилеп қойылған, хәрдайым рәсмийлестирилген қандай да бир нәрсе емес, бәлки хәр бир мәдениат шешиўи тийис болған, космостың хаостан, дүньяның шексиз мүмкиншиликлеринен билиў хәм түсиниўге берилетуғын ретлестирилетуғын пүтинлик машқаласын дүзиў», - деп пикир билдиреди [1, 190].

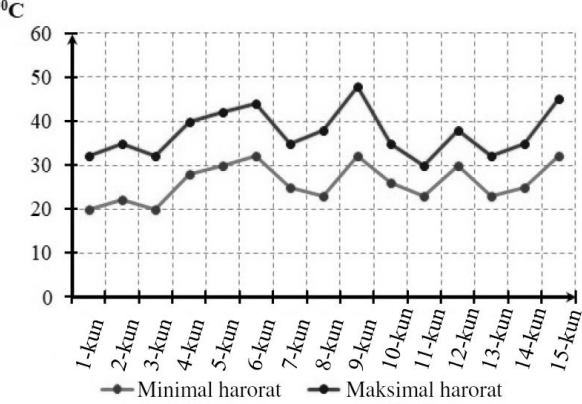
Негизги **«Адам»** концепти репрезентациясы лингвокультурологиялық өзгешеликлерин көрип шығар екенбиз, халық дәретиўшилиги текслеринде әйемги динлерге адамның дүнья менен философия, мифологияға үзликсиз байланысына тән екенлигин тастыйықлауымыз мүмкин. Бул антомор-физмде өз аңлатпасын, яғный, адам менен мифлик жанзатларды, шынлық нәрселер хәм хәдийселерди, космосты аңсыз түрде салыстырыў арқалы табады. Әмелдеги или-мий-философиялық концепциялар адамның бирден-бир айырмашылығын оның тәбият хәм жәмийет пенен қатнасының хәр түрлилиги, туўылма (тәбийғый) хәм арттырылған өзара байланысы, биологиялық хәм психологиялық характердеги фактлер менен байланыстырады.

Дүньяда адам менен байланыспаған анаў яки мынаў бирде бир хәдийселерден ибарат нәрсе жоқ. Дүнья көриниси адамның барлық өмир искерлиги процесинде тәбият хәм

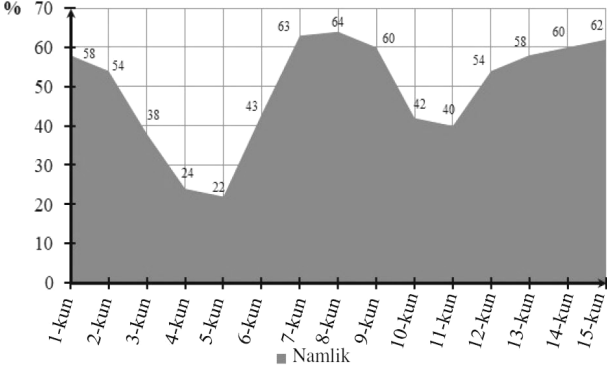
жәмийет пенен хәртүрли қатнасы хәм байла-нысы нәтийжесинде қәлиплеседи хәм бул про-цессте адамның хәртәреплеме психикалық ис-керлиги қатнасады. «Адам дүньяны сезеди, оны ойлайды, уғады, аңлайды, түсинеди, мәнисин түсинеди, түсиндиреди, сәўлелендиреди хәм елеслейди, онда мәканлайды, көз алдына келтиреди, «мүмкин болған дүнья»сының өзин көз алдына келтире-ди. Дүнья образы дүнья таныўдың, дүньяны түсиниўдың, дүньяны ойлаўдың, дүньяны қабыллаўдың, дүньяға көзқарас, дүньяны түсиниў, дүньяны билиўдың, дүньяны баҳалаўдың, әлемлик түсиниклер, дүньяның бир пүтинлигин бастан кешириў, дүнья хәрекетлери актларында пайда болады [6, 260].

Сыртқы дүньяны сәўлелендириў арқалы адам ерте дәўирлерден баслап өз ишки дүньясын, өмирдиң сыртқы көринислеринде не бар екенлигин: өсиўи, дем алыўы, уйқылаўы, сыртқы пишими, сөйлеўи хәм т.б түсиниўге талпынады. Әўларларды байланыстырып, жәмийетлик қатнасларды пайда етип хәм жер бетинде өмир искерлигин даўам етирип, ин-сан соның менен бирге өмир хәм өлим арасындағы «бириктириўши буўын» болып табылады. Барлық бул берилген сыпатламалар жыйынтығы бизге адам концептининң жалпы портретин береди. Дүньяның ишки хәм сыртқы айырым нәрселерин белгилеўде сезим-лик қабыллаўы, фантазиясы, эмоциясы хәм булардың барлығының өзара хәрекетине, халықтың улыўма характерине тереңирек ки-рип барады, тәбият ҳакыйқатында да инсан, затлық, бир жағынан материаллық шынлық қәлиплесип атырған руўх пенен бирлеседи. Бул тараўда миллий өзгешелик айқын түрде көринеди» [2, 20].

«Адам» концепти қарақалпақ фольклоры текслеринде дүньяның этнотиллик көриниси тийкарының қәлиплесиўинде орайлық орынды ийелейди хәм жетекши роль атқарады. Фольк-лор текслеринде адам жүдә көплеген түсиниклер менен, соның менен бирге «дүнья», «жасаў», «турмыс», «өмир»,

10-rasm. Harorat (°C).

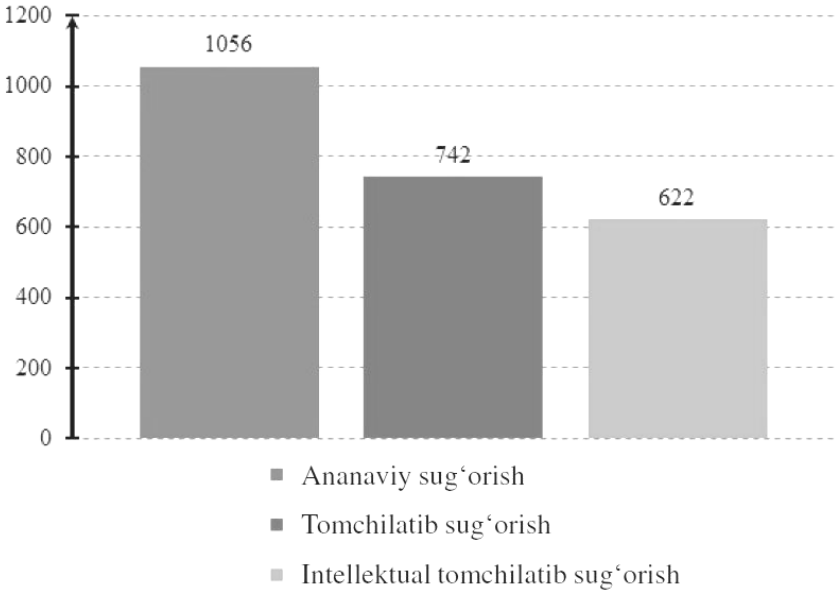

11-rasm. Namlik (%).

1-jadval

Turli xil sug'orish usullari uchun hisoblangan suv sarfi

№	O'sish bosqichlari	An'anaviy sug'orish usuli (m³/ga)	Tomchilatib sug'orish usuli (m³/ga)	Intellectual tomchilatib sug'orish usuli (m³/ga)
1	Gullashning boshlanishi	930	650	550
2	Gullashi – meva hosil bo'lishi (1-bosqich)	1140	800	670
3	Gullashi – meva hosil bo'lishi (2-bosqich)	1140	800	670
4	Gullashi – meva hosil bo'lishi (3-bosqich)	1140	800	670
5	Gullashi – meva hosil bo'lishi (4-bosqich)	1140	800	670
6	G'o'zanining etilishi	850	600	500
7	G'o'za etilishidagi umumiy suv sarfi	6340	4450	3730
8	G'o'za etilishidagi o'rtacha suv sarfi	1056	742	622

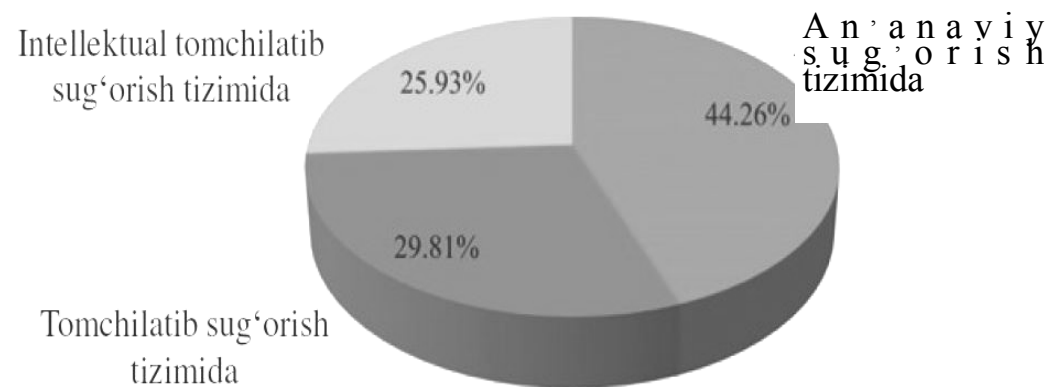
12-rasm. Turli xil sug'orish usullarida suv sarfi.

etilayotgan tizimda boshqa usullarga nisbatan kamroq suv miqdori talab qilinadi.

Xulosa

Barchamizga ma'lumki, yomg'ir va yer osti

suvlari sathi yildan-yilga kamayib bormoqda, bu esa qishloq xo'jaligida suv resurslaridan samarali foydalanish uchun yangi zamonaviy sug'orish tizimlariga bo'lgan talabni oshirmoqda. Ma'lum

13-rasm. G'o'za yetishtirish uchun bir gektar yerni sug'orishda suvdan foydalanish ko'rsatkichi (%).

ma'noda mamlakatimiz iqtisodiyoti va yuksalishi qishloq xo'jaligidan olinadigan daromadlarga ham bog'liq. Ushbu omillarni inobatga olsak, tomchilatib sug'orishning intellektual datchikga asoslangan sug'orish tizimi muhim ahamiyatga ega. Maqolada ko'rib chiqilgan intellektual datchik asosidagi avtomatik tomchilatib sug'orish tizimi bir gektar g'o'za dalasida joriy qilinib sinovdan o'tkazilgan va tajriba natijalari boshqa sug'orish usullarga nisbatan samarali ekanligi isbotlangan. Intellektual sug'orish tizimidagi smartfonning android ilovasi tuproq tasvirini oladi, tuproq namligini hisoblaydi va tizimdagi GSM moduli orqali ma'lumotlarni mikrokontrollerga uzatadi. Tizim mikrokontroller tomonidan olingan ma'lumotlar, masalan, datchiklar ma'lumotlari va smartfon tomonidan olingan tasvirlar bo'yicha sug'orish lozimligi yoki

aksincha holat haqida qaror chiqaradi. Sinov natijalariga ko'ra, tavsiya etilgan intellektual datchik asosidagi sug'orish tizimi an'anaviy sug'orish tizimidagi suv sarfining 58,9% ni tashkil qiladi va unga nisbatan 41,1%, tomchilatib sug'orish tizimidagi suv sarfining 83,82% ni tashkil qiladi va unga nisbatan 16,18% suvni tejaydi. Taklif etilayotgan intellektual datchikga asoslangan sug'orish tizimida dala sharoiti (tuproq holati) monitoring qilinishi natijasida elektr motorini yoqish va o'chirish sababli suv va energiya sarfi tejaladi.

Bulardan tashqari ushbu taklif qilinayotgan intellektual tomchilatib sug'orish tizimini qishloq xo'jaligida qo'llash natijasida hosilning umumiy ishlab chiqarish tannarxi kamayadi, irrigatsiya xodimining vaqti tejaladi.

АДАБИЁТЛАР

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4919-son «Qishloq xo'jaligida suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etishni yanada jadal tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori. – T.: 2020 yil 11 dekabr.
2. Djalilov A.U., Urolov S.A. 2019 Tomchilatib sug'orish jarayonini boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimi. // «Agrosanoat majmuasi uchun fan, ta'lim va innovatsiya, muammolar va istiqbollari» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari 2-jild. TIQXMMI. 22-23 noyabr, 2019 y.
3. Djalilov A., Juraeva N., Nazarov O., Urolov S. 2020 Intellectual system for water flow and water level control in water management.//1st International Conference on Energetics Civil and Agricultural Engineering, Tashkent, Uzbekistan. IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 614 (2020) 012044. IOP Publishing. doi:10.1088/1755-1315/614/1/012044.
4. <http://blog.pumpkart.com>.
5. http://blog.jains.com/Crop_gasping_for_some_air.htm.
6. Xamidov M.X., Matyakubov B.Sh. G'o'zani

- sug'orish tartibi va tejamkor sug'orish texnologiyalari. Monografiya. – T.: TIQXMMI. – 2019.
7. Kim Y., Evans R.G. 2009 Software design for wireless sensor-based site-specific irrigation. Comput.Electron. Agric. 66(2):159–65.
8. Daniel K.F., Hirut K.A. 2010 low-cost micro-controller-based system to monitor crop temperature and water status. Comput.Electron. Agric. 74(1): 168–73.
9. Nicholas J.C., Evan W.C., John W.H., Graham A.M. 2012 Using a mobile phone Short Messaging Service (SMS) for irrigation scheduling in Australia – Farmer's participation and utility evaluation. Comput.Electron. Agric. 84:132–43.
10. Nilesh R.P., Rahul B.L., Swarup S.M., Ashwin A.B. 2013 Microcontroller based drip irrigation system using smart sensor. In: Annual IEEE India Conference (INDICON, p. 1–5.
11. Joaquin G., Juan F.V., Alejandra N.G., Miguel A.P.G. 2014 Automated irrigation system using a wireless sensor network and GPRS module. IEEE Trans. Instrum. meas. 63(1): 166–76.
12. Navarro H.H., Martínez-del R.J., Domingo M.R., Soto V.F., Torres S.R. 2016 A

túrleri qollaniladi, solardín ishinde eñ kóp ushirasatugini – parallelizmler. Jaqsı menen jamandı izbe-iz salıstırıw usı parallelizm usılına misal bola aladı. Bul eki konceptti qatar qoyıp, juplap súwretlew – psixologiyalıq parallelizmnıń klassikalıq úlgeri bolıp esaplanadı. Misalı:

*Jaqsınıń barsań qasına,
“Beri kel” dep shaqırar,
Jamannıń barsań qasına,
Ash jolbarıstay aqırar.*

Termelerdín ayırımlar soraw formasında keledi. Bunda qoyılğan sorawlarğa juwap kútilmeydi, sebebi olar juwapsız da óz-ózinen túsinikli:

*Túymedeý basıń bolmasa,
Sáwkele salmaq ne payda?
Qolań shashıń bolmasa,
Shashbaw taqpaq ne payda?
Aq bilegiń bolmasa,*

*Altı jerden qas qoy ған,
Bilezik salmaq ne payda?*

Al mına tómendegi termede soraw qoyılıp, onıń juwabı da beriledi:

*Atası jaman qanday-dı?
Qamaqtağı malday-dı.
Enesi jaman qanday-dı?
Dáryağa salğan salday-dı.*

Juwmaqlap aytqanda, xalıq awızeki dóretpelerinde, sonıń ishinde terme-tolǵawlarda «jaqsılıq/jamanlıq» konceptleri hár túrli tillik qurallar arqalı sáwlelenedi. Sonıń ishinde teńew, metafora, epitet, parallelizmler, qaytalawlar arqalı jaqsı/jaman tuwralı ayılğan tereń oy-pikirler, úgit-násiyatlar tásirli beriledi. Solay eken, keleshekte jaqsılıq/jamanlıq konceptlerin quraytuǵın til birliklerin bunnan bılay da toplan hám sistemlastırıp, hár tárepleme izertlew áhmiyetli wazıypalardıń biri bolıp esaplanadı.

АДЕБИЯТЛАР

1. Вендина Т.И. Антропология диалектного слова. – М.: СПб.: Нестор-История, 2020. – 684 с.
2. Канке В.А. Основы философии: Учеб. для студентов сред. спец. учеб. зав. – М.: Логос; Высш. шк., 1999. – 288 с.
3. Уматова Ж.М. Концепты «душа»/«жан» как лингвокультурологический феномен: КД. – Алматы, 2005. – 26 с.
4. Хамитова Г. Концептосфера «добро-зло» в русской картине мира. филл. ғыл.

5. Каракалпак фольклоры. Т. 14. – Нөкис: Илим, 2010. – 544 б.
6. Каракалпак фольклоры. Т. 3. – Нөкис: Каракалпакстан, 2007. – 756 б.
7. Каракалпак фольклоры. Т. 92. – Нөкис: “Илим”, 2015. – Б. 183-240.
8. Бердак. Шығармалар топламы/ӨзР ИА ҚБ Каракалпак гуманитар илимлер илим-изертлеу институты. – Нөкис: Илим, 2018. – 384 б.

Xalq og'zaki ijodiyotida «yaxshilik/yomonlik» kontseptlarining aks ettirilishi Erezepova D.X.

Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

Maqolada murakkab konseptual struktura hisoblangay «yaxshilik/yomonlik» aksiologik juftligining lisoniy va falsafiy ma'nolari xalq og'zaki ijodiyoti asarlari misolida tahlil qilingan. Mazkur konseptlar har bir xalqning dunyoqarashida saqlangan asosiy tushunchalar hisoblanadi: haqiqatlik, erkinlik, mustaqillik, inson va shaxs, yaxshilik va ezgulik, vazifa, aqillilik va nodonlik, taqdir, aql, vijdon, ruh va h. Ular inson tafakkurining turli – hayotiy, badiiy va ilmiy kontekstlarida qo'llaniladi, shu bois ham bu konseptlar madaniyatshunoslik, tarix, dinshunoslik, antropologiya, falsafa va b. ilm-fan sohalarida o'rganiladi. Yaxshilik/yomonlik konseptlari o'zak (yadroviy) tushunchalar hisoblanadi. Boshqacha aytganda, yaxshilik/yomonlik konseptlari murakkab semantic asoslarga ega, chuqur ma'noli va oppozision xarakterdagi o'zak tushunchadir. Etik va estetik jihatdan yaxshilik/yomonlik konseptlari go'zallik va xunuklik ma'nolarini anglatadi. Yaxshilik/yomonlik mavzusi xalq og'zaki ijodiyotida yorqin aks ettirilgan. Maqolada yaxshilik/yomonlik konseptlarining taqdimoti qoraqalpoq folklorining "terma" janri misolida ko'rsatib berilgan. Materiallar yaxshi/yomon aksiologik konseptlari yunalishida «inson» tushunchasi asosida tahlil qilingan.

Отражение концептов «добро/зло» в устном народном творчестве Ережепова Д.Х.

Каракалпакский государственный университет, Нукус

В статье на примере произведений устного народного творчества проведен анализ лингвистического и философского смысла аксиологической бинарной оппозиции «добро/зло», которая принадлежит к сложной концептуальной структуре. В то же время эти концепты являются основными понятиями, живущими в мировоззрении каждого народа: истина, свобода, воля, человек и личность, добро и благо, долг и обязанность, ум и глупость, судьба, разум, совесть, дух, душа и др. Они используются в контекстах разных типов сознания - бытового, художественного и научного, что делает их предметом изучения культурологов, историков различных религий, антропологов, философов. Понятия добра и зла являются различными понятиями. Иными словами, понятия добра/зла являются базовыми понятиями со сложным понятийным полем, глубоким содержанием и оппозиционным значением. Что же касается понятий добра/зла с этической и эстетической точек зрения, то они придают красоту и безобразие. Тема добра/зла нашла свое яркое отражение в произведениях устного народного творчества. Репрезентация концептов добра/зла рассматривается на примере каракалпакского фольклорного жанра "терме". Анализ производился на основе понятия «человек» в русле аксиологических концептов «добрый/злой».

Reflection of the concepts of "good / evil" in oral folk art Erezhepova D.Kh.

Karakalpak State University, Nukus

The article analyzes the linguistic and philosophical meaning of the axiological binary opposition "good/evil", which belongs to a complex conceptual structure, using the example of folklore works. At the same time, these concepts are the basic concepts that live in the worldview of every nation: truth, freedom, will, man and personality, good and good, duty and duty, mind and stupidity, fate, reason, conscience, spirit and soul, etc. They are used in the contexts of different types of consciousness -

*Eki ánardıń arası,
Qalıń qarda, jigitler,
Totı júrgen soqpaqtay* [5:7].

Al «Alpamıs» dástanında mástan kempirdi táriplegende kóz aldımızǵa tek unamsız, jaramsız kimseniń kórinisi elesleydi:

Atı mástan, sóylegen sózi dástan, toppısı tozǵan, góne keseli qozǵan, sumlıǵınan jaqtı jáhándı buzǵan, kózleri máshtey, ishleri muzday, kózleri duzday, bir hayyar kempir bar edi [6:345].

Jaqsılıq hám jamanlıq leksemaları lingvistikalıq jaqtan tallawda jaqsılıq degende bul konceptler – iygilik, amanlıq-esenlik, miyrimlilik, reyimlilik, ádeplilik, hadallıq, payda, baxıt-saadat, sátılık, parız, jaqsı, iygilikli is, jaqsı qarım-qatnas, molshılıq, kelisim, awızbirshilik hám t.b. túsinikler menen tolıqtırılıp, «hámmesi jaqsı, durıs, insanıy (yaǵnıy, jamanlıqqa qarama-qarsı)» degen mánistegi ulıwma komponentler ajratıladı. Bunday komponentler arqalı adamnıń tek jaqsı minez-qulqı menen is-háreketleri ańlatıladı.

«Jaqsılıq/jamanlıq» konceptleriniń órisi keń hám olar xalıq awızeki dóretpelerinde ádewir tolıǵıraq kózge taslanadı. Jaqsı/jaman hayal, jaqsı/jaman perzent, jaqsı/jaman dos sıyaqlı aksiologiyalıq juplıqlar násiyatlaw mazmunındaǵı termelerde jiyi ushırasadı. Máselen, termelerdegi jaqsı/jaman hayalǵa qatnaslı násiyat úlgeri tómendegishe:

*Jaman bolsa al ǵanıń,
Oshaqtıń bası bıl ǵınar,
Tósek-kórpeń shań bolar,
Islegen isi qam bolar,
Sol halına båtsha ǵır,
Qasın kerip pań bolar,
Ótirik-ósek órbitip,
Uris jánjel kóp bolar;*

*Jaqsı bolsa al ǵanıń,
Shóllerge piter daqılıń,
Egizley berer aqılıń,
Báhár alıp, jay tawıp,
Tolsa berer jaqınıń,
Hár istin tawıp júyesin,
Hár sózi bolar naqılıń* [7:183-240].

Folklor dóretpelerindegi bunday úlgerlerdi klassik shayırlarımız da óz shıǵarmalarında qollanǵan. Máselen, Berdaq shayır bılay dep jazadı:

*Jaqsı menen jamannıń,
Parqın bilseń, teń bolmas,
Hayal alsañ jaqsını al,
Az sóylep, ǵápke qulaq sal,
Kórkin alma, minezin al,
Awelden sinap kórgeysiz* [8:16].

Xalıq termelerinde alliteraciya usılı jiyi qollanıladı. Bunda qanday da bir sestin qaytalanıwı sózdiń emociyalıq tásirsheńligin kúsheytedi. Mısalı:

*Jetilenshi ne jaman,
Jańa jettim degende,
Jetkinshekten ayrılıp,*

*Jez qanattan qayırılıp,
Jer tayanǵan sol jaman;*

Jáne:

*Bol, bol kisi, bol kisi,
Bolmaq kerek er kisi,
Bolar erdin belgisi –
Bolası iske erinbes,
Bolmas iste kórinbes,
Bolmaǵır sózdi sóylemes,
Bostan-bosqa búlinbes,
Bolımı nasaz jigitte,
Boy bolar da, oy bolmas,
Boyın dúzep, más bolıp,
Bolǵusı kúnin oylamas,
Bosqa ótkizer ómirin,
Bozda oynawın qoyalmas;*

Jáne:

*Aǵıw, aǵıw, aǵıwa,
Aǵım qattı aǵıwa,
Aǵıwa jolı puw bolar,
Aǵtar tusı shuw bolar,
Arqıraǵıan tawlardan,
Aǵıwa degen sol bolar,
Aǵıwa – suwdıń saǵıası,
Aǵıadur kóptin panası,
Aǵıasız qalsa eliyat,
Aǵıla xalqı tul bolar.*

Sonday-aq, termelerde sóz tásirin kúsheйте otirip, oqıwshınıń názerin ayırıqsha qaratıw ushın stilistikalıq figuralar keńnen qollanıladı. Atap aytqanda, anafora menen epifora qollanıwı nátiyjesinde termedegi tereń oy aǵımı jáne de tereńlesedi. Mısalı:

*Bir degende ne jaman,
Bilimsiz ósken ul jaman.
Ekilenshi ne jaman,
Elewsiz ósken qız jaman.
Ysh degende ne jaman,
Yshkúlsiz pishken ton jaman.
Tórt degende ne jaman,
Tórelesip barǵanda,
Tóresin buzǵan biy jaman.
Bes degende ne jaman,
Beles-beles tawlarda,
Bel mayrılса sol jaman.*

Termelerde metaforalardıń qollanıwı – sóz tásirin kúsheytiwdiń jáne bir usılı bolıp tabıladı. Mısalı:

*Arǵımaqtı jaman dep,
Buwdandı qaydan tabarsañ.
Aǵayındı jaman dep,
Tuwǵandı qaydan tabarsañ.
Aq sabandı jaman dep,
Shópti qaydan tabarsañ.
Bar dúnyańdı jaman dep,
Kópti qaydan tabarsañ.
Jırawlardı jaman dep,
Ǵaptı qaydan tabarsañ.*

Xalıq termelerindegi «jaqsı/jaman» aksiologiyalıq juplıǵınıń hár túrli teńewler, saıstırıwlar arqalı sáwleleniwi ayırıqsha dıqqatqa ılayıq. Bunday dóretpelerde troptardıń álwan

decision support system for managing irrigation in agriculture. Comput.Electron. Agric. 124: 121–31 .

13. Guodong S., Tao H., Gaoxiang Y., Jianbo J. 2015 Real-time and clock-shared rainfall monitoring with a wireless sensor network. Comput. Electron. Agric. 119:1–11.

14. Djalilov A., Sobirov E., Nazarov O., Urolov S. & Gayipov I. (2023, March). Study on automatic water level detection process using ultrasonic sensor. In IOP Conference Series: Earth and

Environmental Science (Vol. 1142, No. 1, p. 012020). IOP Publishing.

15. Djalilov A.U., Gayipov I.K., Kenesbaev R.K., Abdunabiyev Z., Saidov A. & Axmedov M. (2022). DEVELOPMENT OF AUTOMATED INTELLIGENT DRIP IRRIGATION SYSTEM. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(5), 828-841.

Avtomatlashtirilgan intellektual tomchilatib sug'orish tizimini ishlab chiqish Djalilov A.U.¹, Gayipov I.K.²

¹Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti Milliy tadqiqot universiteti, ²Qoraqalpog davlat universiteti, Nukus

Mamlakatimizda qishloq xo'jaligi ekinlarini sug'orish uchun suvga bo'lgan talab yildan-yilga ortib bormoqda va bu holat kelajakda dolzarb muammolarni yuzaga keltirishi mumkin. Shunday ekan, qishloq xo'jaligida mavjud suv zaxiralaridan unumli foydalanish uchun zamonaviy talablarga javob beradigan mukammal tizim zarur. Zamonaviy tomchilatib sug'orish tizimi an'anaviy usullarga nisbatan suv sarfini sezilarli darajada kamaytiradi. Ushbu maqolada ekinlarni sug'orish uchun intellektual avtomatlashtirilgan tomchilatib sug'orish tizimi taklif qilingan, bunda smartfon dastlab tuproq tasvirini oladi, uning namlik darajasini hisoblaydi va ma'lumotlarni GSM moduli orqali mikrokontrollerga vaqti-vaqti bilan uzatadi. Mikrokontroller ekinlarni sug'orish lozimligi yoki aksincha holat bo'yicha qaror qabul qiladi va dala holatini fermerning mobil telefoniga yuboradi. Intellektual tizim uch oy vaqt davomida g'o'za dalalarida sinovdan o'tkazildi. Tajribadan ma'lum bo'lishicha, g'o'zani ishlab chiqilgan intellektual tizim bo'yicha sug'orishda suv sarfi an'anaviy va tomchilatib sug'orish usullariga nisbatan qariyb 42% va 15% gacha tejaldi.

Разработка автоматизированной интеллектуальной системы капельного орошения Джалилов А.У.¹, Гайипов И.К.²

¹Ташкентский институт ирригации и механизации сельского хозяйства Национальный исследовательский университет, ²Каракалпакский государственный университет, Нукус

В нашей стране потребность в воде для орошения сельскохозяйственных культур с каждым годом увеличивается, такая ситуация может стать причиной острых проблем в будущем. Поэтому для эффективного использования имеющихся водных ресурсов в сельском хозяйстве необходима совершенная система, отвечающая современным требованиям. Современная система капельного орошения значительно снижает расход воды по сравнению с традиционными методами. В данной работе предлагается интеллектуальная автоматизированная система капельного орошения для полива сельскохозяйственных культур, в которой смартфон сначала делает снимок почвы, рассчитывает ее уровень влажности и периодически передает данные на микроконтроллер через GSM-модуль. Микроконтроллер решает, поливать ли посе-вы или наоборот, и отправляет статус поля на мобильный телефон фермера. Интеллектуальная система тестировалась на хлопковых полях в течение трех месяцев. По опыту расход воды при поливе хлопчатника по разработанной интеллектуальной системе экономится до 42 % и 15 % по сравнению с традиционным и капельным способами орошения.

Development of an automated intelligent drip irrigation system Djalilov A.U.¹, Gayipov I.K.²

¹Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization National Research University, ²Karakalpak State University, Nukus

In our country, the need for water for irrigation of crops is increasing every year, and this situation may cause acute problems in the future. Therefore, for the efficient use of available water resources in agriculture, a perfect system that meets modern requirements is needed. A modern drip irrigation system significantly reduces water consumption compared to traditional methods. This paper proposes an intelligent automated drip irrigation system for irrigating crops, in which a smartphone first takes a picture of the soil, calculates its moisture level and periodically transmits data to a microcontroller via a GSM module. The microcontroller decides whether to water the crops or vice versa and sends the field status to the farmer's mobile phone. The intelligent system was tested in cotton fields for three months. According to experience, water consumption when irrigating cotton using the developed intelligent system is saved up to 42% and 15% compared to traditional and drip irrigation methods.

НОСИММЕТРИК УЧ ФАЗАЛИ ТОК ЎЗГАРТКИЧ ДАТЧИГИНИ ИККИЛАМЧИ КУЧЛАНИШ КЎРИНИШИДАГИ СИГНАЛГА ЎЗГАРТИРИШ ТАМОЙИЛЛАРИНИ МОДЕЛЛАШТИРИШ

Абубакиров А.Б., Курбаниязов Т.У.

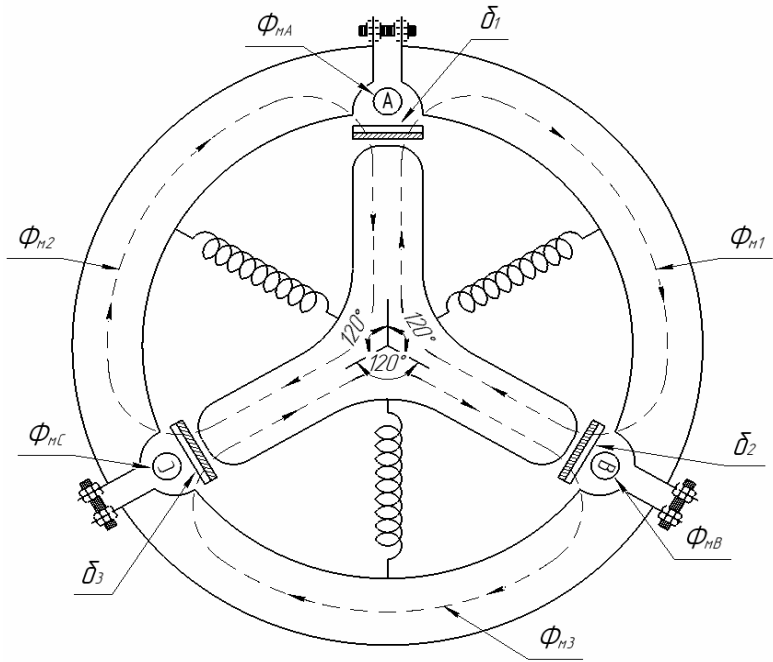
Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети, Нукус шаҳри

Кириш. Носимметрик уч фазали ток ўзгарткич датчиклари (НУФТЎД) уч фазали бирламчи токни иккиламчи кучланишгача электромагнит ўзгарткичларини тадқиқ этиш масалаларида замонавий ҳисоблаш ва лойиҳалаш комплексларни қўллашни талаб этмоқда [1, 2]. Ушбу мақолада электр таъминоти тизимлари реактив қувватини носимметрик уч фазали тоқларини ўлчов ва назорат тизимларида қўлланиладиган уч фазали электромагнит ток ўзгарткичлари электр ва магнит ўзгартириш элементлари ва тузилмаларидаги жараёнлар, катталик ва параметрларни тадқиқ этиш моделлари ва математик ифодалари келтирилган.

НУФТЎДнинг тузилиш тамойиллари. Носимметрик уч фазали электр таъминоти тизимининг бирламчи тоқларни иккиламчи кучланиш кўринишидаги сигнал датчикларини сезиш элементларнинг оддий ёки ясси ўлчов чўлғам ёки геркон асосида қуриш тамойилининг асосий вазифаларидан бири бўлиб, электр энергия узатиш тармоқларидаги уч фазали тоқларни бир вақтнинг ўзида иккиламчи элементга ўзгартириш асосида датчикнинг тузилишини соддалаштириш ва функционал имкониятини оширишдир.

$\Phi_{\mu A}$, $\Phi_{\mu B}$, $\Phi_{\mu C}$ – А, В, С электр тармоғининг фазалар тоқлари ҳосил қилган ва мос сезгир элементини кесиб ўтадиган асосий магнит оқимлари; $\Phi_{\mu 1}$, $\Phi_{\mu 2}$, $\Phi_{\mu 3}$ - сезгир элемент учун асосий бўлмаган фазалар аро тоқлари ҳосил қилган магнит оқимлари; $\Phi_{\mu 1}$, $\Phi_{\mu 2}$, $\Phi_{\mu 3}$ магнит оқимларининг магнит ўзак ва ҳаво оралиқларининг δ_1 , δ_2 , δ_3 дан оқиб ўтиш йўли магнит қаршиликлари.

НУФТЎДнинг ўзгартириш тамойилларини моделлаштириш. Носимметрик уч фазали электр таъминоти тизимлари реактив қуввати тоқларини ўлчов ва назорат қилишда бирламчи юклама тоқлари кийматини кучланиш кўринишидаги чиқиш сигналларига НУФТЎД қурилмаларини таҳлил қилишда моделлаштиришнинг функционал-тузилмавий ёндошуви асос қилиб олинган. Функционал-тузилмавий ёндошув негизида тадқиқ этилаётган НУФТЎДнинг элемент, қурилмаларининг тузилишида ва ўзгартириш жараёнларида қўлланилган физик-техник эффектларни ўзаро алоқасини акс эттирадиган граф модели тузилади. Носимметрик уч фазали электр таъминоти тармоқларининг реактив қувват тоқларини ўлчов ва назорат қилишда қўлланиладиган НУФТЎДни тузилмавий тадқиқ ва лойиҳалаштириш учун граф кўринишидаги

1-расм. Носимметрик уч фазали электр таъминоти тизимида бирламчи тоқларни иккиламчи кучланишга ўзгартириш датчигини магнит ўзгартириш бўлаклари тузилиш тамойиллари.

dialects of the Uzbek language. It is analyzed that offensive units and offensive units existing in our language can have a different level of meaning and their semantic effectiveness in the Uzbek literary language and dialects in the process of oral or written communication. It is noted that words or phrases that are in the nature of insulting or humiliating someone are used differently in the literary language and in the speech of representatives of some dialects. It was also noted that the above situations must be taken into account in the process of linguistic expertise.

XALIQ AWIZEKI DÓRETPELERINDE «JAQSILIQ/JAMANLIQ» KONCEPTLERININ KÓRINISI

Erejepova D.X.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis qalası

Til bilimi rawajlanıwınıń hár túrli basqışlarında izertlewshiler xalıqtıń turmıstırishiligine qatnash, onı ayqınlastıratuǵın etikalıq, filosofiyalıq, kulturologiyalıq dominant túsiniqlerdi úyreniwge baslı itibar qaratadı. Bunday túsiniqler qatarına ómir, ólim, shınlıq, sulıwlıq, muhabbat, jaqsılıq, jamanlıq sıyaqlı kategoriyalar kiredi. Olardıń eń tiykarǵısı – qarama-qarsı mánistegi, T.I.Vendinanıń sózi menen aytqanda, «álem antinomiyası», «álemdi tanıwdıń ontologiyalıq gıltı» esaplanatuǵın «jaqsılıq/jamanlıq konceptleri bolıp tabıladı [1:352].

Jaqsılıq penen jamanlıq tillik álem kartinasınıń eń tiykarǵı, oraylıq kategoriyası bolıp esaplanadı. Etika menen filosofiyada da usınday funkeiyalarǵa iye: olarda adamnıń kúndelikli turmısınıń kórinisi sáwlelenedi, sol arqalı adam óziniń usı ómirdegi tirishiligin anıqlaydı, olar barlıq unamlıq hám unamsız waqıya, qubılıs hám is-háreketlerdiń ólshemi boladı, olar arqalı adam óziniń islegen islerine baha bere aladı.

Filosof-alım V.A.Kankenıń pikirinshe, «jaqsılıq – bul is-háreketiń durıs qunlılıǵı. Jaqsılıq – bul juwapkershilik. Al juwapkershilik – jaqsılıqtıń házirgi kúndegi túsiniǵı». «Jaqsılıq», «jamanlıq» – lingvistikalıq jaqtan ózgeriwshen sózler. Jaqsılıq tuwralı bılay dep jazadı alım: júdá jaqsı, eń agla, teńi-tayı joq, baha jetpes, kemshiligi joq, qıyamet, kútá áhmiyetli hám t.b. Sol sıyaqlı jamanlıqqa da qarama-qarsı mánistegi sóz dizbeklerin keltiriw múmkin» [2:224]. Jáne de alım «Jaqsılıqtı ólshewge bola ma?» degen soraw qoyadı hám oǵan «estetikalıq qádiriyatlar menen ólshewge boladı», dep juwap beredi. Bunnan keyin shınlıq, sulıwlıq, jaqsılıqtıń birligin tómendegishe belgileydi: «Usı úsh qádiriyat únles, birge kelgende ǵana adam ómiri tolıq mánige iye boladı. Shınlıq, sulıwlıq, jaqsılıq – olardıń janında ómir boyı aljasıwshılıq, turpayılıq, jamanlıq sıyaqlı qarama-qarsı túsiniqler qatar júretu ǵın ideallar bolıp esaplanadı» [2:224]. Óz pikirlerin juwmaqlay otırıp, filosof bılay dep jazadı: «Bizde jaqsılıqtıń ne ekenin tolıq anıqlay alamız degen úmit bar. Negizi jaqsılıqtıń ne ekenin bilemiz, sonıń menen birge onı qayta izleymiz. Bul — ómir shınlıǵı, nızamlılıǵı» [2:152].

«Jaqsılıq/jamanlıq» antonimlik juplıǵı quramalı konceptlik dúzilis bolıp, olar hárbir millettiń dúnyatanımındaǵı tiykarǵı konceptler bolıp esaplanadı. Ilimiy ádebiyatlarda hár bir tilde qollanılatuǵın, hárbir adam ushın áhmiyetli bolǵan tiykarǵı konceptler ajratıladı, lekin olar tek ulıwmainsanıy xarakterge iye bolıp qalmastan, milliy ózgesheliklerge de iye boladı hám hár túrli – turmıslıq, kórkem, ilimiy kontekstlerde qollanılardı, sonlıqtan da bul másele mádeniyattanıw, antropologiya, filosofiya hám t.b. ilimlerdiń izertlew obyekti bolıp esaplanadı [3]. Aksiologiyalıq til biliminde jaqsılıq hám jamanlıq konceptleri «ózek (yadroliq) konceptler» dep ataladı [4]. Bir sóz benen aytqanda, «jaqsılıq»/«jamanlıq» konceptleri konceptuallıq órisi keń, mazmunı tereń, oppoziciyalıq mánidegi tiykarǵı konceptler bolıp esaplanadı. Jaqsılıq/jamanlıq konceptleriniń estetikalıq mazmunı sulıwlıq hám sıqılsızlıq mánisin beredi. Misalı, «Qırıq qız» dástanındaǵı Gúlayımın gózzallıǵı tómendegishe táriplenedi:

Tańda tolǵan sholpanday,
Kóziń tısse kózine,
Yadıńa hár is sal ǵınday,
Peshenesin kórgenniń,
Aqıl-esin alǵanday,
Kewil bólip qarasań,
Sheber usta soqqanday,
Qarańǵı úyde otırsa,
Júzleri sham jańǵanday,
Qolıń tiyse qolına,
Ishqı janıń alǵanday,
Qarsılasıp ǵáplesken,
«Sol» dep dárbedar bolǵanday,
Eki awız ǵápleskenge,
Altı ay azıq bolǵanday,
Totı kózli, badam qabaq,
Keń qushaqlı, aqtamaq,
Qıpsha belli, ıopqa dodaq,
Qanalı barmaq, jez tırnaq,
Úzin boylı, keń qushaq,
Shiyrinziban, sózi jumsaq,
Jawırınları toqpaqtay,
Burımları toqpaqtay,
Awzı sulıw oymaqtay,
Juqa erni qaymaqtay,

“мол” сўзи иштирок этган “Молдан тезаги бўлак” ибораси ҳам кенг қўлланилади. Ушбу ибора “бирор инсоннинг шу хайвондан фақатгина тезаги фарқ қилишини, бошқа томонлари эса (феъл-атвори, ўзини тутиши) айнан ўхшаш эканлигини” таъкидлаш учун кимсани таҳқирлаш мақсадида қўлланилади ва иккинчи томон наздида бу ибора жуда оғир ҳақорат деб қабул қилинади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, адабий тилда қўлланувчи тил бирликлари ҳамда шеваларда мавжуд бўлган бирликлар маъно оттенкалари орасида тафовутлар кузатилиши

мумкин. Ўзбек адабий тилида ҳақоратли бирлик сифатида саналувчи бирликлар шева вакиллари нуткида бутунлай бошқача (эркалаш, ҳазиллашиш, шахсни ўзига яқин олиш каби) маъноларни ифодалаши мумкин. Ҳаттоки, бундай бирликлар англатувчи маъновий даражалари ҳум турли хил бўлиши мумкин. Шу сабабли, махсус лингвистик экспертиза жараёнида лингвист экспертлар оғзаки ва ёзма нутқдаги мавжуд бўлган ҳақоратли ва инсонни таҳқирловчи бирликларни аниқлашда ёки уларнинг маъно даражадарини белгилашда етарлича малакага эга бўлиши талаб қилинади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик.— Тошкент: Ўзбекистон нашриёти, 2008. 2. http://old.lex.uz/m/acts/97664 3. Ҳаким Назир. Асарлар. 5 томлик, 1-том.— Тошкент, 1977. 4. Баранов А.Н. Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика. — М.: Флинта: Наука, 2007.	5. Azimov I., Ro'ziyev Z., Bobojonov F. O'zbek tilida lingvistik ekspertiza. Uslubiy qo'llanma: — Toshkent: Bookmani print, 2023. 6. Жельвис В.И. Слово и дело: юридический аспект сквернословия. Понятия чести, достоинства и деловой репутации: Спорные тексты СМИ и проблемы их анализа и оценки юристами и лингвистами. — М.: Медея, 2004.
--	--

Ўзбек тилидаги айрим ҳақоратни билдирувчи бирликлар хусусида Толнева Ш.И.

Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

Ҳозирги кунда амалий тилшуносликнинг янги соҳаси сифатида лингвистик экспертиза соҳаси жадал суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Ушбу соҳада оғзаки ва ёзма матнлардаги сўзлар маъносини аниқлаштириш муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, лингвистик экспертизада матнлардаги ҳақоратли бирликларнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги, уларнинг англатувчи маъноси, инсонга таъсир қилиш даражаси, маъно оттенкаси энг салмоқли ўринни эгаллайди. Шунингдек, ўзбек тилидаги мавжуд бўлган ҳақоратли бирликлар ҳамда инсонни таҳқирловчи бирликларнинг адабий тилдаги маъноси ва шевалардаги маънолари орасида тафовутлар кузатилади. Албатта, бу каби тафовутларни аниқлаш жуда муҳим ҳисобланади ва бу жараён лингвист экспертлардан юқори малакага эга бўлишни тақозо қилади. Ушбу мақолада ўзбек адабий тилида, шу билан бирга, ўзбек тили шеваларда мавжуд бўлган бир қанча ҳақоратли бирликлар таҳлилга тортилган. Тилимизда мавжуд бўлган ҳақоратли бирликлар ҳамда таҳқирловчи бирликлар маъно оттенкалари ҳам турли хил даража бўлиши мумкинлиги ҳамда уларнинг оғзаки ёки ёзма мулоқот жараёнида ўзбек адабий тили ва шеваларидаги маъно жиҳатдан таъсирчанликлари таҳлил қилинган. Ҳақоратли ёки кимсани таҳқирлаш каби характерларга эга бўлган сўз ёки иборалар адабий тилда бошқа, маълум шева вакиллари нутқида эса бошқа маънода қўлланиш ҳодисалари ҳам учраб туриши айтиб ўтилган. Шунингдек, лингвистик экспертиза ўтказиш жараёнида юқоридаги каби ҳолатларни инобатга олиш лозим бўлиши таъкидланган.

О некоторых единицах в узбекском языке, выражающих оскорбление Толнева Ш.И.

Каракалпакский государственный университет, Нукус

В настоящее время область лингвистической экспертизы стремительно развивается как новая область прикладной науки. Уточнение значения слов в устном и письменном тексте имеет важное значение в этой области. Особенно в лингвистической экспертизе важнейшее место занимают наличие или отсутствие в текстах оскорбительных единиц, их значение, уровень воздействия на людей, смысл. Также существуют различия между значением оскорбительных единиц в узбекском языке и значением оскорбительных единиц в литературном языке и диалектах. Безусловно, выявление таких различий очень важно, и этот процесс требует от специалистов-лингвистов высокого уровня знаний. В данной статье анализируется ряд одиозных единиц, существующих в узбекском литературном языке, а также в диалектах узбекского языка. Проанализировано, что существующие в нашем языке оскорбительные единицы и оскорбительные единицы могут иметь разный уровень значения и свою семантическую эффективность в узбекском литературном языке и диалектах в процессе устного или письменного общения. Отмечено, что слова или словосочетания, носящие характер оскорбления или унижения кого-либо, по-разному употребляются в литературном языке и в речи представителей некоторых диалектов. Также было отмечено, что вышеуказанные ситуации необходимо учитывать в процессе лингвистической экспертизы.

In particular individual offensive units in the Uzbek language Toliyeva Sh.I.

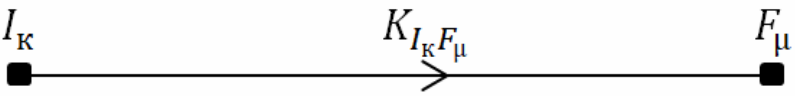
Karakalpak State University, Nukus

Currently, the field of linguistic expertise is rapidly developing as a new field of applied science. Clarifying the meaning of words in spoken and written text is essential in this area. Especially in linguistic expertise, the most important place is occupied by the presence or absence of offensive units in the texts, their meaning, the level of impact on people, the meaning. There are also differences between the meaning of offensive units in the Uzbek language and the meaning of offensive units in the literary language and dialects. Of course, the identification of such differences is very important, and this process requires a high level of knowledge from linguists. This article analyzes a number of odious units that exist in the Uzbek literary language, as well as in

таджикот воситаси қабул қилинган. Граф кўринишида таджикот моделини куришда НУФТЎДларнинг янги туркумларини ишлаб чиқишнинг техник-иқтисодий имкониятлари, долзарблиги ва самарадорлиги нуктаи назаридан мавжуд туркумларини ўрганиш ва таҳлил қилиш талаб этилади [3, 7].

Носимметрик уч фазали электр таъминоти тизимлари реактив кувватида оқаётган бир, икки, уч фазали бирламчи токларни иккиламчи кучланиш, сигнал кўринишига ўзгартиришда сигнал ўзгартириш тамойили мавжуд. Жумладан, НУФТЎДларда учта ясси ўрам чўлғамлари қўлланилганда бирламчи ток (токлар), ўзгартириш занжири ёки тузилмаси унинг геометрик шакли ва ўлчамлари ҳамда қўлланилган сигнал ўзгартириш тамойили физик-техник эффект асосидаги қуйидаги алгоритмлар асосида таджик этилади:

1. I_k бирламчи электр токни F_μ магнит юритувчи кучга ўзгартирилиши жараёни модели тузилади (2-расм):

2-расм. I_k бирламчи электр токни F_μ магнит юритувчи кучга ўзгариши жараёни модели.

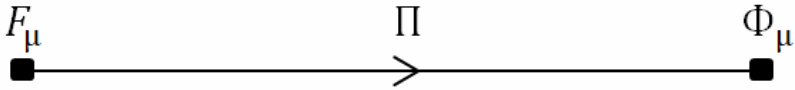
бу ерда $K_{I_k F_\mu}$ – электр катталикни магнит катталикга ўзгартирилишининг занжирлараро боғланиш коэффициенти.

– магнит ўзгартириш кисмининг F_μ магнит юритувчи кучи ва I_k бирламчи электр занжир токи орасидаги боғлиқликнинг аналитик кўриниши (1) тузилади:

$$F_\mu = K_{I_k F_\mu} I_k \quad (1)$$

бу ерда $K_{I_k F_\mu}$ – F_μ магнит юритувчи кучнинг I_k электр занжир бирламчи токига ўзгартирилиши жараёнининг занжирлараро боғланиш коэффициенти.

2. F_μ магнит юритувчи куч ва Φ_μ магнит оқим ўзгартирилиши жараёни модели тузилади (3-расм):

3-расм. F_μ – магнит юритувчи кучи Φ_μ – магнит оқимга ўзгарилиши жараёни модели.

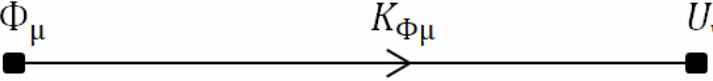
бу ерда: Π – магнит юритувчи кучини магнит оқимига ўзгартирилишининг занжирлараро боғланиш коэффициенти.

- магнит оқимга Φ_μ магнит юритувчи кучи F_μ ва бирламчи электр занжир токи орасидаги боғлиқликнинг аналитик кўриниши (2) тузилади:

$$\Phi_\mu = \Pi F_\mu \quad (2)$$

бу ерда Π – F_μ магнит юритувчи кучнинг ва Φ_μ элек магнит оқимга ўзгарилиши жараёнининг занжирлараро боғланиш коэффициенти.

3. Φ_μ магнит оқим ва U_q иккиламчи чиқиш кучланиши – иккиламчи сигнал орасидаги ўзаро боғланиш модели тузилади (4-расм):

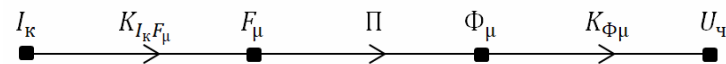
4-расм. Φ_μ магнит оқимни U_q иккиламчи чиқиш кучланиши – иккиламчи сигналига ўзгартирилиши жараёни модели.

Магнит ўзгартириш кисми Φ_μ магнит оқимини U_q иккиламчи чиқиш кучланишига ўзгартирилиши жараёнининг аналитик ифодаси (3) тузилади:

$$U_q = K_{\Phi_\mu U_q} \Phi_\mu \quad (3)$$

бу ерда $K_{\Phi\mu U_{\text{ч}}}$ – Φ_{μ} магнит оқимининг $U_{\text{ч}}$ иккиламчи чиқиш кучланишига ўзгартирилишининг занжирлараро боғланиш коэффициентни.

а) ЭТТ реактив кувват манбаси уланган электр тармоғининг йиғилган параметрли бир фазали битта сезгир элементли НУФТЎДнинг чиқиш кучланишини ҳосил қилиш граф модели шакллантирилган (5-расм).

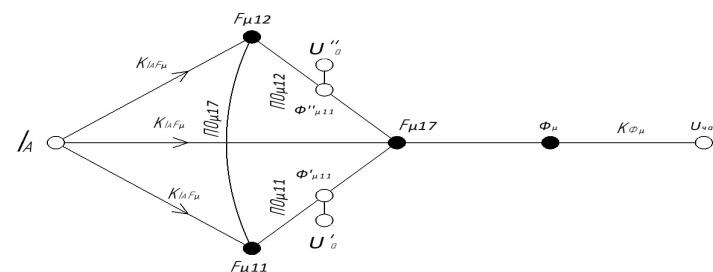
5-расм. Йиғилган параметрли бир фазали битта сезгир элементли НУФТЎДнинг токни кучланишга ўзгартгичларнинг чиқиш кучланишини ҳосил қилиш граф модели.

ЭТТ реактив кувват манбаси электр тармоғининг йиғилган параметрли бир фазали битта сезгир элементли НУФТЎДнинг чиқиш кучланишини ҳосил қилиш граф модели асосида шакллантирилган аналитик ифода (4) кўринишида бўлади [4, 8-10]:

$$U_{\text{ч}} = K_{I_K F_{\mu}} \Pi_{\mu} K_{\Phi_{\mu}} I_K \quad (4)$$

бу ерда: $K_{I_K F_{\mu}}$ – магнит юритувчи кучнинг электр занжир бирламчи токига ўзгартирилиш жараёнининг занжирлараро боғланиш коэффициенти; Π_{μ} – магнит юритувчи кучини магнит оқимига ўзгартирилишининг занжирлараро боғланиш коэффициенти; $K_{\Phi_{\mu}}$ – магнит оқимининг иккиламчи чиқиш кучланишига ўзгартирилишининг занжирлараро боғланиш коэффициенти; I_K – электр занжир бирламчи токи.

б) ЭТТ реактив кувват манбаси уланган электр тармоғининг тарқалган параметрли икки фазали битта сезгир элементли НУФТЎД чиқиш кучланишини ҳосил қилинган граф модели шакллантирилган (6-расм).

6-расм. Тарқалган параметрли бир фазали битта сезгир элементли НУФТЎДнинг токни кучланишга ўзгартгичларнинг чиқиш кучланишини ҳосил қилиш граф модели.

Тарқалган параметрли бир фазали битта сезгир элементли НУФТЎДнинг чиқиш кучланишини шакллантириш граф модели асосида ҳосил қилинган аналитик ифода (5) кўринишида шакллантирилади [8-10]:

$$U_{\alpha} = I_A K_{I_A F_{\mu}} \Pi_{\mu} K_{\Phi_{\mu}} = 4.44 w_{\alpha} f \left(\frac{F_{\mu 11} - F_{\mu 17}}{\Pi_{\mu 11}} - \frac{F_{\mu 17} - F_{\mu 12}}{\Pi_{\mu 12}} \right) \quad (5)$$

бу ерда: $K_{I_A F_{\mu}}$ – магнит юритувчи кучнинг электр занжир бирламчи токига ўзгартирилиш жараёнининг занжирлараро боғланиш коэффициенти; Π_{μ} – магнит юритувчи кучини магнит оқимига ўзгартирилишининг занжирлараро боғланиш коэффициенти; $K_{\Phi_{\mu}}$ – магнит оқимининг иккиламчи чиқиш кучланишига ўзгартирилишининг занжирлараро боғланиш коэффициенти; I_A – электр занжир бирламчи токи. W_{α} – сезгир элемент ўрамлар сони, F_{μ} – магнит юритувчи кучлар (мос равишда), f – частота, Π_{μ} – ҳаво оралик коэффициенти.

ЭТТ реактив кувват манбаси уланган электр тармоғининг тарқалган параметрли уч фазали учта сезгир элементли НУФТЎД учун чиқиш кучланишини ҳосил қилиш граф модели 7-расмда келтирилган:

қўллашда ҳамда аудио ва видеоёзувларни тарқатишда (ёки бир-бирига юборишда) ва бошқа ҳолатларда намоён бўлади.

“Ҳақорат” сўзига “Ўзбек тилининг изохли луғати”да (ЎТИЛ) қуйидагича таъриф берилган: “Ҳақорат (арабча – пастлик, разиллик, тубанлик; пасткашлик; таҳқирлаш) кишининг орномуси, шахсиятини пастга урадиган, таҳқирловчи маъно-мазмунли сўз, гап” [1].

Нутқ маҳсули ҳисобланувчи оғзаки ёки ёзма матнларда қуйидагилар ҳақорат саналиши мумкин: сўкишлар, инсоннинг ижтимоий келиб чиқишини қораловчи сўзлар, хайвон номлари орқали кимсани аташ, касаллик номлари орқали кимсани аташ, салбий маънога эга бўлган бирликларни инсонга нисбатан қўллаш ва бошқалар.

Маълум бир шахс томонидан жиддий характердаги ҳароратли сўзлар ёки ибораларнинг ишлатилиши ҳуқуқий томондан маъмурий ёки жиноий жавобгарликка торитилишга асос бўлиши мумкин. Шахсни ҳақорат қилиш, яъни шахснинг шаъни ва кадр-киммати касддан камситиш — базавий ҳисоблаш миқдорининг йиғирма бараваридан қирқ бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлиши мумкин [2]. Шунингдек, оғзаки ёки ёзма матнларда мавжуд бўлган бирор инсонга нисбатан қўлланилган ҳақорат ёки таҳқирлаш маъноси бор деб саналган бирликлар махсус лингвистик экспертиза орқали аниқланиши ҳамда бу жараёнда етарли малакага эга бўлган тилшунос экспертлар иштирок этиши белгиланган.

Ҳақоратли ёки кимсани таҳқирлаш каби характерларга эга бўлган сўз ёки иборалар адабий тилга бошқа, маълум шева вакиллари нутқида нисбатан кўп қўлланиши натижасида бошқа маънода қўлланиш ҳодисалари ҳам учраб туради. Демак, лингвистик экспертиза ўтказиш жараёни шу каби ҳолатларни ҳам инobatга олиш лозим бўлади. Бунини бир нечта мисолларда кўриб ўтсак. Масалан, ЎТИЛда “хўтик” сўзига қуйидагича таъриф берилган: “хўтик” – эшакнинг боласи; ёш эшак (“Кучук бирлан хўтикка қанча қилсанг тарбият, Ит бўлур эшак бўлур, бўлмас асло бўлмас одами!”). “Хўтик” сўзи аслида “эшакнинг боласи” маъносини билдиришига қарамадан, сўзга эгалик қўшимчалари ёки кичрайтириш қўшимчалари қўшилган пайтда (“хўтикчам”) эрқалаш маъносини ҳам англатиши мумкин. Бу асосан қарлук лаҳжасига мансуб шева вакиллари нутқида нисбатан кўпроқ учрайди.

“Мэнлайы коро” (“Манглайи (пешонаси) кора”) – ушбу бирлик эса, ўзбек адабий тилида “пешонаси шўр”, “шўр пешона”, “пешонаси кора” ибораларига синоним бўла олади. “Пешонаси шўр”, яъни, бахтсиз, бебахт инсон. Асосан, ушбу ибора ўзбек адабий тилида тақдири қийинчиликлардан иборат, ҳаёт йўлида ҳеч яхши кунлари бўлмаган инсонга нисбатан қўлланилади. Айрим ўзбек шеваси

(ўғуз лаҳжасида ва қипчоқ лаҳжасининг айрим шеваларида) вакиллари нутқида эса бу бирлик шахсга нисбатан салбий характер касб этмайди.

Шунингдек, ўзбек адабий тилида ҳам, шеваларда ҳам энг кўп қўлланувчи салбий маънода қўлланувчи “жинни” сўзи мавжуд. Аслида, ушбу сўз ақлдан озган, руҳий касалликка дучор бўлган, телба инсонга нисбатан қўлланилади. Айрим вақтларда ҳаёлига келган салбий ишларни ҳам амалга оширадиган, ўзига ярашмаган ҳаракатларни бажарувчи шахсларга нисбатан ҳам ишлатилиши мумкин. Шу билан бирга, нутқда юқоридаги сўзга “-вой” қўшимчаси қўшилиб қўлланилган вақтда (“жиннивой”) эрқалаш маъносини ҳам бериши мумкин. Масалан, “Попук жиннивой бўлса, ори келди шекилли, сомсани отиб юборди” [3]. Бундай ҳодиса асосан, инсонлар ўзига яқин олиб иккинчи томонга мурожаат қилганда, эрқалаганда ёки ҳазиллашиш ҳолатларида янада аниқроқ намоён бўлади. Бу ҳолат кўпинча Ўзбекистондаги қарлук шевалари вакиллари нутқида бошқа лаҳжаларга қараганда нисбатан кўпроқ кузатилади.

“Хороб” (“хароб”) – ушбу сўз асосан Қипчоқ лаҳжасига мансуб бўлган шева вакиллари нутқида анча кўпроқ ишлатилади. “Хароб” сўзига ЎТИЛда қуйидагича таъриф берилган: “Хароб – [а. – вайрон бўлиш, ҳалокат; вайрона; харобазор] 1. Қаровсиз қолган, бузилган, вайрон; нообод; 2. Моддий ёки маънавий жихатдан аҳволи танг; 3. Эски, юпун, жулдур; 4. Озгин, ориқ, нимжон; кўримсиз”. Ўзбек адабий тилида бу сўз асосан, моддий ёки маънавий жихатдан аҳволи оғир инсонга нисбатан қўлланилади. Лекин, айрим шева вакиллари нутқида “хароб” сўзи бирор шахс ўзига яқин олган кишиларига ёки ўзидан кичик ёшдаги инсонларга мурожаат қилганда эрқалаш ва ҳазиллашиш маъноларида ҳам қўлланилади.

Мол [а. – бойлик, мулк; пул жамғармаси] – 1. Сут эмизувчилар оиласига мансуб асосий гуруҳ уй хайвонлари (қорамол, йилки, қўй, эчки, туя ва б.); 2. Дид-фаҳмсиз, қўпол одамга нисбатан ҳақорат тарзида қўлланилади; 3. Бисотдаги буюм; мол, бойлик; 4. Келиннинг кийим-кечаклари; 5. Сотиладиган нарсаси, буюм; товар. “Мол” сўзининг ЎТИЛда юқоридаги каби маънолари изохланган. Ўзбек адабий тилидаги оғзаки ва ёзма матнларда ушбу сўз асосан, “маълум бир инсонга тегишли бўлган моддий бойлик” маъносида қўлланилади. Ўзбек шева вакиллари нутқида эса ушбу сўз “хайвон” маъносида (яъни, салбий маънода) ишлатилиш ҳолатлари ҳам учрайди, яъни, маълум бир шахс бу сўзни кимгадир қарата қўллansa, юқори даражадаги ҳақоратни, таҳқирлашни билдиради. Қипчоқ лаҳжасига мансуб бўлган баъзи шеваларда (асосан, Қорақалпоғистон ҳудудидаги шеваларда)

Turkman tiliga arab tilidan soʻzlarning oʻzlashish yoʻllari Babayeva M.A.

Nukus davlat pedagogika instituti

Maqolada turkman tiliga arab tilidan soʻzlarning qanday oʻzlashishi haqida ma'lumot berilgan. Dunyodagi rivojlangan tillarning deyarli hammasida ozmi-ko'pmi oʻzlashgan soʻzlar, iboralar uchrashi, hatto ayrim tillarning aralashib ketganlik xususiyatlari avvalo tilshunoslarning, qolaversa, tilga e'tibori bo'lgan har bir kishining ham diqqatini o'ziga jalb qiladi. Turkman tili o'tmishda bir qator qardosh bo'lmagan tillar boshqa sistemadagi tillar bilan ham aloqada bo'lgan. Bu arab va fors tillaridir. Muallif tomonidan tahlil qilingan til. Hozirgi turkman tilining lug'at tarkibi, arab tilining turkman tilining leksikasiga qilgan ta'siri, arab tilidan o'zlashgan birlik-larning qaysi sohalarda qo'llanilishihmda o'zlashgan so'zlarning fonetik o'zgarishga uchrashishi haqida bir nechta misollar bilan yoritib berilgan. Turkman tiliga arab tilidan o'zlashgan so'zlar, asosan, ot so'z turkumiga mansubdir. Boshqa tillardan so'z o'zlashtirilish jarayonida so'zning leksik, semantik, grammatik tomonlari o'zgarishga uchraydi. Ya'ni o'z tilida boshqa ma'noni anglatgan so'z kirib kelgan tilida ma'nosiga teskari bo'lib qolishi, yoki bo'lmasa, so'z birikmasi bir so'zga aylanib qolishi, hatto o'sha o'zlashgan so'zlar tufayli sinonim, omonim, antonim so'zlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Bu so'zlarga misollar taqdim etilayotgan maqolamizda o'z ifodasini topgan.

Способы заимствования слов из арабского языка в туркменский Бабаева М.А.

Нукусский государственный педагогический институт

В статье представлена информация о том, как туркменский язык заимствует слова из арабского языка. Встречае-мость слов, выражений, более или менее освоенных практически во всех развитых языках мира, и даже особенности смещения отдельных языков привлекают внимание прежде всего лингвистов, а тем более всех, кто обращает внимание на язык. Туркменский язык в прошлом ряду неродственных языков также контактировал с языками в других системах. Это арабский и персидский языки. Анализируемый автором язык, словарный состав современного туркменского языка, влия-ние арабского языка на лексику туркменского языка, в каких областях используются заимствованные из арабского языка единицы проиллюстрированы несколькими примерами фонетического изменения заимствованных слов. Слова, заимст-вованные в туркменский язык из арабского языка, в основном относятся к категории существительных. В процессе заим-ствования слова из других языков лексическая, семантическая, грамматическая стороны слова претерпевают изменения. То есть то, что слово, имеющее в своем языке иное значение, стало противоположным по значению в языке, в который оно вошло, или в противном случае словосочетание стало словом, даже привело к появлению слов-синонимов, омони-мов, антонимов из-за этих заимствованных слов. Примеры этих слов нашли свое выражение в представленной статье.

Ways of borrowing words from arabic to Turkmen Babayeva M.A.

Nukus State Pedagogical Institute

This article provides information on how the Turkmen language borrows words from the Arabic language. The occurrence of words, expressions, more or less mastered in almost all developed languages of the world, and even the peculiarities of mixing individual languages attract the attention of linguists first of all, and even more so of everyone who pays attention to the language. In the past, a number of unrelated languages also came into contact with languages in other systems. These are Arabic and Per-sian languages. The language analyzed by the author, the vocabulary of the modern Turkmen language, the influence of the Arabic language on the vocabulary of the Turkmen language, in which areas units borrowed from the Arabic language are used, are illustrated by several examples of phonetic changes in borrowed words. The words borrowed into the Turkmen language from Arabic mainly belong to the category of nouns. In the process of borrowing words from other languages, the lexical, semantic, grammatical aspects of the word undergo changes. That is, the fact that a word that has a different meaning in its language has become the opposite in meaning in the language into which it entered, or, otherwise, the phrase has become a word, even led to the appearance of synonyms, homonyms, antonyms because of these borrowed words. Examples of these words have found their expression in our presented article.

UDK 811’512’133

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ АЙРИМ ҲАҚОРАТНИ БИЛДИРУВЧИ БИРЛИКЛАР ХУСУСИДА

Толиева Ш.И.

Бердақ номидаги Қорақалтоқ давлат университети, Нукус шаҳри

Инсонлар бир-бирлари билан мулоқотга киришар экан, асосан, иккинчи томонда ижо-бий фикр қолдиришга ҳаракат қиладилар. Шу билан бирга, мулоқот инсоннинг маданий да-ражасини ҳам ўзида акс эттиради. Турли хил йиғилишларда, мажлисларда, музокараларда, суҳбатларда ҳамда турли хил шароитларда мулоқот қилиш нормаларига, одоб-ахлоқ қоидаларига амал қилиш лозим. Нутқ жараёни-да тил бирликларидан ўринли ва самарали фойдалана олиш ҳам аҳамиятли ҳисобланади.

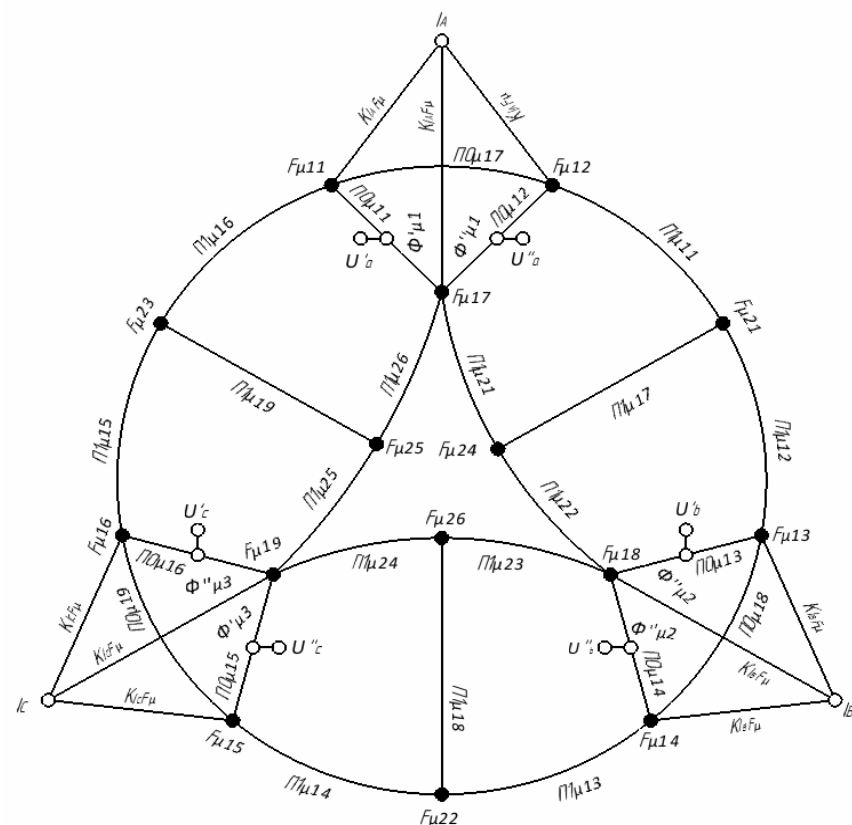
Шахслардаги мулоқот жараёнида амалга оши-рилувчи сўз ва ибораларни нотўғри қўллаш, ўз фикрларини аниқ шакллантира олмаслик каби ҳодисалар бошқа шахслар онгида тушунмовчи-ликларга сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун, ҳаттоки яқин инсонлар, дўстлар ёки қариндошлар даврасида ҳам инсон ўз нутқини эътиборсиз қолдирмаслиги лозим. Жамиятдаги инсонларнинг ўзаро бир-бирлари билан беодоб муомалада бўлиши ҳар хил ҳаракатларда, ми-микаларда, ҳақоратли сўз ва ибораларни

Ҳосил килинган граф моделдан Кирхгоф конунлари асосида ўн бешта номаълумли тенгламалар тизимидан, номаълумлар бўлган м.ю.к.лар магнит ўзгартириш бўлагига тарқалиши магнит параметрларга мос равишда аниқланади ва м.ю.к.ларнинг қийматлари узатиш функциялари микдорларини белгилайди.

$$\left\{ \begin{array}{l} \frac{F_{\mu 11}-F_{\mu 41}}{\Pi 0_{\mu 11}}+\frac{F_{\mu 11}-F_{\mu 12}}{\Pi 0_{\mu 21}}+\frac{F_{\mu 11}-F_{\mu 23}}{\Pi 1_{\mu 16}}=K_{I_A F_{\mu}} I_A \\ \frac{F_{\mu 12}-F_{\mu 41}}{\Pi 0_{\mu 12}}+\frac{F_{\mu 12}-F_{\mu 11}}{\Pi 0_{\mu 21}}+\frac{F_{\mu 12}-F_{\mu 21}}{\Pi 1_{\mu 11}}=K_{I_A F_{\mu}} I_A \\ \frac{F_{\mu 41}-F_{\mu 11}}{\Pi 0_{\mu 11}}+\frac{F_{\mu 41}-F_{\mu 12}}{\Pi 0_{\mu 12}}+\frac{F_{\mu 41}-F_{\mu 33}}{\Pi 2_{\mu 16}}+\frac{F_{\mu 41}-F_{\mu 31}}{\Pi 2_{\mu 11}}=K_{I_A F_{\mu}} I_A \\ \frac{F_{\mu 13}-F_{\mu 42}}{\Pi 0_{\mu 13}}+\frac{F_{\mu 13}-F_{\mu 14}}{\Pi 0_{\mu 22}}+\frac{F_{\mu 13}-F_{\mu 21}}{\Pi 1_{\mu 12}}=K_{I_B F_{\mu}} I_B \\ \frac{F_{\mu 14}-F_{\mu 42}}{\Pi 0_{\mu 14}}+\frac{F_{\mu 14}-F_{\mu 13}}{\Pi 0_{\mu 22}}+\frac{F_{\mu 14}-F_{\mu 22}}{\Pi 1_{\mu 13}}=K_{I_B F_{\mu}} I_B \\ \frac{F_{\mu 42}-F_{\mu 13}}{\Pi 0_{\mu 13}}+\frac{F_{\mu 14}-F_{\mu 14}}{\Pi 0_{\mu 14}}+\frac{F_{\mu 42}-F_{\mu 31}}{\Pi 2_{\mu 12}}+\frac{F_{\mu 42}-F_{\mu 32}}{\Pi 2_{\mu 13}}=K_{I_B F_{\mu}} I_B \\ \frac{F_{\mu 15}-F_{\mu 43}}{\Pi 0_{\mu 15}}+\frac{F_{\mu 15}-F_{\mu 16}}{\Pi 0_{\mu 23}}+\frac{F_{\mu 15}-F_{\mu 22}}{\Pi 1_{\mu 14}}=K_{I_C F_{\mu}} I_C \\ \frac{F_{\mu 16}-F_{\mu 15}}{\Pi 0_{\mu 23}}+\frac{F_{\mu 16}-F_{\mu 43}}{\Pi 0_{\mu 16}}+\frac{F_{\mu 16}-F_{\mu 23}}{\Pi 1_{\mu 15}}=K_{I_C F_{\mu}} I_C \\ \frac{F_{\mu 43}-F_{\mu 15}}{\Pi 0_{\mu 15}}+\frac{F_{\mu 43}-F_{\mu 16}}{\Pi 0_{\mu 16}}+\frac{F_{\mu 43}-F_{\mu 32}}{\Pi 2_{\mu 14}}+\frac{F_{\mu 43}-F_{\mu 33}}{\Pi 2_{\mu 15}}=K_{I_C F_{\mu}} I_C \\ \frac{F_{\mu 21}-F_{\mu 12}}{\Pi 1_{\mu 11}}+\frac{F_{\mu 21}-F_{\mu 13}}{\Pi 1_{\mu 12}}+\frac{F_{\mu 21}-F_{\mu 31}}{\Pi 1_{\mu 21}}=0 \\ \frac{F_{\mu 22}-F_{\mu 14}}{\Pi 1_{\mu 13}}+\frac{F_{\mu 22}-F_{\mu 15}}{\Pi 1_{\mu 14}}+\frac{F_{\mu 22}-F_{\mu 32}}{\Pi 1_{\mu 22}}=0 \\ \frac{F_{\mu 23}-F_{\mu 15}}{\Pi 1_{\mu 15}}+\frac{F_{\mu 23}-F_{\mu 11}}{\Pi 1_{\mu 16}}+\frac{F_{\mu 23}-F_{\mu 33}}{\Pi 1_{\mu 23}}=0 \\ \frac{F_{\mu 31}-F_{\mu 21}}{\Pi 1_{\mu 21}}+\frac{F_{\mu 31}-F_{\mu 41}}{\Pi 2_{\mu 11}}+\frac{F_{\mu 31}-F_{\mu 42}}{\Pi 2_{\mu 12}}=0 \\ \frac{F_{\mu 32}-F_{\mu 22}}{\Pi 1_{\mu 22}}+\frac{F_{\mu 32}-F_{\mu 42}}{\Pi 2_{\mu 13}}+\frac{F_{\mu 32}-F_{\mu 43}}{\Pi 2_{\mu 14}}=0 \\ \frac{F_{\mu 33}-F_{\mu 23}}{\Pi 1_{\mu 23}}+\frac{F_{\mu 33}-F_{\mu 41}}{\Pi 2_{\mu 16}}+\frac{F_{\mu 33}-F_{\mu 43}}{\Pi 2_{\mu 15}}=0 \end{array} \right. \quad (6)$$

бу ерда: $K_{I_A F_{\mu}}$, $K_{I_B F_{\mu}}$, $K_{I_C F_{\mu}}$ – сезгир элемент ўрамлари сони (w_a , w_b , w_c), I_A , I_B , I_C – бирламчи тоқлар, $\Pi 1_{ij}$, $\Pi 0_{\mu ij}$ – мос равишда магнит ўзак (стержень) ва ҳаво оралиқ магнит параметрлари қаршиликлари, $F_{\mu i,j}$ – м.ю.к.ларни датчик магнит ўзаги (стержень).

$$\begin{array}{l} U_a = U'_a - U''_a = 4.44w_a f \left(\frac{F_{\mu 11}-F_{\mu 17}}{\Pi 0_{\mu 11}} - \frac{F_{\mu 17}-F_{\mu 12}}{\Pi 0_{\mu 12}} \right) \\ U_b = U'_b - U''_b = 4.44w_b f \left(\frac{F_{\mu 13}-F_{\mu 18}}{\Pi 0_{\mu 13}} - \frac{F_{\mu 18}-F_{\mu 14}}{\Pi 0_{\mu 14}} \right) \\ U_c = U'_c - U''_c = 4.44w_c f \left(\frac{F_{\mu 15}-F_{\mu 19}}{\Pi 0_{\mu 15}} - \frac{F_{\mu 19}-F_{\mu 16}}{\Pi 0_{\mu 16}} \right) \end{array} \quad (7)$$

7-расм. Тарқалган параметрли уч фазали учта сезгир элементли НУФТЎДнинг токни кучланишга ўзгартгичларнинг чиқиш кучланишини ҳосил қилиш граф модели.

Демак, юқоридаги формуладан кўриниб турибдики уч фазали тизимда ҳосил қилинган магнит юритувчи кучлар орқали ва носимметрик ҳолатда м.ю.к ҳосил қилган магнит майдонга киритилган сезгир элемент (ясси пластинкага ўралган чулғам) сезиш диапазонида иккиламчи чиқиш кучланишини олишимиз мумкин. Агар носимметрик ҳолат юз бермаса яъни фазалар аро симметрия бўлса бу ҳолатда иккиламчи чиқиш кучланиши нольга тенг бўлади.

Хулоса

А) Носимметрик уч фазали бирламчи тоқларини иккиламчи сигнал $U_{\text{ч}}$ – чиқиш электр кучланишига ўзгартириш жараёнининг ва бўлақларининг тадқиқот алгоритми ва моделлари яратилди.

Б) Граф моделлар ўч фазали тоқлар датчикларининг сигнал ўзгартириш жараёни ва тузилмасини яққоллик ва юқори формаллаштирилганлик асосида тадқиқ этиш имконияти таъминланди.

В) Яратилган йиғилган ва тарқалган параметрли граф моделлари электромагнит токни кучланишга ўзгартгичлар U_A , U_B , U_C чиқиш кучланишларининг қийматларини магнит оқимларни ўзгартгич сезгир элементлари юзасини кесиб ўтишининг перпендикулярлик ва бир текисда тарқалишлик мезони асосида носимметриклигини аниқлаш ва бошқарув ўзгартгичларининг ўзгартириш бўлақларининг магнит юритувчи куч ва магнит оқимининг қийматларини аниқ ҳисоблаш усули ривожлантирилган.

Г) Датчик тузилмасида қўлланилиши мумкин бўлган физик-техник эффектларнинг граф ва аналитик моделлари бирламчи тоқларни $U_{\text{ч}}$ – иккиламчи чиқиш кучланишларига ўзгартириш жараёни катталик ва параметрлари ҳамда датчик ўзгартириш бўлақларини геометрик ўлчамларини рационаллаштириш имкони яратилди.

she'rlari ham kiritilgan.

Hal I (arabcha). Yagdaý, ahwal.

Haka aýan boldy **halym**,

Hakda bilen bolmaz mälim. (Maqtumquli).

Hal II (arabcha). Meň, gyzylymtyl tegmil.

Hindi **hallar** gül ýüzünde jugradyr. (Maqtumquli).

Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, arab tilining ayrim so'zlari turkman tilining fonetik o'ziga xosligi asosida turkmancha so'zlarning talaffuziga moslashgan, omonimlar hosil qilgan.

Darhaqiqat, yozilishi va talaffuzi turlicha bo'lgan so'zlar turkman tilining fonetik qonuniyatlariga moslashgan, talaffuzi o'xshash bo'lgan va omonimlarning paydo bo'lishiga olib kelgan: a:hyr (a.) > ahyr (soňy, gutaran ýeri) a:hu:r (f.) > ahyr (mala ot berilýän enjam).

Bu ikki so'z turkman tilida bir xil talaffuz qilnadi va omonimlar guruhini tashkil qiladi. Arab tilidan olingan "safar" – oy degan ma'noni anglatadi. Bu ism va "safar" – yurish, sayohat so'zlari turkman tilida omonim bo'lib ham kela oladi.

Arab tilidan o'zlashgan so'zlar hisobiga sinonimlarning yaratilishi

Misol uchun: adam-ynsan, kişi; adat-endik; aýyp-günä, etmiş; akmak- samsyk, nadan, akyl-syz, biakyl; arýş, gök-asman; asal-bal, hesel; jennet-uçmah, behişt; mukdar-ölçeg, möçber, mähnet; azap-kynçylyk, zähmet; ajal-ölüm, kaza; alla – taňry; akmak – däli; adam – kişi; kyssa - gürrün; haýran – geň; hamyla - göwreli; hasyl - döretmek; hat – ýazuw; hata – ýalňys; haýa – utanç; heleý – hatyn, aýal va birqancha so'zlar sinonimlar qatorini yaratdi.

Turkmancha – arabcha juft sinonimlar turkman adabiyotida ham keng qo'llanilgan;

Soragy men boldum gaygy-gam bilen (Kemine) [9,40].

Bialaç daň-säher ölmeli boldum (Maqtumquli).

Arabcha juft sinonimlar;

Magtymguly çekseň jeba-jebir bil,

Hudaga hoş geler şükür-sabyr bil (Maqtumquli).

Arabcha so'zlarning tor ma'nolarda qo'llanishi

Arabcha: jahyl: 1. *akmak, nadan, sowatsyz, bilimsiz* kabi ma'nolarda qo'llanilsa, turkman tilida hozirgi vaqtda "t-yigit," ma'nosini bildiradi.

Turkman va ba'zi turkiy tillarda /t/ tovushi osongina /l/ tovushiga o'zgaradi: a – mārham > merhem > melhem; a – säyr > seýr > seýl; a – säyr > seýr > seýl, zarar > zerer > zelel va boshqa misollar.

Arabcha "seýr" so'zi quyidagi ma'nolarda qo'llangan: 1. ýöreme, hereket, gezmeleme; 2. ýolagçylyk, sapar; 3. güýmenmek üçin bakma, tomaşa etme. Bulardan gezmeleme, gezelenç etme ma'nosidagi seýr turkman tilidagi "seýl > seýil" so'zlari bo'lgan. Turkman tilida "Bakma, tomaşa etme" ma'nosini anglatuvchi sayr so'zidan olingan "seýr etmek" qo'shma so'zi ham bor. Seýil bu so'z turkman tilida atoqli ot va turdosh ot sifatida ham kela oladi.

Jamiatda ijtimoiy zaruriyatning yo'qligi sababli yoki boshqa so'z ma'nosining ta'siri tufayli lug'atdan olib tashlangan bir qancha so'zlar bor.

Qadim zamon bilan bog'liq bo'lgan bir qancha so'zlar hozirgi turkman tilida o'z ahamiyatini yo'qotgan, ba'zilari esa bugungi kunda umuman iste'moldan chiqarilgan. Bunday so'zlarning til muomalasidagi ahamiyati torayishi bilan ularning bugungi kunda qo'llanishdan chiqib ketganini ko'rish mumkin.

Turkman tilining lug'aviy tarkibi tarixiy taraqqiyot jarayonida turli o'zgarishlarga uchradi. Undagi so'zlarning qo'llanishi ham turlicha. Shunga ko'ra, tilda umumiy qo'llanishdagi barcha tushunarli so'zlardan tashqari, cheklangan qo'llanishli so'zlar ham mavjud. Ular turkman xalqining ma'lum bir qabilasiga mansub sheva so'zlari (dialekt leksikasi), faqat ma'lum bir kasbda ishlaydigan kishilar tilida qo'llaniladigan kasbiy leksika, terminlar, jargonlarni o'z ichiga oladi.

Turkman tili uchun arab tillardan olingan so'zlar masalasi o'tmishda qoldi. Hozirgi vaqtda esa ko'proq xorijiy tillardan o'zlashgan so'zlar faol ishlatilyapdi.

ADABIYOTLAR

1. Atanyazow S. Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözlügi. A.: Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi, 2004. – 246 s.
2. Nyýazow S. Türkmen dili Aşgabat – 2009. 32 s.
3. Saidova S. Arab tilidan o'zlashgan atamalarning lug'aviy-ma'noviy xususiyatlari. 2022. S. 337.
4. Azmun Ý. Söz kökümüz – öz kökümüz: Ylmy edebiyat. – Stokgolm: Gün. Şwesiya, 2016. – 202 s.
5. Çöňňäýew Y. Häzirki zaman türkmen dili. – Aşgabat: Magaryf, 1988. – S. 21-51.
6. Жомонов Р. Сўз ўзлаштиришдаги асосий лисоний омиллар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2014. –№ 5.
7. Weýisow B., Babaýewa G. Türkmen dili (praktikum). – Aşgabat, 2010. – S. 28.
8. Azmun Ý. Söz kökümüz – öz kökümüz: Ylmy edebiyat. – Stokgolm: Gün. Şwesiya, 2016. – 216 s.
9. Kemine. – Aşgabat, Turan, 1991. – S.40.
10. Akylbekowa 3. Arabizmy – Kitapda: Istochniki formirowaniya tyurkskih yazykow Sredney Azii i Yužnoy Sibiri. Frunze. 1966, 230 – 277 s.
11. Рахмонов Т.И. Ҳозирги ўзбек тилидаги ўзлашган арабча сўзларнинг семантик тузилишидаги ўзгаришлар: Филол. фан. ном. дисс. автореф.–Тошкент, 1994.

mätäçlik”, ikkinchisi “*t-habardarlyk, t-ägälik*” ma’nosini bildiradi. Muhta: j shaklidagi sifat arabcha *ihtiya: j* shaklidagi otdan yasalgan. Bu so’z turkman tilida *mätäç* deb qo’llaniladi. Aslida bu ikki so’z turkman tilining leksigasiga mansub bo’lgan. Ammo uzoq vaqt davomida ikki so’z aralashib ketishi natijasida a-ihtiya: t > t-ä:tiyaç so’zi o’rniga ä:tiyaç so’zi kirib kelgan. Arabcha a-ihtiya: tan so’zi keyinchalik t-ä:tiyaçdan shaklida ham qo’llanilgan.

Arab va turkman tillaridagi “i” fonemasida labiallashtirilmagan qisqa “i” va uzun “i:” tovushlari mavjud. Tarkibida qisqa “i” yoki uzun “i:” tovushi bo’lgan so’zlar asosan turkman tilida bir xil tovushlar bilan beriladi. Masalan: a-jism – jisim, a-wazi: r – wezi: r a-fikr – piker, a-dali: l – deli:

1. Arab tilida ba’zi so’zlarning ikkinchi bo’g’inida qisqa talaffuz qilinadigan “i” tovushi turkman tiliga o’tganda uzunroq talaffuz qilinadi.

Masalan: a-kofil – kepi: l, a-ta: ri h – ta: ry: h, a-masjid – metji: t.

Arab tilida ba’zi so’zlarning oxirida kelgan qisqa “i” tovushi turkman tilida “y” tovushiga aylanadi. Masalan: a-laik – laýyk, a-talia – täleý, a-fa: ide – peýda, a-taifat – taýpa.

“U” fonemasi arab tilida qisqa va uzun talaffuz qilinadi. So’zning birinchi bo’g’inida qisqa “u” tovushi bo’lgan ba’zi arabcha so’zlar turkman tiliga tarjima qilinganda qisqa “u” tovushiga o’zgaradi.

Masalan: a-dukan – dükan, a-mulk – mülk, a-duniya – dünýe, a-mumkin – mümkin, a-kullu – külli.

So’zning birinchi bo’g’inida qisqa “u” tovushi bo’lgan ba’zi arabcha so’zlar turkman tiliga tarjima qilinganda qisqa “y” tovushiga o’zgaradi.

Masalan: Murad – myrat, fulan – pylan musafir – mysapyr.

So’zning birinchi bo’g’inida qisqa “u” tovushi bo’lgan ba’zi arabcha so’zlar turkman tilida keng unlilar bilan o’zgaradi.

Masalan: a-muhkam – mäkäm, a-sultan – sultan, a-muhtaj – mätäç, a-mulla – molla, a-sukkar – şeker, a-muhim – möhüm, a-hurmat – hormat, a-hukm – hokum [5, 51].

So’z oxirida uzun “u” tovushi bo’lgan arabcha so’zlar turkman tiliga tarjima qilinganda “u” tovushi qisqa, lablanmagan tor unliga o’zgaradi.

Masalan: a-namu: s – namys, a-tabu: t – tabyt, a-sabu: n – sabyn, a-maglu: m – mälim.

Arab va turkman leksikasidagi umumiy jihatlar

Turkman tili lug’atida arab tili bilan umumiy bo’lgan so’zlarga ko’p duch kelamiz: ahad (a-ahad) –1. yeke-täk, yalñyz; 2. huday; aşrat (keýp, hözür); aşyk (a-a: şik) – söýyän, gowy görýän; beýaz-bi: z (ak); bina, medrese, ders, depder, müderris, ylym, mugallym, medeniýet, müneçjim (a-muneçjim).

R. “So’z o’zlashtirish lingvistik jarayon sifatida ko’plab hodisalarni o’zida mujassam etadi”, - deydi Jomonov. Chet so’zlarini qabul qilish va

uning qabul qiluvchi tilda doimiy “yashash joyi” ga ko’plab omillar ta’sir qiladi. Ana shunday omillardan biri o’zlashtirilayotgan so’zdagi semantik aniqlik, ya’ni ma’noni to’g’ri va aniq ifodalay olishdir” [6]. Quyida ana shular haqida fikr yuritamiz.

Semantik o’zlashish

Masalan, “*alym*” so’zining ko’pligi arab tilida “*ulamo*” deb ataladi. Lekin turkman tilida “*alym*” ham, “*ulama*” ham o’zak shaklida qo’llangan. Turkman tilida bu ikki so’zdan keyin ko’plik qo’shimchasi har ikkala so’zga ham qo’shila oladi: “*alym-lar, ulama-lar*” kabi qo’llaniladi [7, 28].

halta < ar. ħari: ta “*charmdan tikilgan halta*” [8, 216]; bu so’z ilgari /r/ tovushining /l/ ga o’zgarishi bilan va turkman tilining singarmonizm qoidasiga ko’ra haly: ta shaklida bo’lgan. Keyinchalik urg’usiz /y/ tovushining tushishi bilan u halta so’ziga aylangan.

Turkman tilida bir ma’noli so’z qo’shimcha yana bir ma’no kasb etib, ko’p ma’noli so’zga aylanadi. Masalan, birma’noli “*t-mähnet*” so’zi arabchada faqat “*azob, mehnat, mashaqqat*” degan ma’noni anglatadi. Turkman tilida bu so’z.

“1) örän uly, ägirt uly, dayaw (mähnet daş) va 2) zähmet azaby, jebir-jepa, kynçylyk, azap (Birewge beripdir gaýgy-gam mähnet) (Maqtumquli) ma’nolarida qo’llaniladi va ko’p ma’noli so’z hisoblanadi.

Arab tilidan olingan so’zlar bilan bog’likda hosil bo’lgan omonimlar

Omonim (gr. homos bir xil + onuma, onoma – ism) – umumiy ma’no unsurlariga ega bo’lmagan, tasavvuriy bog’lanmagan, lekin bir xil yozilib, bir xil aytiladigan so’zlar; ular orasida semantik aloqa bo’lmaydi. Omonimlarning ayrimlari fonetik o’zgarishlarga uchrab, oxir-oqibat bir-biriga o’xshab qolgan.

Omonimlarning shakllanishida boshqa tillardan olingan so’zlar katta ahamiyatga ega. Ularni quyidagi misollar orqali ko’rsatib o’tmoqchimiz:

Sap I turkmancha – bir guralyñ tutawajy, el bilen tutulýan ýeri.

Sap II arabcha – harby. hatar (harbiy xizmat). Goşunyñ öñündäki sapy gelip, Tejen şäherine giripdi. (B.Kerbabaýew).

Sap III arabcha – (Ayyorlik, hiyla-nayrang). “Aldawly hereket, hile, pirim, sapalak”.

Aryş I (turkmancha). Arabanyñ oña goşulýan malyñ gapdalyndan gelyän ýogyn agaçlary. Arabasyna güýji yetmän arşyny depelär (Maqol).

Arish II (arabcha). Gök, asman.[5, 21]

Pelegi titreder, arşy ýandyrrar (Maqtumquli). Yerñ, gögüñ, arşyñ, kürsüñ Subhany, Rehim eýleyip, ýagmyr ýagdyr, Soltany! (Maqtumquli).

Diwan I (arabcha), qadimiy so’z. Yuqori mansabdor shaxslar kengashi; muassasa, majlis. O’sha kuni amaldorlar devonga taklif qilindi.

Diwan II (arabcha). Asarlar to’plami. Maqtumqulining devoniga uning ilgari nashr etilmagan

АДАБИЁТЛАР

1. Krontiris E., Hanitch R., Paralika M., Rampias I., Stathais E., Nabe A., Kadirov T.M., Khashimov A.A., Karimov Kh.G., Siddikov R.A., Shaislamov A.Sh., Yusupov B., Gayibov T.Sh., Siddikov I.Kh., Tulaganov M.M., Badalov A.A. Energy Management Training in Uzbekistan // The final report of the Project EC T JEP-10328 – 97. TU – Berlin (Germany), TEI -Athens (Athens, Greece), TashGTU (Tashkent, Uzbekistan), 1997-2001. – 234 p.
2. Blake J., Williams W., Glasov C., Bergh.R., Fetting K., Hadley E. and Sanders G. “Optical Current Transducers for High Voltage Applications”, 2nd EPRI Optical Sensors Systems Workshop, Atlanta, Jan. 2000.
3. Курбаниязов Т.У. (2023). Модель многофазного датчика преобразования первичного тока во вторичное напряжение в системах электроснабжения. Scientific aspects and trends in the field of scientific research, 1(9), 139-142.
4. Kurbaniyazov T.U. (2022). Distributed Active and Reactive Power Control With Smart Microgrid Demonstration. Middle European Scientific Bulletin, 30, 1-9.
5. Сиддиқов И.Х., Назаров Ф.Д., Анарбаев М., Хонтураев И. Принципы построения преобразователей тока с расширенными функциональными возможностями // Опыт внедрения

- энергосберегающих технологий: Тез. докл. Респ. конф. с участием зарубежных представителей. 8 апреля 2010. – Ташкент, 2010. – С. 95.
6. Амиров С.Ф., Сафаров А.М., Хушбоков Б.Х. Преобразователи тока для вторичных систем электроэнергетики / Современное состояние и перспективы развития энергетики. Тез. докл. Межд. научно-технической конф. 18-20 декабря 2006. – Ташкент, 2006. – С. 206-208.
 7. Abubakirov A.B., Najmatdinov Q.M., Kurbaniyazov T.U. & Kuatova S.B. (2021). Sensor characteristics monitoring and control of single and three-phase currents in electric networks. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(3), 2282-2287.
 8. Siddikov I.Kh. "Permissible Voltage Asymmetry for Asynchronous Motor Control in Non-Nominal Operating Situations." American Journal of Social and Humanitarian Research 3.9 (2022): 55-64.
 9. INTER, F. L. I. (2017). An International Multidisciplinary Research Journal. 41(43).
 10. Siddikov I., Sattarov Kh., Abubakirov A.B., Anarbaev M., Khonturaev I., Maxsudov M. «Research of transforming circuits of electromagnets sensor with distributed parameters» // 10 th International Symposium on intelligent Manufacturing and Service Systems. 9-11 September 2019. Sakarya. Turkey, – p. 831-837.

Носимметрик уч фазали ток ўзгарткич датчигини иккиламчи кучланиш кўринишидаги сигналга ўзгартириш тамойилларини моделлаштириш Абубакиров А.Б., Курбаниязов Т.У.

Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

Бугунги кунда электр энергия таъминоти тизимларини мониторинги ва бошқарувида маълумотларни қабул қилишда сигнал ўзгартириш жараёнлари асосида ўлчов ва назорат қилинувчи катталик ва параметрлари кийматларини аниқлаш ва меъёрлашга, ўлчов кўрсаткичларининг аниқлигига ва ишончилигига ва уларни таъминловчи алгоритм ва амалий дастурий маҳсулотларга катта эътибор қаратилмоқда. Ушбу мақолада носимметрик уч фазали ток ўзгарткич датчигини иккиламчи кучланиш кўринишидаги сигналга ўзгартиришда қуйидаги вазифалар қуйилган: электр таъминоти тизимининг реактив қуввати катталикларини ўлчов ва назорати учун уч фазали электромагнит датчикларини тузилиш тамойиллари ва қўлланиш соҳаларини таҳлил қилиш; уч фазали токларини электромагнит ўзгартириш датчикларининг ишончилилик ва иш ҳолати кўрсаткичларини тадқиқ қилиш.

Моделирование принципов преобразования датчика переключения несимметричного трехфазного тока в сигнал в виде вторичного напряжения Абубакиров А.Б., Курбаниязов Т.У.

Каракалпакский государственный университет, Нукус

В настоящее время при контроле и управлении системами электроснабжения большое внимание уделяется определению и нормированию значений измеряемых и контролируемых величин и параметров на основе процессов преобразования сигналов, точности и достоверности показателей измерения, алгоритмам и практическим программным продуктам, которые их предоставляют. В статье выполняются следующие задачи по преобразованию датчика симметричного трехфазного трансформатора тока в сигнал в виде вторичного напряжения: анализ принципов построения и областей применения трехфазных электромагнитных датчиков для измерения и контроля реактивной мощности системы электроснабжения; исследование надежности и рабочих показателей датчиков электромагнитной коммутации трехфазного тока.

Modeling of the principles of changing asymmetrical three-phase current transformer sensor into a signal in the form of a secondary voltage Abubakirov A.B., Kurbaniyazov T.U.

Karakalpak State University, Nukus

Nowdays, in the control and management of power supply systems, much attention is paid to the determination and normalization of the values of measured and controlled quantities and parameters based on signal conversion processes, the accuracy and reliability of measurement indicators, algorithms and practical software products that provide them. In this article, the following tasks are performed to convert the sensor of a asymmetrical three-phase current transformer into a signal in the form of a secondary voltage: analysis of the principles of construction and areas of application of three-phase electromagnetic sensors for measuring and controlling the reactive power of the power supply system; study of the reliability and performance of three-phase current electromagnetic switching sensors.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ УГЛА ЗАОСТРЕНИЯ ПОЧВОРЕЖУЩЕГО НОЖА-НАСАДКИ ПОЛУСФЕРИЧЕСКОЙ ПОЛОЛЬНОЙ ЛАПЫ КУЛЬТИВАТОРА И ЕЁ ТЯГОВОГО СОПРОТИВЛЕНИЯ

Ауезов О.П., Турсымуратов С.Е.

Каракалпакский институт сельского хозяйства и агротехнологий, г. Нукус

Обработка почвы междурядья хлопчатника после полива по бороздам является сложным агротехнологическим процессом. В связи с неоднородностью фракции почвы её влажность и твердость в различных участках будут различными. Поэтому при обработке почвы в бороздах существующими рабочими органами культиватора не обеспечивается требуемое качество её крошения. Учитывая это положение, нами разработана полольнорыхлительная лапа культиватора с ножевыми почворежущими насадками [1; 2].

Почворежущие ножи, выполненные в виде насадки с двухсторонним лезвием, в процессе движения разрезают внутреннюю поверхность борозды параллельными линиями, тем самым разрушают её монолитность, обеспечивая благоприятные условия для работы полусферической бритвы и глубокорыхлительной лапы культиватора.

Для уменьшения сопротивления к движению ножа-насадки определяем оптимальный угол её заострения. Считаем, что нож-насадка движется по горизонтальной плоскости относительно направления движения частиц почвы M под углом γ_T . На этой плоскости частица почвы M движется со скоростью V_a (рис. 1) по направлению движения агрегата под углом $\gamma_T + \varphi_1$.

Согласно схеме по рис. 1.

$$V_a = V \frac{\sin \gamma_T}{\cos \gamma_T}, \quad (1)$$

где V — поступательное движение агрегата;

φ_1 - угол трения почвы.

Находим составляющую V_K , направленную перпендикулярно к движению агрегата V_a

$$V_K = V_a - \frac{\sin \gamma_T}{\cos} (\cos(\gamma_T + \varphi_1)) \quad (2)$$

Для исключения забивания рабочего органа с почвой и сорняками, а также снижения его сопротивления V_K должна иметь максимальное значение. В связи с этим на основании уравнения (2), принимая $V_a = 2$ м/с, $j_1 = 20^\circ$; 25° и 30° построили графики зависимости V_K от γ_T (рис. 2).

Как показывают графики, при различных значениях φ функция $V_K = f(\gamma_T)$ имеет форму обратной параболы, т.е. при определенных значениях V_K имеет максимальное значение.

Для определения значения γ_T , обеспечивающего максимальное значение V_K , уравнение (2) решим на экстремум. Для этого, дифференцируя уравнение (2) по γ_T и приравнявая его к нулю, получим [3], т.е.

$$\frac{dV_K}{d\gamma_T} = V \cos \varphi_1 [\cos \gamma_T \cdot \cos(\gamma_T + \varphi_1) - \sin \gamma_T \cdot \sin(\gamma_T + \varphi_1)] = 0. \quad (3)$$

отсюда будет $\cos(2\gamma_T + \varphi_1) = 0$. (4).

Уравнение (4), решив относительно γ_T , получим

$$\gamma_T = \frac{\pi}{4} - \frac{\varphi_1}{2} \quad (5)$$

В полученное уравнение подставив определенные значения $j = 20^\circ$; 25° ; 30° [3], находим, что угол γ_T должен быть в пределах 23° - 25° .

Общее тяговое сопротивление экспериментального рабочего органа складывается из сопротивления почвы перемещению его ножей-насадок и полусферической бритвы, т.е.

$$R_0 = nR_H + R_\phi \quad (6)$$

где R_H — сопротивление почвы перемещению ножа-насадки рабочего органа;

Babayeva M.A.

Ajinyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Turkman tilining so‘z boyligi turli tillarga mansub so‘zlar bilan boyib borgan. Bu nafaqat turkman tili balki qaysi xalqning tili bo‘lishidan qat’i nazar, unda qo‘llanilgan so‘zlar, ya’ni o‘sha tilning lug‘at tarkibi faqatgina o‘z so‘zlaridan iborat bo‘lib qolmay, balki boshqa tillardan o‘zlashtirilgan so‘zlarga ham duch keladi. Ularga sanskrit, qadimgi eron, arab, mo‘g‘ul, xitoy, shuningdek, turkman tilining ichki qonunlariga moslashgan Yevropa xalqlari tillari va rus tilidan ko‘plab so‘zlar o‘zlashgan. Bunday so‘zlar turkman adabiy tili lug‘aviy tarkibining ma’lum qismini tashkil qiladi.

Hozirgi turkman tilida qo‘llanilgan so‘zlarni kelib chiqishi jihatidan tahlil qiladigan bo‘lsak, ularning aksariyati qadimgi turkiy so‘zlar ekanligini ko‘ramiz. Turkman tilidagi ko‘pchilik fe‘llar (ol, kel, ko‘r, bor, tut) kabi bir bo‘g‘inli fe‘llardir. Ular bir qator turkiy tillarda ozmi-ko‘p fonetik o‘zgarishlar, sifatlar (oq, qora, yashil, qizil), sonlar (bir, ikki, uch, to‘rt, besh), olmoshlar (men, sen, u, bu, bu). ko‘pchiligi turkmancha so‘zlardir. Ot turkumida arab va fors so‘zlari ko‘proq. Masalan: “kitap [1, 264], depder, mekdep [1,261], medrese, jemagat, jemgy‘et, jebir, jepa, wagt, weziye, wekil”. Chunki turkmanlar o‘tmishda ko‘p asrlar davomida arab va eronzabon xalqlar bilan qo‘shnilikda yashagan. Hatto turkman tilining shakllanishiga ham o‘sha tillar ta’sir etgan bo‘lishi mumkin.

Turkman tiliga arabchadan o‘zlashgan ko‘pchilik so‘zlar O‘rta Osiyoga islom dinining kirib kelishi bilan bog‘liq bo‘lgan. Ularga misol qilib: namoz, shariat, qur‘on, rakat, farz, sunnat va hokazo so‘zlarni keltirishimiz mumkin.

O‘rta Osiyoga musulmon dinining kirib kelishi bilan turkman tiliga Alloh va Muhammad payg‘ambar ismlari bilan bog‘liq inson ismlari joriy qilingan. Xudoning ismlari bo‘lgan “Rahim, Resul, Kerim” so‘zlariga “berdi” so‘zi qo‘shilib, “Kerimberdi, Resulberdi, Rahimberdi” kabi qo‘shma otlar yaratilgan [2, 32].

Bulardan tashqari ba’zi so‘zlar turkman tili fonetik tizimidan farq qiladigan o‘ziga xos grammatik tizimga va o‘ziga xos fonetik tuzulishga ega. Shuning uchun ham arab tilidan turkman tiliga o‘tgan so‘zlar turkman tilining fonetik qonuniyatlariga ko‘ra turli o‘zgarishlarga uchragan. Arab va eron tillaridan turkman tiliga o‘tgan so‘zlardagi grammatik shakllar ko‘pincha o‘zining asl ma’nosini yo‘qotib, o‘zak so‘z shaklida namoyon bo‘ladi.

O‘zlashma birliklarning moslashuv darajasi ularning qo‘llanilish joyiga va qanchalik ko‘p yoki kam ishlatilishiga, tilga yozma yoki og‘zaki nutq orqali o‘tganligiga bog‘liqdir. Agar so‘zni anglatuvchi narsa (tushuncha), savdo-sotiq, ijtimoiy

munosabatlar turkmanlar hayotiga aralashgan bo‘lsa va o‘sha narsa (tushuncha) faollashgan bo‘lsa, unda uning ma’nosidagi so‘z ham keng qo‘llanila boshlagan.

Arab tilidan turkman tiliga ko‘plab so‘zlar o‘zlashganki, ularni turli sohalarga ajratib ko‘rsatishimiz mumkin. Masalan:

a) islom diniga oid so‘zlar: Alla, azan, ajal, din, mazar, metjit, sadaka, sogap, pitre, ta’ret, sherigat, shukr, remezan, haç.

b) maktab va bilim sohasida: elip, elipbiy, ders, bap, zarp, imla (durs yazuw), kitap, molla, medrese, mekdep, mugallym [1, 267], magaryf, nokat, talyp va boshqalar.

v) ilm-fanga va narsalar nomiga oid: al-jabr – algebra, al-kimiya- alximiya, adabiyot, falsafa va boshqalar;

g) harbiy va vatanparvarlikka oid: admiral (amir al baxr), askar, hujum, josus va boshqalar.

d) oziq-ovqat nomlari bilan bog‘liq bo‘lgan so‘zlar; asal, halwa, tagam, hamyr, gant, nabat, murepbe, sherap, seker.

e) umumiy tushuncha nomlari; adalat, ahmiyet, emel, bela, hakykat, habar, haraba, hormat, pikir, delil, jeza, zeled, keyp, kulpet, mazmun, nazar, wepa, sabyr, surat, takyk, sert, ynsan.

j) vaqtga oid so‘zlar: a-gunduz “gundiz”, agushluk “gushluk, gic ertir”, a-suri tus gündüz “gundiz”, a-dan “dan shapagy, dan”, “suyrgunortan, gunortan”, a-ikkindi “ikindi”, a-ahsam “agsham”, a-geje “gije”, a-tun “agsham”;

e) tabiatga va tabiiy hodisalarga oid so‘zlar: Shams (gun), qamar (ay), Sayyora, Osmon, al mas-olmos [3, 337] howa, nur, shemal va boshqalar.

Bu so‘zlarning ichidagi qamar (oy) degan ot oldingi vaqtlarda turkman qizlariga nisbatan qo‘yiladigan atoqli ot hisoblanadi. Ammo hozirgi vaqtda bu nomni oldingiga nisbatan kamroq qo‘yiladi.

Fonetik o‘zgarishlar haqida ba’zi ma’lumotlar

Ba’zi arabcha so‘zlar turkman tiliga ma’lum bir qofiya ichida kirib kelgan. Masalan, turkman tilidagi -ra:t bilan tugagan arab infinitivlari turkman tilida -ra:t bilan tugaydilar: gayrat > gayra:t, shurat > shura:t; su:rat so‘zi so‘zlashuvda su:ra:t tarzida aytiladi, lekin adabiy tilda bu su:rat shaklida qo‘llaniladi [4, 202].

Bu so‘zlarning ba’zilari hozirgi vaqtda turkmanlar orasida, nafaqat Qoraqalpog‘istondagi turkman vakillari orasida ham atoqli ot sifatida keng qo‘llaniladi. Bular faqat o‘gil bolalarga nisbatan qo‘yiladigan nom hisoblanadi. Masalan: Shohrat, Gayrat.

Arab tilida tovush jihatidan bir-biriga yaqin, ma’no jihatdan butunlay boshqacha ikki so‘z bor: ihtiya:j va ihtiya:t. Bu so‘zlarning birinchisi “t-

тураклылык кәсийетине ийе болады хәм курама сөзге айналады.

Жәмийеттиң раўажланыўында илим, техника, мәденият, өндирис, аўыл хожалығы тараўларында хәр қандай жаңа хәм курамалы түсиникти аңлатыў ушын дара сөзлерге салыстырғанда жаңа курамалы сөзлер көплеге жасалады. Бундай сөзлер каракалпак тилинде

әсиресе совет дәўиринде рус тилиниң тәсири менен жаңа түсиниклерди аңлатыў ушын көплеге жасалды. Рус тилиндеги курама атама-лар ямаса қоспа сөзлер каракалпак тилинде қолланылғанда жаңа мәнидеги курама сөзлерди пайда егити: *тил билими, суў асты кемеси, күн тәртиби, салыстырмалы салмақ, автомат телефон, аўыл хожалығы* хәм т.б.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, II, – М.: Изд. Академии Наук СССР, 1952.
2. Сабиров К. Современный татарский литературный язык. Лексикология, фонетика, морфология. – М.: Наука, 1969.
3. Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. – М.: Восточной литературы, 1961.
4. Кыдырбаев А. Хәзирги каракалпак тилиндеги атлык сөзлер. – Нөкис: Каракалпакстан, 1961.

5. Мадалиев Б. Ўзбек тилида таркибли сўзлар. – Ўзбек тили ва адабиёти, 1966, №4.
6. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии.– М.: Учпедгиз, 1957.
7. Аханов К. Грамматика теориясының негиздері.– Алматы: Мектеп, 1964; Наурызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре.– Ташкент: Фан, 1972.
8. Аханов К. Көрсетилген мийнети.

Қаракалпак тилидаги таркибли сўзлар
Бекбергенов К.А.

Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси Қарақалпоғистон бөлими Қарақалпак гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус

Таркибли сўзлар қўшма сўзларнинг катта қисмини ташкил қилади. Туркий тилларида таркибли сўзлар узоқ вақтлардан буён тадқиқ қилинишига қарамасдан, уларнинг таркиби, турлари, ҳаттоки номланиши ҳам турлича аталиб келинмоқда. Ҳозирги қарақалпак тилидаги таркибли сўзлар тузилиши жиҳатидан қўшма сўзларнинг бошқа турларидан (бирикан, жуфт ва такрор сўзлардан) осон ажиратилади. Асосан улар эркин ва турғун сўз бирикмаларига яқин келади, аммо улар сўз бирикмаларидан ўзига хос бўлган хусусиятлари билан фарқланади. Таркибли сўзларнинг компонентлари узоқ вақтлардан буён бир бири билан боғланган ва турғун сифатга эга сўзлар бўлади, шу сабабли қўшма сўзлар фразеологизмларга яқин келади, лекин қўшма сўзлар билан фразеологизмлар ўртасида айтарлиқ фарқли жиҳатлар бор. Таркибли сўзлар қандай да бир мураккаб ва янги маъноли тушунчани англатиш учун пайдо бўлади. Улар дастлаб эркин сўз бирикмаси сифатида ясалиб, узоқ вақтлар бирга қўлланилиб, турғун сифатга эга бўлади ва таркибли сўзларга айланади.

Составные слова в каракалпакском языке
Бекбергенов К.А.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Нукус

Составные слова образуют большую часть сложных слов. Хотя в тюркологии составные слова изучаются с давних пор, до сих пор нет единого мнения по поводу его состава, видов, даже наименований. Составные слова различаются от других видов сложных слов по своему компоненту (слитные, парные, парно-повторные слова). Они наиболее близки к свободным и устойчивым словосочетаниям, но отличаются специфическими особенностями. В современном каракалпакском языке компоненты составных слов образуются при помощи взаимосвязанных слов с устойчивым характером, поэтому имеют сходство с фразеологизмами, однако отличаются от них своими особенностями. Составные слова формируются для обозначения сложных и новых понятий. Они изначально образованы как свободные словосочетания, затем, приняв устойчивый характер, переходят в составные слова.

Compound words in the Karakalpak language
Bekbergenov K.A.

Karakalpak Research Institute of Humanitarian Sciences of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus

Compound words form the majority of complex words. Although compound words have been studied in Turkology for a long time, there is still no consensus about its composition, types, even names. Compound words differ from other types of compound words in their components (fused, paired, paired-repeated words). They are closest to free and set phrases, but differ in specific features. In the modern Karakalpak language, the components of compound words are formed with the help of interrelated words with a stable character, therefore they are similar to phraseological units, but differ from them in their features. Compound words are formed to denote complex and new concepts. They are initially formed as free phrases, then, having taken on a stable character, they turn into compound words.

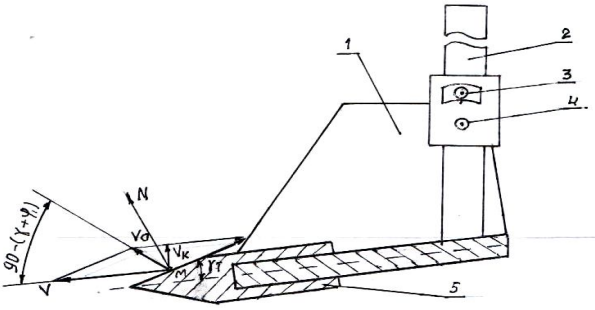

Рис. 1. Схема движения частиц почвы по лезвию ножа-насадки: 1–полусферическая бритва; 2 — стойка; 3 и 4 — регулировочные болты; 5-нож-насадка.

n - количество ножей-насадок рабочего органа;
 R_6 - сопротивление почвы перемещению полусферической бритвы рабочего органа.
Нож-насадка рабочего органа выполнен плоским с двухсторонним лезвием. В процессе движения она прямолинейно разрезает монолитную почву внутренней полусферической поверхности борозды хлопчатника. При этом почвы по обе стороны ножа-насадки деформируются в горизонтальной плоскости на определенную величину. Учитывая это, её тяговое сопротивление можно определить по следующему уравнению [4].

$$R_H = K_T T t_T b_T + [\tau_H] \frac{b \cos \frac{1}{2}(\alpha + \varphi_1 + \varphi_2) + H_2 \operatorname{tg} \left(\frac{\pi}{4} - \frac{\varphi_2}{2} \right)}{\cos \frac{1}{2}(\alpha + \varphi_1 + \varphi_2)} \cdot H_2 \left[\sin \frac{1}{2}(\alpha + \varphi_1 + \varphi_2) + \operatorname{tg} \varphi_1 \cos \frac{1}{2}(\alpha + \varphi_1 + \varphi_2) \cos \alpha \right] +$$
$$+ \left\{ b(H_2 \rho_2 + H_1 \rho_1) L \operatorname{tg}(\alpha + \varphi_1) + 2[b + H_2 \operatorname{ctg} \psi_{\delta 2}] + H_2 \rho_2 + (2H_2 \operatorname{ctg} \psi_{\delta 2} + b + H_1 \operatorname{ctg} \psi_{\delta 1}) H_1 \rho_1 \right\} V^2 \frac{\sin \alpha (\alpha + \varphi_1)}{\cos^2 \frac{1}{2}(\alpha + \varphi_1 + \varphi_2) \cos \varphi_1} \left\{ \left(1 + \frac{w}{100} \right) \right\}, \quad (7)$$

здесь K_T - коэффициент, учитывающий форму ножа-насадки;
 T - твердость почвы;
 t_T, b_T - толщина и длина лезвия ножа-насадки;

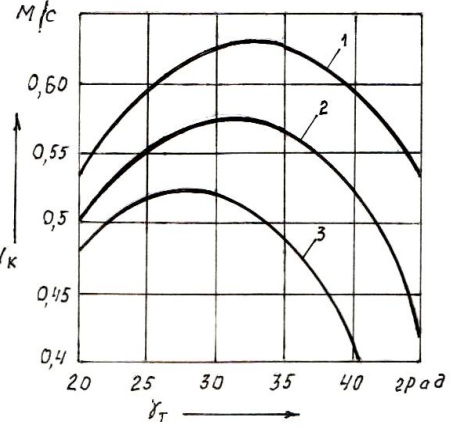

Рис. 2. Графики изменения V_K при различных значениях φ_1 в зависимости от угла γ_T .

$[\tau_H]$ - условное сопротивление почвы на смещение;

b - ширина ножа-насадки;

α - угол внедрения ножа-насадки в почву;

j_2 - угол внутреннего трения почвы;

H_1, H_2 - толщина пласта монолитной и рыхленной почвы;

ρ_1, ρ_2 - плотность пласта монолитной и рыхленной почвы;

L - длина рабочей поверхности ножа-насадки;

g - ускорение свободного падения;

w - влажность почвы;

ψ_{61}, ψ_{62} - угол ломки пласта монолитной и рыхленной почвы.

Сопротивление почвы перемещению полусферической бритвы рабочего органа в общем виде описывается выражением [5]:

$$R_{\sigma} = R_1 + R_2 + R_3 + R_4 \quad (8)$$

где R_1 - сопротивление почвы внедрению лезвия бритвы рабочего органа;

R_2 — сопротивление почвы деформации;

R_3 - сопротивление, обусловленное силой инерции почвы;

R_4 - сопротивление перемещению и подъему почвы по рабочей поверхности бритвы рабочего органа.

Сопротивление почвы внедрению лезвия бритвы рабочего органа можно определить по следующей формуле [5].

$$R_1 = KT_n t_{лб} \cdot L_{лб}, \quad (9)$$

где K - коэффициент, учитывающий форму лезвия;

T_n - твердость почвы;

$t_{лб}$ - толщина лезвия бритвы;

$L_{лб}$ - длина лезвия бритвы.

Длину лезвия бритвы рабочего органа согласно рис. 3 можно определить по следующей формуле

$$L_{лб} = 2R_6 \arcsin \frac{0,5B}{R_6} \quad (10)$$

где R_6 — радиус кривизны рабочей поверхности бритвы рабочего органа;

B - ширина бритвы.

С учетом (10) выражение (9) будет иметь следующий вид

$$R_1 = 2KT_n t_{лб} R_6 \arcsin \frac{0,5B}{R_6} \quad (11)$$

Если считать, что пласт почвы разрушается сдвигом, то сопротивление почвы деформации можно определить по формуле [5].

$$R_2 = \left\{ \tau_{np} \left(2R_6 \arcsin \frac{0,5B}{R_6} + htg\psi_6 \right) \cdot \left[\sin \frac{1}{2}(\alpha_6 + \varphi_1 + \varphi_2) + f \cos \frac{1}{2}(\alpha - \varphi_1 - \varphi_2) \cdot \cos \alpha \right] \right\} \cdot \cos \frac{1}{2}(\alpha_6 + \varphi_1 + \varphi_2) \quad (12)$$

где τ_{np} — предельное напряжение почвы сдвигу;

h — глубина хода бритвы рабочего органа;

ψ_6 - угол бокового скалывания почвы;

α_6 - угол вхождения бритвы рабочего органа в почву;

j_1, j_2 - углы внешнего и внутреннего трения почвы;

f - коэффициент трения почвы о материал бритвы рабочего органа.

Сопротивление, обусловленное силой инерции пласта с учетом физико-механических свойств почвы и параметры бритвы определяем по следующему уравнению [5]

$$R_3 = \left(2R_6 \arcsin \frac{0,5B}{R_6} + htg\varphi_6 \right) h \rho V_a^2 \cdot \frac{\sin \alpha \cdot \sin(\alpha + \varphi_1)}{\cos \varphi_1} \left(1 + \frac{W}{100} \right) \quad (13)$$

где ρ — плотность почвы;

V_a — скорость движения агрегата;

W - влажность почвы.

сөзлердин баска түрлеринен хэм сөз дизбеклеринен айырмашылыктары эле жетерли дәрежеде ашып көрсетилмеген, олар гейде бөлек ажыратылып каралса, гейде қоспа сөздің басқа түрлерине киргизилип қаралған. Сондай-ақ олардың атамасы да бирдей емес. Сонлықтан да, олардың тийкарғы өзгешеликлерин анықлау керек.

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги курама сөзлер өзиниң дүзилиси жағынан бириккен, жуп хэм тәкирар қоспа сөзлерден аңсат ажыра- лады да, тийкарынан алғанда, олар еркин хэм тураклы сөз дизбеклерине жакын турады, себе- би курама сөзлер, көрсетип өткенимиздей-ақ, сөз дизбегиниң қоспа сөзге айналыуындағы биринши басқыш болып табылады. Бирақ олар сөз дизбеклеринен өзлерине тән болған өзгешеликтери менен ажыралып турады:

1) Сөз дизбегиниң курамындағы сөзлер мәнилик хэм грамматикалық жактан биригип, бир синтаксислик бирликти – сөз дизбегин дүзеди, ал курама сөзлердин компоненттери (орфографиялық жактан бөлек-бөлек жазылса да) мәнилик жактан биригип бир лексикалық бирликти курайды [5, 45]. Салыстырың: *Сөз басы* хэм *адамның басы*, *ауыл хожалығы* хэм *ауылдың жигитлери* т.б.

2) Курама сөзлердин компоненттери өз ара тығыз байланысқан болып, оларды бири бири- нен ажыратыуға ямаса олардың арасына сөз қосып айтыуға болмайды; ал сөз дизбегиниң курамындағы сөзлер бирқанша еркинликке ийе, олардың биреуин басқа сөз бенен орын алмастырыуға ямаса араларына басқа сөз қосып айтыуға болады. Салыстырың: *соқыр ишек* хэм *соқыр ғарры* (*соқыр болған ғарры, ғарры соқыр*).

3. Курама сөзлер шығысы жағынан сөз диз- беклери болғаны менен узақ ўақытлар даўамында сол түринде қолланылғанлықтан олардың компоненттери арасындағы синтак- сислик байланыс (анықлауышлық ямаса толықлауышлық қатнастар) гүңгиртленеди хэм сөз дизбеге лексикаласып курама сөзге айнала- ды. Сондай-ақ, компонентлер арасындағы мәнилик байланыс та гүңгиртленип, олардың биреуи (көпшилик жағдайларда биринши ком- понент) өзиниң дәслепки жеке турғандағы мәнисинен алыслайды, ол тек басқа компо- нентлер менен бирге турып бир мәни аңлатады. Мысалы, *көк мий*, *тас баўыр*, *көк бет*, *кемтир қуяш*, *күн көрис* хэм т.б.

4. Сөз дизбеге гәпте бөлинип, хәркыйлы гәп ағзаларына ажыралады; ал курама сөзлер гәпте баслы бир пәт пенен айтылып, тек бир ағзаның хызметин атқарады, сонлықтан да курама сөзлердин компоненттерине сораўлар қойып айтыуға болмайды. Мысалы: *Темир қазық* (*қандай қазық деп айтыуға болмайды*) хэм т.б.

5) Сөз дизбегиниң компоненттери тек сөйлеу процессинде ғана дизбеклесип байла- нысады; ал курама сөзлердин компоненттери

бурыннан дизбеклесип қәлиплескен, тайын турған материал болып есапланады, соның ушын да олар тураклылық қәсийетине ийе бо- лады.

6) Сөз дизбегиниң компоненттери хәр қыйлы сөз шақаптарына ажыралады, ал курама сөз тек бир сөз шақабына ғана тийисли болып, сөз өзгериўде сол сөз шақабына тән болған аффикслерди қабыллайды.

7) Курама сөзлердин компоненттерин ямаса олардың аффикслерин қысқартыуға болмайды.

Көрсетилген өзгешеликлер еркин сөз дизбе- ги менен курамалы сөзлерди ажырататуғын тийкарғы белгилер болып есапланады.

Курама сөзлердин компоненттери бурыннан дизбеклесип тығыз байланысқан хэм тураклылық қәсийетине ийе сөзлер болады, сонлықтан да курама сөзлер фразеологизмлер- ге бирқанша жакын турады. Хәттеки, айырым изертлеушилер курама сөзлерди фразеологизм- лерге қосып қарайды [6, 171-172], бирақ курама сөзлер хэм фразеологизмлер арасында көзге түсерлик айырмашылықтар бар:

1) Курама сөзлер (әсиресе курама термин- лер) номинативлик функцияда (предметтин атамасы сыпатында) қолланылады хэм экс- прессивлик мәниге ийе болмайды. Ал фразео- логизмлер ушын идиомалық, экспрессивлик қәсийет олардың жасалыуындағы хэм қолланылыуындағы ең тийкарғы белги болып есапланады.

2) Фразеологизмлер белгилер бир жеке сөздин экспрессивлик эквиваленти, синонимии болып келеди [7, 73]. Мысалы: *ат үсти* – *үстиртин*, *көзди ашып жумғаниша* – *жүдә тез*. Ал курама терминлер тек бир мәнилик болып, олар өзлериниң синонимине ийе болмайды.

Курама сөзлер менен фразеологизмлер усындай айырмашылықтарға ийе болса да, олар арасында өз ара жакынлық сезиледи. Әсиресе атрибутивлик фразеологизмлер менен курама келбетлик хэм рәуишлер жакын тура- ды. Сонлықтан да, гейпара (көбинесе еки ком- понентли) атрибутивлик фразеологизмлер де морфологиялық жактан курама келбетлик хэм рәуишлер курамында қаралыуы керек. Бундай фразеологизмлер қайсы сөз шақабына киретуғын болса, сол сөз шақабының жеке сөзлерине синоним болады хэм сол сөз шақабының форма өзгертиуши аффикслерин қабыллай береді [8, 75-76]. Мысалы: *тас баўыр* (*мийримсиз, қатал*) – *жүдә тас баўыр*, *тас баўырлау*; *ер жүрек* (*мәрт*) – *ер жүреклей*, *ер жүрекликер*, *жүдә ер жүрек*; *бир шеткей* (*бөлек*) – *бир шеткейлей*, *дым бир шеткей*; *алып сатар* (*саўдагер*) – *алып сатар- лар*, *алып сатарға*, *алып сатарсаң* хэм т.б.

Солай етип, курама сөзлер қандай да бир курамалы хэм жаңа мәнилик түсиникти аңлатыу ушын пайда болады. Олар дәслеп еркин сөз дизбеге сыпатында жасалып, узақ ўақыт даўамында сол түринде қолланылып,

художественные истоки дорожного хронотопа начинаются с фольклора. Дорожный хронотоп изучен на примере романа-тетралогии «Халкабад», написанного в последней четверти XX века талантливим каракалпакским писателем Ш. Сейитовым. Роль дорожного хронотопа в сюжетной организации и композиции доказывается примерами из художественного текста. В эпосе дорожный хронотоп раскрывает драматические и трагические судьбы героев, живших на стыке времен и идей. В том числе в статье автор затрагивает проблему хронотопа тропинки. Признано, что использование этого хронотопа в романе послужило символическим образом, изображающим внутренний мир и изменения в сознании героев.

Road chronotope in the novel-tetralogy by Shaudirbay Seitov «Khalkabad» Sagidullaeva J.N.

Karakalpak State University, Nukus

The article considers the road chronotope, one of the most interesting issues in literary studies, and its artistic functions. In fiction, including the genre of novels, attention is paid to the fact that the artistic sources of the road chronotope begin with folklore. The road chronotope was studied on the example of the novel-tetralogy "Khalqabad" written in the last quarter of the 20th century by the talented Karakalpak writer Sh. Seyitov. The role of the road chronotope in plot organization and composition is proved by examples in the literary text. In the epic, the road chronotope reveals the dramatic and tragic destinies of the heroes who lived at the crossroads of times and ideas. In particular, in the article, the author touches upon the chronotope of path. It is recognized that the use of this chronotope in the novel served as a symbolic image depicting the inner world and changes in the minds of the characters.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГІ ҚУРАМА СӨЗЛЕР

Бекбергенов Қ.А.

*Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы*

Қурама сөзлер қоспа сөзлердің үлкен бір бөлегін құрайды. Олар сөз дизбегінің қоспа сөзге айналуындағы бірінші басқышы болып есапланады.

Тюркологиялық әдебиеттерде қурама сөзлер бірқанша изертленілсе де, олардың тәбияты, қурамы, түрлері, хәттегі атамасы да хәр қыйлы түсіндирилип қиятыр. Мәселен, Н.А.Баскаков [1, 184-185], К.Сабиров [2, 156-157] хәм т.б. илимпазлар «составлы сөз» терминин қолланса, С.Н.Муратов *Алыс көнсығыш, Арал диңгезе, балалар бақсаһы* усаған хәр қыйлы илимий-техникалық терминлерди, географиялық атамаларды, мәкеме, қитап, газета, журнал хәм т.с. атамаларды лексикаласқан турақлы сөз дизбеклери деп атайды [3, 98].

Қазақ тилинде қоспа сөзлерди К.Аханов *күрделі-қурама сөзлер* деп атаса, соңғы мийнетлерде олар *тіркескен күрделі сөзлер* деп аталған. Өзбек тили бойынша мийнетлерде қурама хәм бириккен сөзлер бир атама менен *құшма сөзлер* деп жүргизиледи. Ал Б.Мадалиев қурама сөзлерге *«таркибли сөзлер»* деген терминди қолланған хәм олардың өзгешеликлерин көрсетип, мәниси бойынша классификациялаған.

Н.А.Баскаков каракалпақ тилиндегі қызыл үй, жаныұар, жорға жүрмел, қосыұақ, төрткүл, қара қус, қысқыш шаян, тасбақа, құрбақа, шаибау, қол қап, қол жазба, белбеу, ат арба, шайтан арба, кемпир қуяш, киндик шеше, жалмаұыз кемпир, адам зат, өгей бала, өгей қыз, қайын ата, қайын ене хәм т.б. сөзлерди лексикалық жақтан ажыратылмайтуғын хәм пүтин бир түсиникти

билдиретуғын қурамлы атлықлар (184-185-бб.), *жалаң аяқ, жалаң бас, жалаңаш* усаған сөзлерди составлы келбетлик (209-б.), бөлшек санлықларды составлы санлық (229-б.), атауыш ямаса атауыш формасында келген фейил хәм көмекши фейилдің дизбеклесиўин составлы фейил деп қарайды (323-б.).

А.Қыдырбаев каракалпақ тилиндегі синтаксислик усыл менен бириккен қоспа атлықларға бириккен сөзлерди хәм оларға қоса *темир-жол*, *изафетлик* байланыстағы *тау бүрkitи, Арал теңизи, рус халқы, халық суды* усаған дизбеклерди киргизген. Ал дизбекли қоспа атлықларға «бир неше сөзден бириккен мәмлекет хәм партия органларының, мәкеме хәм шөлкемлердің атлары киреди» деп көрсетеди [4, 58-60]. Мысалы: *Қарақалпақстан Жоқарғы Совети* хәм т.б.

Қаракалпақ тили бойынша мийнетлерде қурама сөзлер «составлы сөзлер» деп, ал мектеп грамматикаларында «бирикпеген сөзлер» деп аталып қиятыр. Бизинше, «бирикпеген сөзлер» деген терминди дурыс деп қарауға болмайды, себеби ол қоспа сөздің улыўма тәбиятына қарсы келеди: егер сөзлер бирикпеген болса, олар қалай қоспа сөз болады деген сорау пайда болыуы мүмкин. Ал «составлы сөзлер» термини рус тилинде жазылған мийнетлерден алынған, оның орнына «қурама сөзлер» терминин толық қолланыўға болады, себеби олар бөлек-бөлек турған еки хәм оннан да көп сөзлерден қуралып бир түсиникти аңлатады.

Қаракалпақ хәм басқа да түркий тиллериндегі қурама сөзлердің шегарасы, оның қоспа

Сопротивление подъему и перемещению пласта почвы по рабочей поверхности бритвы рабочего органа определяем, пользуясь схемой, приведенной на рис. 4.

На почву, перемещаемую по рабочей поверхности бритвы, действует её сила веса G , реакция R_{II} недеформированной почвы, находящейся впереди бритвы, нормальная N реакция и сила F трения рабочей поверхности бритвы.

Проектируя эти силы на оси X , имеем

$$R_4 = R_{II} = N \sin \alpha + F \cos \alpha \tag{14}$$

Из схемы на рис. 3

$$N = 2N' \cos \frac{\varepsilon}{2} = G \cdot \cos \alpha \cdot \cos^2 \frac{\varepsilon}{2} \tag{15}$$

Согласно курса тригонометрии

$$\cos^2 \frac{\varepsilon}{2} = \frac{1 + \cos \varepsilon}{2} \tag{16}$$

Из рис. 4 следует

$$\cos \varepsilon = \frac{\sqrt{R_6^2 - 0,25 B^2}}{R_6^2} \tag{17}$$

С учетом этого выражения (16) имеем вид

$$\cos^2 \frac{\varepsilon}{2} = \frac{R_6 + \sqrt{R_6^2 - 0,25 B^2}}{R_6} \tag{18}$$

Подставляя это значение в (15), получим

$$N = G \frac{R + \sqrt{R^2 + 0,25 B^2}}{R} \cos \alpha \tag{19}$$

Значение силы трения можно определить по формуле

$$F = N \operatorname{tg} \varphi = G \cos \alpha \cdot \cos^2 \frac{\varepsilon}{2} \operatorname{tg} \varphi \tag{20}$$

Или с учетом (13)

$$F = G \frac{R_6 + \sqrt{R_6^2 - 0,25 B^2}}{R_6} \cdot \cos \alpha \operatorname{tg} \varphi \tag{21}$$

Подставляя найденные значения N и F в (14), получим

$$R_4 = G \left(\frac{R + \sqrt{R^2 - 0,25 B^2}}{2R} \cdot \sin 2\alpha \right) + \frac{R + \sqrt{R^2 - 0,25 B^2}}{R} \cdot \cos^2 \alpha \operatorname{tg} \varphi \tag{22}$$

или

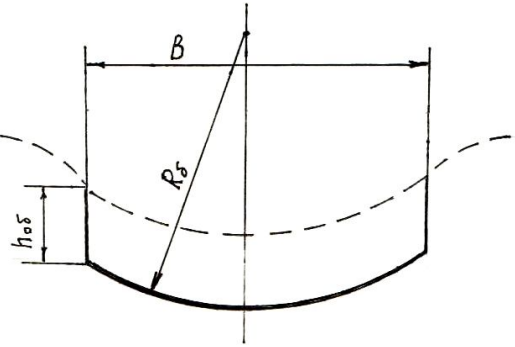

Рис. 3. Схема определения длины лезвия бритвы рабочего органа.

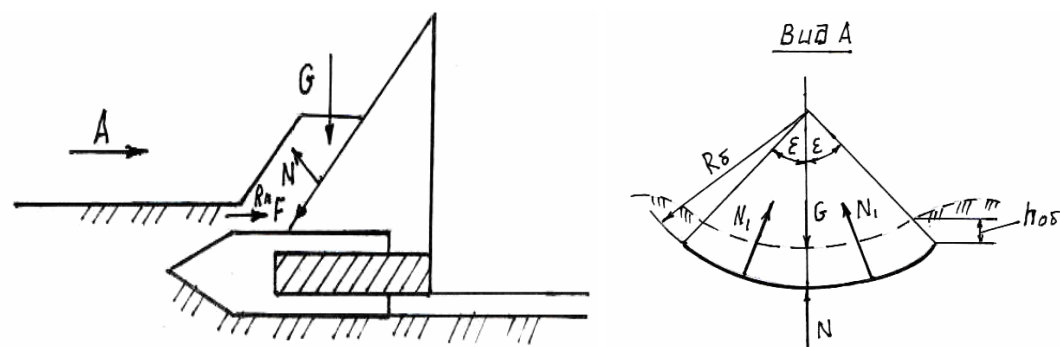

Рис. 4. Схема определения сопротивления почвы подъему и перемещению по рабочей поверхности бритвы рабочего органа.

$$R_4 = G(\sin 2\alpha + \cos^2 \alpha \operatorname{tg} \varphi) \frac{R_6 + \sqrt{R_6^2 - 0,25B^2}}{R_6} \quad (23)$$

Выразим G через параметры рабочего органа и физико-механические свойства почвы. Из рис. 4 имеем

$$G = 2b_{II}hR_6\rho g \left(1 + \frac{W}{100}\right) \arcsin \frac{0,5B}{R_6} \quad (24)$$

где b_{II} — ширина полки бритвы;

g - ускорение свободного падения.

С учетом (11; 12; 13; 22; 24) выражение (8) для определения сопротивления почвы перемещению бритвы рабочего органа имеет следующий вид

$$R_6 = 2 \left[KT_{II}t_{\text{по}} + b_{II}h\rho g \left(1 + \frac{W}{100}\right) (\sin 2\alpha + \cos^2 \alpha \operatorname{tg} \varphi) \right] \cdot (R_6 + \sqrt{R_6^2 - 0,25B^2}) + \\ + \left(2R_6 \arcsin \frac{0,5B}{R_6} + htg\psi_6 \right) \cdot \left\{ \tau_{II} \left[\sin \frac{1}{2}(\alpha + \varphi_1 + \varphi_2) + f \cos \frac{1}{2}(\alpha - \varphi_1 - \varphi_2) \cos \alpha \right] \cdot \right. \\ \left. \cdot \cos^{-1} \frac{1}{2}(\alpha + \varphi_1 + \varphi_2) + h\rho V_a^2 \frac{\sin \alpha \cdot \sin(\alpha + \varphi_1)}{\cos \varphi_1} \left(1 + \frac{W}{100}\right) \right\} \quad (25)$$

С учетом (7) и (25) выражение для определения общего тягового сопротивления имеет следующий вид

$$R_0 = n \left\{ K_T T_{II} b_T + [\tau_H] \frac{b \cos \frac{1}{2}(\alpha + \varphi_1 + \varphi_2) + H_2 \operatorname{tg} \left(\frac{\pi}{4} - \frac{\varphi_2}{2} \right)}{\cos \frac{1}{2}(\alpha + \varphi_1 + \varphi_2)} \cdot H_2 \left[\sin \frac{1}{2}(\alpha + \varphi_1 + \varphi_2) \right. \right. \\ \left. \left. + \operatorname{tg} \varphi_1 \cos \frac{1}{2}(\alpha + \varphi_1 + \varphi_2) \cos \alpha \right] \left\{ b(H_2 \rho_2 + H_1 \rho_1) L_g \operatorname{tg}(\alpha + \varphi_1) + 2[(b + H_2 \operatorname{ctg} \psi_{62}) + \right. \right. \\ \left. \left. H_2 \rho_2 + (2H_2 \operatorname{ctg} \psi_{62} + b + H_1 \operatorname{ctg} \psi_{61}) H_1 \rho_1] \cdot V^2 \frac{\sin \alpha (\alpha + \varphi_1)}{\cos^2 \frac{1}{2}(\alpha + \varphi_1 + \varphi_2) \cos \varphi_1} \right\} \right\} +$$

косыкта-ак айтылып кетипти» [18].

Жуўмаклар айтканда, Ш.Сейитовтың «Халкабад» роман-тетралогиясында дәўирлер хәм идеялар кесилиспесинде жасаған

кахарманлардың кенисликлер дәрбентиндеги драматизмге толы тәғдирлери хронотоп поэтикасы ызымлылықлары тийкарында шебер ашып берилген.

ӨДЭБИЯТЛАР

- Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. – М.: Художественная литература, 1975. – 504 с.
- Тлеуниязова Г.Б. Хәзирги каракалпак лирикасында композициялық изленислер (1990-2000-жыллар). Монография. – Ташкент: Lesson Press, 2022. – 148 б.
- Ламзина А.В. Заглавие. // Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины. Под редакцией Л.В.Чернец. – М.: Academia, 2000. – 557 с.
- Рус илимпазы А.В.Ламзина заманағой әдбияттаньўда текстин басы хәм акырының (яки оның бөлеклеринин) *рама* яки *рамка* (фр. cadre, ингл. frame, нем. Rahmen, исп. marco) термини менен атаў кәлиплексенлигин айтып өткен. *Қараң*: Ламзина А.В. Заглавие // Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины. Под редакцией Л.В.Чернец. – М.: Academia, 2000. – С. 94.
- Сейитов Ш. Жоллар. Қосықлар хәм поэмалар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. – 156 б.
- Жұрақұлов У. Михаил Бахтин кашфиётлари. // Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Тарихий поэтикадан очерклар. Рус тилидан Узоқ Жұрақұлов таржимаси.—Тошкент: Akademnashr. 2015. – 288 б.
- Қарақалпак тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV томлық. I том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1982, – 482 б.
- Сейитов Ш. Халкабад. Роман-тетралогия. 2-китап. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1981, – 410 б.
- Мухарлямова Г.Н. Хронотоп в татарской прозе 20-30-х годов XX века. Монография. – Казань. 2018. – 152 с.
- Қарақалпак тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV томлық. II том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1984, – 388 б.
- Сейитов Ш. Халкабад. Роман-тетралогия. 1-китап. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977, – 324 б.
- Ким Ен Сук. Художественное пространство в лирике Б.Пастернака: АКД. – М., 2001, – 31 с.
- Сағыйдуллаева Ж. Каракалпак повестлеринде стильлик изленислер (1980-жыллар). Монография. – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2020. – 90-96-бб.; Каниязова Ж. Ш.Сейтов романларында характер жаратыў шеберлиги («Халкабад» роман-тетралогиясы мысалында). Филол.илим.филос.докт. дисс. – Нөкис, 2017, – 66 б.
- Сейитов Ш. Халкабад. Өрдек қырғыннан соң. 3-китап. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. – 648 б.
- Данилова Ю. Категории пространства и времени в поэтических текстах З.Н.Гиппиус: лексико-семантический, грамматический, структурный аспекты. АКД. – Тюмень, 2007; Данилова Ю.Ю. Семантические модификации и языковые способы выделения ключевого слова «душа» в поэтических текстах З.Н.Гиппиус. // Материалы II Всероссийской научно-практической конференции. Казань: РИЦ «Школа». – С. 82-85; Салимова Д.А., Данилова Ю.Ю. Языковые способы выделения ключевого слова душа в поэтических текстах З.Н.Гиппиус. // Этнокультурное пространство региона и языковое сознание: Сб. статей и тезисов межрегиональной научно-практической конференции. Тюмень: Изд-во Тюм. гос. ун-та, 2006. – СС. 28-31; Кудашова О.И. Ключевые слова в лирике М.И.Цветаевой: дис. канд. филол. наук: – Арзамас, 2000. – 221 с. Электронный ресурс: <https://www.dissercat.com/content/kluchevye-slova-v-lirike-m-i-tsvetaevoi>
- Каниязова Ж. Ш.Сейтов романларида характер яратиш махорати («Халқобод» роман-тетралогияси мисолида). Филол. фан. фалс. докт. автореферати. – Нукус, 2017, – 48 б.
- Қарақалпак тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV томлық. II том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1984, – 388 б.
- Сейитов Ш. Талант хәм тәғдир. Әдебий сәўбет. // Әмиўдәрья, 1989, №8, – Б. 93.

Шаўдырбай Сейитовниң «Халкабад» роман-тетралогиясида йўл хронотопи Сағидуллаева Ж.Н.

Қарақалпақ давлат университети, Нукус

Мақолада адабиётшуносликдаги энг қизиқарли масалалардан бұлған йўл хронотопи, унинг бадий функциялари ўрганилган. Бадий адабиётда, шу жумладан роман жанрида йўл хронотопининг бадий манбалари фольклордан бошланишига эътибор қаратилган. Йўл хронотопи истеъдодли қарақалпак ёзувчиси Ш.Сейитовниң XX асрнинг сўнги чорағида ёзилган «Халқобод» роман-тетралогияси мисолида ўрганилган. Йўл хронотопининг сюжет ташкил этиш ва композиция тузишдаги ўрни бадий матндаги мисоллар орқали исботланган. Эпоеяда йўл хронотопи даврлар ва ғоялар чорраҳасида яшаган қахрамонларниң драматизмга ва трагизмга тўла тақдирларини очиб берганлиги ёритилган. Шу жумладан, мақолада муаллиф сўқмоқ хронотопига хам тўхталиб ўтади. Романда мазкур хронотопининг қўлланилиши, қахрамонларниң ички олами, онгидаги ўзгаришларни тасвирловчи рамзий образ хизмати бажариб келганлиги хам эътироф этилган.

Хронотоп дороғи в романе-тетралогии Шаудырбая Сейитова «Халкабад» Сағидуллаева Ж.Н.

Каракалпакский государственный университет, Нукус

В статье рассматривается хронотоп дороги, один из интереснейших вопросов литературоведения и его художественные функции. В художественной литературе, в том числе в жанре романа, обращено внимание на то, что

каласына жакын жердеги Таслакта кетип баратырған еки атлының – Сайымбет пенен Мәдиярдың 1937-жылғы сталинлик репрессия дәуирининң саясаты хәм оның қорқынышлы ақыбетлери туўралы диалоглары хәм қахарманлардың дәуир қысыўметиде себепли бир-бирине туўылған исенимсизлик катнасларын сүүретлейтуғын ишки монологлары менен басланады. «...Таслактың жаз мәўсимине сай тәбиятының сүүретлениўинде шығармаға тән болған дәуирдинң жәмийетлик-сиясий турмысындағы қыйыншылықлар, ҳақ-хуқықлардың аяқ асты болыўы, хуқыметке болған исенимниң жоғалып барыўы, инсанниң өз еркинен айрылыўы, нәпесин ишине жутып жасап атырған қахарманлардың ишки кеширмелери түрли ракурслардан сәўлелендирилген» [16, 17]. Романның соңының саясатқа қарсы шығып, куўдалаўға ушыраған хәм буның ақыбетинде жекке хуқықлары аяқ асты етилген Базарбай қылыйдың сүйегин Мәдиярдың түн ишинде «Ақ кесек» әўлийесине жасырын көмиў ўақыясы менен тамамланыўы да усындай ракурслардың бири есапланады. Солай етип, «Өрдек қырғыннан соң» романында Таслак (аўлақ жер) кеңислиги бас қахарманлар Мәдияр хәм Сайымбеттиң сюжет перипетиясында 1937-жылғы сталинлик репрессия себепли тәғдири бурылыслы өзгерислерге ушыраған айыпсыз айыпдар, жазықсыз жазаланған аўылласларының аянышлы тәғдирлерин еслеп руўхый азапланыўлары хәм терең ишки гүйзелислерин ашып берий ушын шебер таңланған.

Төртинши китаптың композициясы жол хронотопына тийкарланған атланыў мотиви тийкарында шөлкемлесип, оның сюжети Мәдияр баслықтың Халқабад елатының өткен жазда басланған, бирақ Екинши жер жүзилик урыстың басланып кетийи (ер азаматлардың фронтқа атланыўы, жас қызлардың ФЗУға хәм ғаррылардың тылға – аўыр мийнет етийге жегилийи) себепли шала қалып қойған жай салыспақ ўақыясын еслеўинен (ретроспекциядан) басланады. Бул жерде посёлка кеңислиги Халқабад этирапындағы елатлардың 1940-жылларға келип жаңа дәуирге сай «халқы абад» елге айланыўға бет бурғанлығын, бирақ урыс (халықтың қайғыда «анда-мунда шыр-пыры шығып жуўырысыўы») себепли ўақтынша тоқтап қалғанлығын, ал жеңистинң хабарының еситилиўи (жоқарыда келтирип өткенимиздей, «атланшап куўанышта, қыстаўлы ўақытта» деген мәнини де аңлатыўы) себепли елдинң қайтадан сол жаңа мекәнға, жаңа өзгерислерге асығыўы персонажлардың күнделикли турмыс тәшуйшлери арқалы сүүретленеди.

Ал роман-тетралогияның төртинши китабының сюжет соңы бас қахарман Мәдиярдың Түркияда саяхатта жүргенинде

Қарақалпақ базарының дәрўазасының алдында дийўанашылық етип отырған Избасқанды ушыратып қалыўы (әдебиятта, көбинесе, жол хронотопы ушырасыў мотиви менен бирге келеди), Избасқанниң саяхатта Мәдияр менен бирге жүрген аўылласлары, яғный санасы өзгерген бурынғы аўқамласы Толыбай тасмаңлайды хәм Сайымбетти көрип, олардың изинен дәрўазаның ана жақлаўы менен мына жақлаўының («Жақлаў. Қапының, ергенектин еки жағындағы тик ағаш, қаптал ағашы» [17, 161] ортасында аўнап жылап қалыўы, бул ўақыядан күшли тәсирленген Мәдиярдың елине келгеннен соң базда-базда түсинде өзин де усы еки жақлаў ортасында аўнап жылап атырған күйинде көрип, шоршып оянып кетийлери хәм оның «*Сирә алданбаған жан бар ма!*» деген драматизмге, лиризмге толы риторикалық сораў гәпи менен тамамланады. Демек, роман-тетралогияның жуўмақлаўшы төртинши китабының сюжетлик әҳмийетке ийе локус – жақлаў кеңислигин сүүретлей менен тамамланыўы символлық әҳмийетке ийе. Әдетте, әдебиятта жақлаў образы дәрўаза кеңислиги менен биргеликте символлық мәниде келеди. Романда ол имплицитлик (бир кеңислик қасийетлерининң екинши бир кеңислик қасийетлери менен сиңисип кетийи) характердеги кеңислик сыпатында берилген. Себеби, ол қахарманлардың дәуирлер кесилиспесиндеги драматизмге толы өмир жолларын, аянышлы тәғдирлерин ашып берий ушын поэтикалық хызмет атқарып тур. Бунда жақлаў имплицит кеңислиги автор тәрәпинен «Халқабад» хронотопы менен (бир тәрәптен, жол кеңислиги, екинши тәрәптен дәуирлер кесилиспеси мәнисинде) композициялық жақтан жүйи билинбеслик дәрежеде бириктирип жиберилген хәм шығарма идеясының өткир хәм тәсирли шығыўына тийкар жаратқан.

Солай етип, Ш.Сейитовтың бул роман-тетралогиясында Халқабад көркем кеңислиги түрли жоллар хәм дәуирлер кесилиспеси сыпатында шығарма қахарманларының бир әсир басында дурыс деп исенип таңлаған сиясий жолларының, көзқарасларының, түсиниклерининң әсир соңына хәм шығарма ақырына келе қәте екенликлерин аңлап жетийлери, усы жолдағы алданыўлары, буның ақыбетинде руўхый дағдарысқа түсийлери сыяқлы аянышлы тәғдирлерин, терең ишки гүйзелислерин ашып берий ушын шебер қолланылған. Бул пикиримизди Ш.Сейитовтың өзининң бир әдебий сәўбетинде «Сайлаўшы ана» деп аталған қосығының сюжети менен байланыслы айтылған мына пикирлери менен дәлиллесек болады: «...Бунда мениң қахарманымның басынан өткен хәдийселер республика тарийхы менен жуласқанлығы соншелли, «Халқабад» тетралогиясында айтылажақ тарийхымның бәри усы бир ғана

$$\cdot \left(1 + \frac{W}{100}\right) + 2 \left[K T_{II} t_{\text{лб}} + b_{II} h \rho g \left(1 + \frac{W}{100}\right) (\sin 2\alpha + \cos^2 \alpha \operatorname{tg} \varphi) \right] \cdot \left(R_{\delta} + \sqrt{R_{\delta}^2 - 0,25 B^2}\right) +$$

$$\left(2 R_{\delta} \arcsin \frac{0,5 B}{R_{\delta}} + h \operatorname{tg} \psi_{\delta}\right) \cdot \left\{ \tau_{III} \left[\sin \frac{1}{2} (\alpha + \varphi_1 + \varphi_2) + f \cos \frac{1}{2} (\alpha - \varphi_1 - \varphi_2) \cos \alpha \right] \cdot \right.$$

$$\left. \cos^{-1} \frac{1}{2} (\alpha + \varphi_1 + \varphi_2) + h \rho V_a^2 \frac{\sin \alpha \cdot \sin (\alpha + \varphi_1)}{\cos \varphi_1} \cdot \left(1 + \frac{W}{100}\right) \right\} \quad (26)$$

Из анализа этого уравнения следует, что тяговое сопротивление рабочего органа зависит от его параметров ($t_{\text{лн}}, t_{\text{лб}}, n, b_{II}, \alpha, R_H, R_{\delta}, B, h_H, t_H, a$), физико-механических свойств почвы ($T_{II}, \rho, \varphi_1, \varphi_2, W, g$) и скорости движения агрегата.

Расчеты, проведенные при $t_H=10$ см, $t_{\delta}=10$ см, $h=5$ см, $b_{II}=8$ см, $\alpha=15^{\circ}$, $R_{\delta}=25$ см, $B=30$ см, $t_H=5$ см, $\rho=1300$ кг/м³, $g=10^3$ Н/м³, $j_1=30^{\circ}$, $j_2=40^{\circ}$ показали, что в пределах скоростей движения 1...2 м/с тяговое сопротивление одного рабочего органа составляет 635...680 Н.

Вывод

1. Для исключения забивания рабочего органа с почвой и сорняками, а также снижения его тягового сопротивления режущая кромка ножа-насадки должна быть выполнена прямолинейной с углом вхождения в почву в пределах 23...25⁰.

2. Тяговое сопротивление рабочего органа зависит от параметров его бритвы и ножа-насадки, физико-механических свойств почвы и скорости движения агрегата. При движении агрегата в пределах 1...2 м/с оно составляет 635...680 Н.

ЛИТЕРАТУРА

1. Полольная лапа культиватора. Патент РУз № IAP 06603. /Ауезов О.П., Турсымуратов С.Е./ 2021, Бюлл., №12.
2. Ауезов О.П., Турсымуратов С.Е. Рабочий орган хлопкового культиватора для обработки почвы в бороздах. // «Вестник» ККО АН РУз, №1, 2022.—с. 15-17.
3. Сергиенко В.А. Технологические основы механизации обработки почвы в междурядьях хлоп-

чатника.—Ташкент: Фан, 1978.—с. 111.

4. Тухтакузиев А. Механико-технологические основы повышения эффективности работы почвообрабатывающих машин хлопководческого комплекса. ДД.—Янгиюль: УЗМЭИ, 1998.-357 с.

5. Абдурахманов Р.А. Обоснование параметров глубокорыхлителя для полосной обработки почвы. КД.—Янгиюль.- С.132.

Культиваторнинг ярим сферик ўтоқ қилувчи панжасининг тупрокни тилувчи пичоқ-насадкасининг ўткирлик бурчагини ва қаршилиқ кучини аниқлаш Ауезов О.П., Турсымуратов С.Е.

Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти, Нукус

Ушбу мақолада суғоришдан кейин жўяқларга қўлланилиб келаётган ишчи органлар билан ишлов берилгандан кейин, жўяқ тупроғининг фракцияларининг намлиги ва қаттиқлиги бўйича бир ҳил эмаслиги сабаби, уларни мавжуд ишчи органлар билан ишлов беришда талабга жавоб бермаслиги асосланган. Тупроқнинг қаршилигини камайтириш учун пичоқ-насадканинг оптимал кесувчи бурчаги аниқланган. Тупроқ заррачаларининг пичоқ-насадкага таъсирини аниқ кўрсатиш учун схема келтирилган. Ишчи органнинг тупроқ ва бегона ўтлар билан тикилиб қолмаслиги ва унга қаршилиқни камайтириш учун иш вақтида пичоқ-насадканинг ҳар ҳил кесувчи бурчаги ($\varphi_1=20;25$ ва 30°) ва агрегатнинг $V_a=2$ м/с тезлигида тадқиқот олиб борилган. Натижада оптимал кесувчи бурчак $23-25^{\circ}$ атрофида бўлиши кераклиги аниқланган. Экспериментал ишчи органнинг умумий қаршилиги пичоқ-насадкага ва ярим сферик панжага тупроқнинг қаршилигидан аниқланган. Ушбу ҳолатда пичоқ-насадкаларнинг сони, уларнинг шаклининг қалинлигини, узунлигининг кесувчи юзасининг кенлигини ҳисобга олувчи коэффициент, пичоқ-насадканинг тупроқга кириш бурчаги, тупроқнинг намлиги, тупроқнинг эркин тушиш тезланиши ва ҳ.к. ҳисобга олинган. Ишчи орган тупроқ ва бегона ўтлар билан тикилиб қолмаслиги, шунингдек, тортиш қаршилигини камайтириш учун пичоқ-насадканинг кесувчи юзаси тўғри чиқиқли бўлиб, тупроқга кирувчи бурчаги $23...25^{\circ}$ атрофида бўлиши керак. Ишчи органнинг тортишга қаршилиги ўтоқ қилувчи панжанинг ва пичоқ-насадкаларнинг параметрларига, тупроқнинг физик-механик хусусиятларига ва агрегатнинг юриш тезлигига боғлиқ бўладиганлиги кўрсатилган. Агрегатнинг тезлиги 1...2 м/с бўлганда қаршилиқ 635...680 Н тенг эканлиги аниқланган.

Определение угла заострения почворежущего ножа-насадки полусферической полольной лапы культиватора и её тягового сопротивления Ауезов О.П., Турсымуратов С.Е.

Қарақалпақский институт сельского хозяйства и агротехнологий, Нукус

В статье обоснованы причины образования неоднородных по влажности и твердости почвенных фракций в бороздах хлопчатника после полива и некачественной обработки их существующими рабочими органами культиватора. С целью уменьшения сопротивления движения ножа-насадки определен оптимальный угол её заострения. Для наглядности действия частиц почвы на нож-насадку приведена её схема. Для исключения забивания рабочего органа почвой и сорняками, а также снижения её сопротивления исследованы работы рабочего органа при различных углах ($\varphi_1=20;25$ и 30°) заострения и скорости агрегата $V_a=2$ м/с. В результате определен оптимальной угол заострения, который равен в пределах

23-25⁰. Общее тяговое сопротивление экспериментального рабочего органа определено из сопротивления почвы, ножей-насадок и полусферической бритвы. При этом учтено количество ножей-насадок, коэффициент, учитывающий их формы, толщину, длину и ширину лезвия ножа-насадки, угол внедрения ножа-насадки в почву, влажность почвы, ускорение свободного падения почвы и т.д. Для исключения забивания рабочего органа почвой и сорняками, а также снижения его тягового сопротивления режущая кромка ножа-насадки должна быть выполнена прямолинейной с углом вхождения в почву пределах 23...25⁰. Тяговое сопротивление рабочего органа зависит от параметров бритвы и ножей-насадок, физико-механических свойств почвы и скорости движения агрегата. При движении агрегата в пределах 1...2 м/с оно составляет 635...680 Н.

Determination of the angle of sharpening of the soil-cutting knife-nozzle of the hemispherical hollow paw of the cultivator and its traction resistance
Auezov O.P., Tursimuratov S.E.

Karakalpak Agricultural and Agrotechnological Institute, Nukus

The article substantiates the reasons for the formation of soil fractions that are heterogeneous in moisture and hardness in the furrows of cotton after irrigation and poor-quality processing by the existing working bodies of the cultivator. In order to reduce the resistance to the movement of the knife-nozzle, the optimal angle of its sharpening was determined. To illustrate the action of soil particles on the nozzle knife, its diagram is shown. To exclude clogging of the working body with soil and weeds and also to reduce its resistance, the work of the working body was studied at various angles ($\phi_1=20; 25$ and 30^0) of sharpening and the speed of the aggregate $V_a=2$ m/s. As a result, the optimal taper angle was determined, which is equal to 23-25⁰. The total traction resistance of the experimental working body was determined from the resistance of the soil, knife attachments and a hemispherical razor. At the same time, the number of nozzle knives, the coefficient taking into account their shape, the thickness, length and width of the nozzle knife blade, the angle of penetration of the nozzle knife into the soil, soil moisture, soil free fall acceleration, soil free fall acceleration, etc. are taken into account. To prevent clogging of the working body with soil and weeds, as well as to reduce its traction resistance, the cutting edge of the knife-nozzle must be made straight with an angle of entry into the soil within 23 ... 25⁰. The traction resistance of the working body depends on the parameters of its razor and knives-nozzles, the physical and mechanical properties of the soil and the speed of the unit. When the unit moves within 1...2 m/s, it is 635 ... 680 N.

образлардың, мәселен, диний адамлар образының, сондай-ақ хаял-қызлар образының бір шығармадан екінші шығармаға «өтип» жүріуі дүнья әдебиятында бар тәжірийбе екенлиги, бул тәжірийбенің рус әдебиятында М.Шолохов, өзбек әдебиятында Ш.Қалмырзаевлардың дәретиўшилигинде өнимли хәм шебер колланылғанлығы жазыўшылардың қахарман образын жаратыўда уқсаслықларын бир-биринен үйрениўи (М.Шолохов) ямаса олардың жекке таланты, әлемди түсиниў, түсиндириў барысындағы уқсаслықлары (Ш.Қалмырзаев) деп қаралған хәм Ш.Сейитовтың бул бағдардағы көркемлик изленислериниң табыслы шыққанлығы көркем текслик таллаўлар тийкарында дәлилленген [13].

Сондай-ақ, дәслепки романда соқпақ образы санасы төмен қахарман Толыбай тасмаңлайдың ески жолы мәнисинде оның өзиниң ис-хәрекетлерине де байланыслы сүүретленген: « – *Бизиң Көлибайды баспашылар атып кетипти! Қайда бул елдиң азаматлары! Бошой бунда қоймаса, басбашы бунда қыра берсе, енди қайда күн көремен, ўай-ўай! - деп еңиреп маңлайын төбелеп жылап үйдегилердиң аза бойын тик турғызып жиберди. Кимди гүрсиндирип, кимди жылатып, есиктен шықтыдағы еси кеткен адамдай маңғурланып, аңырайып, ески жолына түсти»* [11, 60].

Ал, автор романда дәслеп байдың (Толыбай тасмаңлайдың) малайы болған, соңынан колхоз баслығы Мәдиярдың тәсиринде, ГПУ¹ баслығы Сапаровтың тапсырмасы менен сиясий хызметкер болып тәрбияланып келген Жаканның санасының ояныў процесин оның өзиниң ис-хәрекетлери арқалы аўыспалы сүүретлеўлер менен береді: «*Мәдияр менен қатнасық басланғалы түсейин деген жаңа соқпаққа түсти де жүрип отырды...*» [11, 249]. Жаканның санасындағы бул өзгерислер оның Мәдиярдың үйине қарындасы Гүлайшаның Толыбай тасмаңлайдың баласы менен «қашып кеткен»ин айтыўға баратырғандағы ис-хәрекетлеринен басланады.

Ал, биринши kitapта Жакан Мамутов бир ярым ай ГПУдың хызметкери болып, тәрбияланып келгеннен соң автор тилинен келтирилген «... *Бул кәралардың да гөне жол – соқпақларын суў менен шайғанба-аў, сүрип шайған ба, әйтеўир, Толыбай менен үйин тұтастырған соқпақтың орнында суў жатыр. Жолсыз келип, Толыбайдың дәрўазасын қақты*» [11, 268] деген баянлаўларда санасы жаңарған, бурынғы гөне жолдан, яғный ески санадан пүткиллей кутылып (текстте «суў менен шайылып, тазаланған соқпақ»), санасы жаңарған қахарманның ески жолынан пүткиллей ўаз

кешиў (Жаканның жолсыз келип), енди бурынғы ескише пикирлейтуғын Жаканнан жаңаша ойлайтуғын Жакан Мамутовқа айланған қахарманның ески санадан пүткиллей кутылыў процеси (Толыбайдың дәрўазасын қағыўы), яғный ески сана менен жаңа сана (әдебиятта қапы, дәрўаза әзелден ишки хәм сыртқы кеңислик ортасындағы шегара) арасындағы парқты ажырата алыўы символлық мәниде сүүретленген.

Сондай-ақ, роман-тетралогияның екінши китабында соқпақ хронотопы усындай поэтикалық хызметте Халқабад аўылларын колхозластырыўда белсендилик көрсеткен Қудайберген шундыйдың колхоз баслығы Мәдиярдың үйине салған аяқ соқпағы түрінде де сүүретленген. Шығармада жол кеңислигиниң бул түри Шундыйдың Төрткүлден бир ярым айдан соң үйине қайтып киятырғанын еситкен кемпири Созанайдың сағыныў, куўаныў сыяқлы ишки руўхый кеширмелерин ашып беріў мақсетинде пайдаланылған: «...*қараңғы болса да, Шундыйы салған аяқ соқпақ пенен баслықтикине барды, бул соқпақ қара жерге төселген бир ен ақ паяндоздай болып, еки үйдиң арасын жалғап туратугын еди...*» [8, 95]. Ал, бунда соқпақ образы аўыспалы мәниде елде коллективлестиріў сиясатын жүргизип атырған белсендилердің сиясий көзкарасларының, түсиник-идеяларының, пәк ишки руўхый дүньясының («ақ паяндоздай болып, еки үйдиң арасын жалғап турған соқпақ») бирлигин аңлатыў ушын қолланылған.

«Халқабад» роман-тетралогиясының үшінши китабында соқпақ образы аўыспалы мәниде Сайымбеттиң жаслығында кеўил берген ашығы Гүлжанды Избасканның гөне тамын зыяратлаўға келген зыяратшы деп ойлап куўыў сюжетинде ушырасады: «*Хаял орнынан турды, баласы анасының қасындағы ярым қапшықтай пытты-сыттыны арқасына қағып салып, гөне бағдың арасындағы шөп шығып кеткен соқпақ пенен кете берди*» [14, 24]. Бирақ, автор сюжетте соқпақты гилт сөз сыпатында қолланып, Гүлжанның «*гөне бағдың арасындағы шөп шығып кеткен соқпақ пенен кетиўи*»н көркем сүүретлеў арқалы оның тәғдиринің келешекте Сайымбеттиң тәғдири менен қосылып, бир шаңарақ болып кетиў ўақыясына ишара етеди. Филология илиминде бундай кубылыс «**кодланыў**» деп аталып, бул мәселе бойынша көбирек тиллик аспектте илимий-изертлеў жумыслары орынланған [15].

Роман-тетралогияның үшінши китабының атамасы («Өрдек қырғыннан соң») ўақытлық мәниге қурылғаны менен, оның сюжети жол хронотопы менен басланады. Атап айтқанда, роман жаз айында шаңқай түсте Нөкис

¹Государственное политическое управление – Мәмлекетлик сиясий басқарма.

СОСТАВ И СВОЙСТВА ГЛАУКОНИТОВЫХ ПЕСКОВ И ЖЕЛВАКОВЫХ ФОСФОРИТОВ КАРАКАЛПАКСТАНА И ПОЛУЧЕНИЕ УДОБРЕНИЙ НА ИХ ОСНОВЕ

Бауатдинов С¹., Бауатдинов Т.С²., Торешова Н.М.¹, Сапарова Г.Д.¹, Курбашов У.¹

¹Каракалпакский научно-исследовательский институт естественных наук
Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, г. Нукус
²Институт агротехнологий и сельского хозяйства Каракалпакстана, г. Нукус

Глауконит – монопризматический минерал зеленоватого цвета из группы слоистых водных силикатов удельным весом 1,7-1,9 г/см³. Его ионообменная способность 0,1-0,4 моль/кг; пористость — 20-25%; твердость — 1,3-2,0; плотность 1,8-3,0.

Емкость катионного обмена концентрата глауконита изменяется от 390 до 550 мг/экв. на 1 грамм навески. По своим структурно-геохимическим свойствам глауконит является минеральным сырьем многоцелевого назначения. Предлагаются следующие области применения глауконита:

1. Как микроэлементсодержащие удобрения.
2. Как смягчитель жесткой воды. Одна тонна глауконита смягчает 810 м³ воды любой жесткости. Глауконит может выдерживать более 500 регенераций в год.
3. Для очистки сточных вод от тяжелых металлов. По данным Института ботаники АН РУз, при очистке сточных вод Ташкентского кабельного завода содержание солей металлов снижалось: Cu от 114,5 до 4,6 мг/л; Sn от 375 до 2 мг/л; Zn от 380 до 40 мг/л. Предельная поглощательная способность по отношению к тяжелым металлам: Cu - 781,2; Ni - 342,4; Fe - 1317 мг/экв. на 1 кг минерала. Способность глауконита извлекать тяжелые металлы из растворов составляет (в % от исходного содержания): Pb - 99, Hg - 64, Co - 97, Cd - 96, Mn - 95, Cr - 92, Ni - 90, Zn - 90, Fe - 99.
4. Глауконит эффективно поглощает радионуклиды Ce-137 и Zr-90, снижая суммарную β-активность вод в 28-203 раза, используется для дезактивации вод и почв с повышенной радиоактивностью. Более того, глауконит является активным поглотителем различных фосфорорганических, фторорганических и серосодержащих пестицидов, резко снижая их содержание в почве и водной среде.
5. Глауконит увеличивает в почве накопление питательных веществ, улучшает водно-физический режим и структуру почвы, активизирует деятельность почвенной микрофлоры. В результате повышается урожайность зерновых и бобовых культур на 10-40%, корнепло-

дов на 30-35%. Глауконит оказывает положительное влияние на урожайность зеленой массы однолетних трав, кукурузы, увеличивает всхожесть (до 40%) бобовых и злаковых культур, снижает заболеваемость растений.

6. В животноводческих и птицеводческих комплексах глауконит можно использовать как кормовую добавку.

Химическая формула кондиционного глауконита может быть представлена в виде: (R₂O + RO)*R₂O₃*4SiO₂*H₂O, где R₂O-K₂O; Na₂ORO-MgO, CaO, FeO; R₂O₃-Fe₂O₃, Al₂O₃.

Были изучены свойства и эффективность природных фосфатов различных месторождений [1] с использованием фокусирующей камеры-монокроматора Гинье FR-552 проведено прецизионное определение структурных характеристик фосфатного вещества без его фракционного выделения. В этой работе определена линейная зависимость агрохимических характеристик известных видов фосфатного сырья различных месторождений от величины параметра „a₀” и „с₀” элементарной ячейки. По полученным значениям „a₀” фосфориты располагаются в порядке её возрастания: к 1-ой группе относятся желваковые, ко 2-ой — зернистые, к 3-ей — ракушечные фосфориты, к 4-ой группе апатиты. Минимальные значения параметра ячейки находятся у желваковых фосфоритов, а максимальные у апатитов. Делается вывод о том, что чем меньше величина кристаллов, тем выше агрохимическая эффективность [2]. Исходя из этого можно заключить, что желваковые фосфориты можно прямо использовать в качестве удобрения в виде измельченной муки, не прибегая к многолетним испытаниям.

Среди агрономических руд Каракалпакстана желваковые фосфориты занимают особое место. В желваковом фосфорите относительное содержание лимоннорастворимой P₂O₅ достигает до 40%, намного больше, чем в каратауских и кызылкумских или, тем более, апатитовых рудах [3]. Это предсказывает перспективность его использования в качестве минерального удобрения в виде фосмуки или

есапланған темир жолға байланысly қыялларына ушластырып жиберіуі халықтың усы сиясий жолда гөзлеген үлкен мақсетлери, үмитлери менен байланысly сүўретленген. Буның ушын автор роман-тетралогияда халықтың тарийхын шығарма қахарманларының өмир тарийхы менен ушластырып жиберген. Сонлықтан, биринши китапта-ақ Халқабад аўылларына колхозластырыў сиясатын енгизиў хақында тапсырма бойынша Шымбайға – секретарь Сапаровтың кеңсесине шақыртылған Мәдияр баслықтың образы жаңа дәўир белсендиси сыпатында оқыўшының дыққатын тартады.

Ал, романда большевиклердиң колхозластырыў хәм дара хожалықларды сапластырыў сиясатына иркиниш жасаў мақсетинде жүрген персонаж – Избасқан тәрәпинен жиберилген исполкомның «өтирик» шабарманына исенген ақкөкирек және сада Сайымбеттиң усы жолдағы алжасықлары оның өзиниң ис-хәрекетлери, ишки психологиялық өзгерислери арқалы шебер ашып берилген:

«Сапаров сабырлық сақтап Саекеңди сабасына салып алған соң:

– Бул бурын жүрип көрмеген жаңа жо-ол, жора-а, - деди уяң гана. – Алжасық болыўы мүмки-ин, бирақ биз барыниша алжаспаўымыз керек еди-и» [11, 149]. Бул сүўретлеўлерде ХХ әсирдиң басында елимизде жүз берген сиясий өзгерислер, яғный Кеңес хукиметиниң орнаўы менен алып барылған коллективлестириў сиясаты, каракалпак халқының турмысындағы дара хожалықларды сапластырыў, колхоз дүзиўдеги жекке сана менен коллективлик сананың, ески жәмийет пенен жаңа жәмийеттиң ортасындағы кескин гүреслерди, онда сананың төменлиги себепли жиберилген алжасықларды исенимли ашып берген. Әсиресе, бул романның баянлаў типологиясында қолланылған фонографиялық кураллар – сеслик бузылыўлар («жаңа жо-ол, жора-а... Алжасық болыўы мүмки-ин, бирақ биз барыниша алжаспаўымыз керек еди-и») арқалы тәсиршең (эмоциональ) тәризд жеткизилген. Сондай-ақ, романда бул сиясатқа көзсиз исенген Сайымбеттиң ис-хәрекетлери оның тилинен тәсирли ашып берилген: «Орыс жолға бир түсип алайық, оннан соң адастырмайды бизди!» [11, 212]. Мысалда көзсиз (соқыр) исенимге берилген дәўир қахарманының драматизмге толы ашынарлы тәғдири текстте қолланылған иркилис (үндеў) белгиси хәм ирониялық сезимлер арқалы аңдасылып тур.

«Мәлим болғанындай, жол хронотопы түрли көринислерде, мәселен, соқпақ, киши көше түринде де сәўлелендириледи... Жол хронотопының соқпақ, киши көше түрлери китап оқыўшысына әдебий қахарманлардың хақыйқый мазмунын, олардың дүньяға көзқарасын, өмирге ямаса қандай да бир

ўақыяларға көзқарасларын түсиниўде жәрдем береді» [9, 41; 133]. Мысалы, Ш.Сейитовтың «Халқабад» роман-тетралогиясының биринши китабында соқпақ образы аўыспалы мәниде өнимли хәм шебер сүўретленген. Себеби, романда жаңадан дүзилген Жақсылық колхозында жасайтуғын санасы төмен халық ўәкиллери Бийбайша соқыр хәм оның баласы Жақанның, қызы Гүлайшаның өзлерин кул етип жумсап отырған байдың, яғный Толыбай тасмаңлайдың үйине қатнай-қатнай сүрдеў болып қалған гөне соқпағы менен, соңынан Жақанның санасының ояныўына түртки болған колхоз баслығы Мәдиярдың үйине қарай түскен таза соқпақ образлары, бир тәрәптен, контрастлық мәниде, екинши тәрәптен, символлық хызметте қолланылған. Және де романда Толыбайдың Жақанның қарындасы Гүлайшаны айттырыўға жиберген Сыдық молласының оның көзи де соқыр, қәлби де соқыр анасын байдың үйине жетелеп ертип баратырғанда: «...өзим гана жетейин, жеңсе... - деди де сүрдеў соқпақ пенен үлектей жетеп кетти» (11, 52) деген баянлаўларында усы соқпақ образы санасы төмен қахарманның характерин ашыў ушын қолланылған. Автор шығармада Бийбайшаның өзиниң тилинен «... мен бир соқыр адамман, ким қайда жетесе, сонда кете бермен...» [11, 196; 197; 232; 258] деген гәпти көп келтиреді. «Шар бузыў» романында дәслебинде санасы төмен, соңынан жаңа дәўир сиясаты себепли оянған, бирақ дәўир қурбанына айланған халық ўәкили Жақан образы автордың «Қашқын» (1969) повестиндеги қартайған кемпири хәм Тазагүл атлы қарындасы менен жасайтуғын Жаңабай (повестте ол аўылдың байы Жуман кәлге қарсы гүресетуғын санасы ояў қахарман сыпатында сүўретленеди) образы менен типологиялық ұқсаслыққа ийе. Сондай-ақ усы романда ески жәмийетте мәңгүрлик психологиясында жасаған Бийбайша образы жазыўшының «Исине тиркелип тигилсин!...» (1986) повестиндеги хәзиргиниң байы Жомартханның есигинде жүрген Әбилқасымның санасы төмен анасының образы менен ұқсас болып келеди. (Бирақ, повестте Бийбайша Әбилқасымның қарындасының исми сыпатында берилип, оның «өзи де соқыр, көзи де соқыр» анасының исми келтирилмейди), бул усы образдың эволюциялық жақтан раўажландырылған көриниси болып есапланады. Демек, Ш.Сейитов 1970–80-жыллардағы каракалпак прозасында жокарыдағыдай ұқсас образларды (Жақанның анасы менен Әбилқасым Махмудовтың анасын) сүўретлеў арқалы сана мәселесин көтериўди, санасы төмен қахарманның сайыз ишки руўхый дүньясын, анығырағы ески сана менен жаңа сананың гүресин ашып бериўди мақсет еткен.

Қаракалпак әдебиятының Ш.Сейитовтың прозалық шығармаларында

же в составе стандартных минеральных туков [4].

В табл. 1 и 2 приведен химический состав глауконитовых песков и желваковых фосфоритов Каракалпакстана, используемых в качестве сырьевых материалов для получения органоминеральных удобрений. Содержание P_2O_5 в пробах сравнительно невысокое и находится в пределах 6,19-22,84%. Наибольшее содержание P_2O_5 отмечается в руде ходжакульского и Султан-Уиздагского проявлений. Образец из Бештюбе наиболее бедный по фосфору фосфатный минерал. Содержание P_2O_5 в них колеблется от 5,8 до 7,98%. Кальцит достигает 55-58% от массы руды. Фосфориты отличаются высоким значением отношений $R_2O_3:P_2O_5$ и $Fe_2O_3:P_2O_5$.

Для разработки технологии получения органоминеральных удобрений на основе агротруд Каракалпакстана необходимы сведения о физико-механических свойствах. К таким свойствам относятся: влажность, насыпная плотность, угол естественного откоса, текучесть, рН, гигроскопичность и влагоёмкость. Результаты этих свойств приведены в табл. 3.

Так, при влажности 2,0-2,28% свободная насыпная плотность для крантауского равна 0,99 г/см³; для бештюбинского – 1,02 г/см³; для ходжакульского глауконита – 1,21 г/см³, а с уплотнением составляет 1,28; 1,48; 1,35 соответственно. Величина угла откоса для крантауского глауконита составляет 25 градусов, для ходжакульских и бештюбинских этот показатель имеет 22-26 градусов. Их сыпучесть составляет 18,04-19,17 сек. Определение текучести показало, что они для всех образцов равняются 10-ти баллам. Гигроскопическая точка для 1-го образца оказалась равной 37,3%; для 2-го – 39,9%; для 3-его – 38,7%. Низкое их значение объясняется способностью набухания глауконита в воде и удерживания её в большом количестве в межплоскостных пространствах. Предельная влагоемкость глауконитовых глин 6,24-7,52%, а при более высокой влажности сырьё теряет свою рассыпчатость. Глаукониты, имеющие рН от 6,92 до 7,95, нормализуют кислотно-щелочной баланс почвы. Следует отметить, что дисперсный состав и физико-механические свойства различных образцов для различных марок глауконитов незначительно отличаются между собой.

Методы и материалы. Физико-механические характеристики (насыпная плотность, угол естественного откоса, текучесть) образцов фосфорита, глауконита и бентонита определены по методикам, описанным в [5-6]. Влажность по [7]. Дисперсный состав определяли ситовым анализом. Химический анализ исходных материалов: нитрата аммония, хлорида калия, сульфата аммония, карбамида, ам-

мофоса, желваковых фосфоритов и глауконитового песка различных месторождений, а также готовых образцов органоминеральных удобрений проводили по методикам [8]. Содержание азота в продуктах определяли по Къельдалю отгонкой аммиака в щелочной среде со сплавом Декарда с последующим титрованием [9], SO_3^{2-} -ион весовым осаждением в виде сульфата бария [10].

Определение всех форм P_2O_5 (общей, усвояемой, воднорастворимой) проводили широко применяемым в анализе фосфатных руд дифференциальным способом на приборе КФК-3 ($\lambda=440$ нм) в виде фосфорнованадиево-молибденового комплекса [8]. Усвояемые формы P_2O_5 определяли по растворимости как в 2 %-ной лимонной кислоте, так и в 0,2 М растворе трилона Б.

Анализ на Al_2O_3 и Fe_2O_3 проводили также согласно методике [9] комплексометрическим методом. Измерение величины рН 10%-ных водных суспензий исходных веществ и готовых удобрений осуществляли в лабораторном иономере И-130М с электродной системой из электродов ЭСЛ 63-07, ЭВЛ-1М3.1 и ТКА-7 с точностью до 0,05 единиц рН.

Гигроскопические точки исходного сырья и готовых удобрений для гранул размером 2-3 мм определяли при 25°C эксикаторным методом [10]. Требуемая относительная влажность воздуха создавалась в закрытом эксикаторе с серной кислотой известной концентрации.

Прочность гранул удобрений размерами 2-3 мм определяли в соответствии с ГОСТом 21560.2-82 на автоматическом приборе ИПГ-1, разработанном в НИУИФе [10].

Определение скорости растворения гранул образцов в воде проводили следующим образом. Гранулу удобрения опускали в стакан со 100 мл дистиллированной водой, в котором визуально наблюдали и фиксировали полное её растворение. Температура воды комнатная, испытания в пятикратной повторности.

Результаты и обсуждения

Практика показывает, что низкосортные фосфориты и глаукониты Каракалпакстана можно перерабатывать на одинарные и сложные удобрения нетрадиционными способами, как, например, химическая активация фосфатного сырья и глауконита различными реагентами по упрощенной схеме.

Учитывая то, что фосфориты и глаукониты Каракалпакстана могут стать основной сырьевой базой для получения местных удобрений, то разработка научных основ и технологий перевода неусвояемой формы фосфора фосфоритов в усвояемую для растений форму.

В качестве добавки мы использовали глауконитовый песок Крантауского месторождения.

метафораласыўы хәр түрли хәм көп қырлы. Бирақ оның орайлық тиреги ўақыт ағымы есапланады...» [6, 241]. Усы көзқарастан, Ш.Сейитовтың «Халқабат» роман-тетралогиясына киргизилген китаптардың атамасы тек кеңіслик (топос) сыпатында ғана емес, ал ўақытлық (хронос) мәнісінде де шебер қолланылған. Нәтижеде, шығарма композициясында ўақыт хәм кеңісликти бир-биринен ажыратып түсиниў мүмкин емес.

Роман-тетралогияның «Шар бузыў» (Шар бузыў – мәніси бойынша таза еле из түспеген қардағы туңғыш қәдемлер) деп аталған биринши, «Машақатлы асырымлар» («Асырым – белгили бир өлшемлик жер, мөлшер» [7, 111]) деп аталған екінши хәм «Атланшап» («Атлан-шап р. Қыстаўлы хабарды жеткеріўши адам, қыстаныў, асығыў, қуўанышта, қыстаўлы ўақта, қайғыда андамунда жуўырысыў, шыр-пыры шығыў, аяқларына қоз басылғандай тез хәрекет етиў») [7, 115]) деп аталған төртинши китаптарында жол хронотопы сюжет шөлкемлестіриўшилиқ қәсийетке ийе болып, үш китаптың атамасы да жол кеңіслигиниң түрлері яки оның менен байланыслы ис-хәрекетлерди сүўретлеўге қурылған. Айтайық, биринши китапта шар бузыў жол кеңіслигиниң бир түрі болыўы менен бирге ўақытлық мәніни де аңлатып, ол 1928-1930-жыллардағы қарақалпақ аўылларын коллективлестіриў сиясатындағы туңғыш қәдемди (тарийхый-сиясий, социаллық жаңаланыўлар, өзгеріслер, адасыўлар ўақты) символлық мәніде аңлатса, машақатлы асырымлар кеңіслиги арқалы «...екінши китапта сол үлкен қыйыншылық пенен қолға кирген жеңисти беккемлеў ушын гүрес, машақатлы бес жыллықлар сөз етиледі» [8, 2], ал төртинши китапта дүнья жүзи халқының, соның ишинде қарақалпақ халқының тәғдирінде қайғылы ақыбетлер қалдырған Екінши жер жүзилик урыс дәўириниң қыйын-қыстаўлы көринислерин сүўретлеў ушын атланшап мотиви метафоралық мәністе қолланылған. Роман-тетралогияның ортадағы – үшінши («Өрдек қырғыннан соң») китабының атамасы болса, ўақия болған ўақыттың ғалабалық аты менен аталған. Бул китапта қарақалпақ халқының тәғдирінде өшпес из қалдырған 1937-жылғы сталинлик репрессиядан кейинги қорқынышлы, арпалыслы жыллар көркемлик пенен ашып берилген. Солай етип, бул романларда жол хронотопы «жаңа жолға кириў», «тарийхый жол» хәм басқалар жолдың көп түрли метафораласыўын тәмийинлеп, бирақ оның «орайлық тиреги ўақыт ағымы» (М.Бахтин) екенлигин көркемлик жақтан дәлилледейди.

XX әсирдиң 20-30-жылларындағы татар прозасында хронотоп поэтикасын арнаўлы изертлеген илимпаз Г.Н.Мухарлямова «XX әсирдиң 20-30-жылларындағы шығармаларда

тарийхый ўақыт хәм кеңіслик жол хронотопын да анықлайды, бунда «үлкен жол» хронотопы мәмлекеттиң өзиниң кетип баратырған тарийхый раўажланыў жолын көрсетеди» [9, 22] деп жазады. Усы көзқарастан, Ш.Сейитовтың «Халқабат» роман-тетралогиясында пүткил ел жүрген үлкен жол («Орыс жол») аўыспалы мәніде дәрбент («Дәрбент. 1. Үлкен гүзар жоллардың бир-бири менен кесискен жери...») [10, 64] кеңіслигиниң мәнісин де атқарып келген. Атап айтқанда, роман-тетралогияның биринши хәм екінши китаптарында жол хронотопы, соның ишинде «Орыс жол» бурынғы Аўқам, соның ишинде қарақалпақ халқының XX әсирдиң биринши ярымында жүрип өткен сиясий жолын хәм тарийхый бурылыслы дәўирлерди, ондағы қыян-кески ўақыяларды сүўретлеў ушын аўыспалы мәністе қолланылған. Мәселен, «...Пүткил дүньяны тутастыратуғын қарўан жолы өтип турғандай, усы «Орыс жолдың» өзлериниң иргесинен өтип турғанына халқабатлылар мақтанатуғын еди.

Хәр аўыл өкпе тусынан жол шығарып алған. Халқабат аўылларынан усы жолға тутасатуғын соқпақларды санамақ болсаң, қурашыңның түги жетпейди. «Орыс жол» ортадан ҳағлаған нәўпир арнаға мезгейди де, аўылларға соқпақлар сағасын усы гүзардан алады... Орыс жолдан түсе бергенде арба жоллар, олардан аяқ соқпақлар, аяқ соқпақлардан қоян соқпақлар тармақланып аўылма-аўыл, үйме-үй таралып кетеди. Базарлаўшылар соқпақлардан «Орыс жолға» түседі, бул енди Шымбайдың «Ленин» көшесине ушласады да, Тахтаның үсти менен «Маман жолға» апарады, аржағы шойын жолға тутасады, шойын жолдың жетпей жақ жери бар ма, Мәскеў, Мәкария, Ленинград... Төрт жағың құбла, кете бересең... Мәдияр да усы «Орыс жол» менен «Ленин» көшесине келди де, сығасқан қара таллардың бирине атын байлап ишкериледи» [11, 12]. Келтирилген мысалда жол хронотопының түрлері («Орыс жол», «Маман жол», гүзар, соқпақ, аяқ соқпақ, қоян соқпақ, арба жоллар, темир жол, Ленин көшеси) бир қарағанда туўра мәнісінде қолланылып турғандай, ал екінши тәрептен XX әсир басларында пүткил ел жүрген сиясий жол («Орыс жол»)дың гүзар («Үлкен хәм кең жол» [10, 32])ға айланып, оған қарақалпақ халқының, соның ишинде халқабатлылардың аўылларынан басланған аяқ соқпақлардың келип қосылып, тутасып кетиўи арқалы аўыспалы мәністе берилген. Ал, автордың бир ўақытлары тәғдир жолы «Маман жол» менен ушласқан қарақалпақлардың «Орыс жол»дан шыққан соқпақларды «аўыл менен қаланың ортасындағы жол бойы кеңіслиги (придорожное пространство) [12, 75-80]

атап айтқанда идиллиялық, мистериялық, карнаваллық, сондай-ақ жол, босаға (кризислер хәм бурылыслы өзгерістер сферасы), қорған, мийманхана, салон, провинциялық қала (оның монотонлы турмысы менен) сыяқлы түрлерін ажыратып көрсеткен. Олардың ишінде жол хронотопы өзіне тән көркемдік қызметтері менен өзгешеліктерге ийе.

«Әдебиатта жол хронотопының мазмұны кең: кемнен-кем шығарма жол мотивінің қандай да бір түрін пайдаланбастан дөретілуі мүмкін, ал көпшілік шығармалар тиккелей жол хронотопына, жол ушырасыулары хәм хәдийселеріне қурылған» [1, 248]. Бұған дүнья әдебиетінен хәм миллий әдебиаттан көплеген шығармаларды мысал келтиріу мүмкін.

XX ғасыр каракалпак әдебиятында белгилі жазыушы Ш.Сейитовтың (1937-1996) «Соқпағым мениң қайдасан» (1966) деп аталған қосықтар топламы, «Қашқын» (1969) деп аталған повести, «Ығбал соқпақлары» (1975) деп аталған туңғыш романы, «Халқабад» (1977-1989) деп аталған роман-тетралогиясы, сондай-ақ автордың шайырлық талантының хәм 1980-жыллар каракалпак лирикасының айрықша табысы (дерлік, ярымынан көбісі еркін қосықтардан ибарат) болған «Жоллар» (1987) поэзиялық топламының атамасы ишкі мазмуннан келип шығып, жол хронотопына курылған.

Көркем әдебиятта, соның ишінде роман жанрында жол хронотопының көркемдік сағалары фольклордан басланады. Себеби, «...фольклордағы жол хеш қашан әңгізесі жол болмайды, ол бәрқулла өмір жолының бірде барлығы, бірде бір бөлігі; жолды таңлау өмір жолын таңлау; жол кесіспесі – барлық ықытта фольклордағы адамның өмірінің бурылыс орны; ...тәғдір жолының белгілері хәм басқалар. Сол себепті, жолдың романлық хронотопы анық, тәбійий, фольклор мотивтері менен жүдә терең синдирилген» [1, 271]. Мәселен, XX әсірдің соңғы шерегиндегі қарақалпақ романшылығында елеулі қубылыс болған Ш.Сейитовтың «Халқабад» роман-тетралогиясының хәр бир кітабының сюжет хәм композициясы жол хронотопы менен байланысы болып, бул кітаптарда автор жол хронотопы арқалы қарақалпақ халқының XX әсірдің басларынан ақырларына (анығырағы, 1990-жылларға) шекемгі қурамалы, арпалысы тәғдір жолын ашып беріуді мақсет еткен хәм буны Қарақалпақстанның арқа тәрепиндегі кеңіслікте – кесіліспеде (Нөкіс, Кегейлі, Шымбай хәм Тахтакөпір районларының ортасында) жайласқан Халқабад елаты (топос)ның этирапында жүз берген ықыялар сыатында көркем сүүретлеген. Шығармада кесіліспе (перектресток) хронотопы, бир тәрептен, жол

кеңислиги мәнисинде, екінші тәрептен, ұақытлық жақтан «дәуірлер кесилиспеси» метафорасы мәнисинде қолланылған. Солай етип, бұл кеңислик түрі автор тәрепинен композициялық мақсетте (реал кеңислик сыпатында да, көркем кеңислик сыпатында да) шығарманың улыўмалық атамасы ретинде таңлап алынған. Ал, шығарманың сыртқы атамасы оның ишки мазмунын сәўлелендириўши яки оған ишара етиўши дәслепки гилт сөз (-лер) екенлиги әдебияттаныўда дәлиллengen.

«И.В.Тюпа шығарма атамасының үш түрлі бағдардағы түсіндірмесін белгілейді: креативли, референтли, рецептивли...» [2, 72]. Ш.Сейитовтың роман-тетралогиясының улыұма атамасы да, оның курамына кірген кітаптардың атамасы да референтли бағдарға тұйра келеді. Себеби, «Көркем шығарма атамасындағы *референтли* бағдар дегеніміз сол шығарма персонажының меншіклик аты ямаса қандай да бір орын, ұақыяның яки ұақыя болған ұақыттың ғалабалық аты менен шығарма атамасының аталыұы яки сәйкес келіұи болып табылады» [2, 74]. А.В.Ламзина бундай атамаларды *ұақыт хәм кеңісликтік билдириұиш и атамалардың* қатарына киргизип, «Топонимикалық атамалар, көбинесе, жазыұшылар тәрeпинен дара шығармаларды бір пүтин авторлық ансамбльге – кітапқа, дүркінге (Стендальдың «Италия хроникалары», Н.В.Гогольдің «Диканька жанындағы хутордағы ақшамлар») бириктириұш и дәнекер сыпатында колланылады» [3, 101] деп түсіндиреди. Усы көзқарастан, Халқабат топоними Ш.Сейитов тәрeпинен роман-тетралогияның улыұмалық бириктириұш и атамасы сыпатында колланылып, оның курамындағы хәр бир кітаптың сюжет хәм композициясы жол хронотопы арқалы бир-бирине шебер бириктирилген. Мәселен, бул поэтикалық өзгешеликти биринши, екінши хәм төртінши кітаптарда тиккелей романның сыртқы атамасынан-ақ («Шар бузыұ»), «Машақатлы асырымлар», «Атланшап»), сондай-ақ үшінши хәм төртінши кітаптарда шығарманың атамасынан кейінги *рамкалық* элемент [4] – автордың өзинің «Жоллар» поэзиялық топламындағы «Даұылпаз ғарры хәм оның даұыллы, жаұынлы жолы» қосығынан алынған [5, 8]) эпиграфлардан-ақ аңдасак болады. «...Бундай тәжірийбе жәхән әдебиятында көплен ушырасады. Мысалы, Вальтер Скотт романдарына 170 эпиграфты өзи жазғанлығы мәлим» [2, 83].

«Роман сюжетине тән ең әхмийетли
ўақыялар М.Бахтинниң пикири бойынша
«жолда жүз береді: «Жолдың буншелли
дәрежеде бай метафораластырылыўы да
усыннан: "өмир жолы", "жаңа жолға кириў",
"тарийхый жол" хәм басқалар, жолдың

Таблица 1

Образцы месторождений	SiO ₂	Fe ₂ O ₃	FeO	TiO ₂	MnO	P ₂ O ₅	Al ₂ O ₃	CaO	MgO	Na ₂ O	K ₂ O	CO ₂	SO ₃	ZnO	VO	H ₂ O	ppm	%
Крангау	68,91	5,59	1,15	0,44	0,04	0,15	8,95	1,15	1,25	1,71	2,89	0,41	0,24	0,011	0,024	2,29	4,31	99,51
Худжакуль	72,31	2,27	1,55	0,29	0,17	0,12	9,07	2,32	2,38	2,51	2,86	0,31	-	0,012	0,024	0,21	3,19	99,59
Бештубе	72,46	3,47	0,31	0,51	0,02	0,35	9,84	2,81	0,91	1,79	3,85	0,01	0,71	0,012	0,024	0,87	1,80	99,74

Таблица 2

Химический состав фосфоритов месторождений Каракалпакстана

Образцы ме- сторждений		Содержание компонентов %														
		P ₂ O ₅	CaO	SiO ₂	CO ₂	MgO	F	R ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	Al ₂ O ₃	SO ₃	TiO ₂	H ₂ O	орг. вещ- во.	Na ₂ O	K ₂ O
	Холджакуль	18,05	33,50	26,45	10,45	0,30	1,27	5,96	3,25	2,71	1,38	0,23	0,42	0,12	0,98	0,54
	Бештобе	5,80	39,70	16,80	8,10	0,50	0,71	7,68	2,53	4,45	0,01	0,19	0,35	0,09	1,15	0,60
	Султан-Узлаг	19,99	20,40	39,70	7,70	0,35	2,05	4,68	2,09	2,60	1,23	0,25	0,45	0,15	0,86	0,40

Таблица 3

Физико-механические свойства глаукоцитов Каракалпакстана

Технические показатели	Технические параметры	
	Крантауский	Ходжакуль
Исходная влажность, %	2,0	2,19
Насыпная плотность, г/см ³	0,99	1,21
Плотность с уплотнением, г/см ³	1,28	1,48
Угол наклона, °С	25	22
Сыпучесть, сек.	18,04	19,17
Гигроскопическая точка, %	37,3	39,9
Влагоёмкость, %	6,24	6,72
pH 10 %-ной суспензии	6,92	7,41
		7,95

За отчетный период в лабораторных условиях были получены органоминеральные удобрения путем химической активации фосфоритов и глауконитов Каракалпакстана сульфатом и нитратом аммония. Фосфор в почве находится в виде трикальцийфосфата, который не растворяется в почвенном растворе. В результате применения новых, полученных нами удобрений фосфор в почве переходит в растворимую форму.

На основе химической активации ходжакульской фосфоритной муки и глауконитов Крантауского месторождения получены фосфорсодержащие удобрения. Применять эти фосфориты на прямую, как удобрения, без предварительной активации не эффективно.

Механизм процесса активации фосфоритов растворами сульфата аммония и нитратом аммония протекает по ниже следующей схеме. Под действием растворов аммонийных солей происходит разложение основных минералов (кальцийфторалпатит и кальцит) фосфорита. Происходит обменная реакция между компонентами фосфорита и активирующего реагента. В результате диссоциации сульфата аммония в растворе образуется кислотная среда. Образующиеся кислотные ионы вступают в первую очередь в реакцию с кальцитом. На следующем этапе с поступлением ионов в фторкарбонат-апатит ускоряется процесс диффузии и увеличивается их удельная действующая поверхность. В растворе образуются водные и усвояемые растениями формы P_2O_5 фосфатных минералов.

Исследованием установлено, что процесс активации ФМ раствором нитрата аммония

(рН=4,4-4,8) по сравнению с сульфатом аммония протекает медленнее. При обработке 2 г ФМ в 2%-ном растворе нитрата аммония содержание усвояемой формы P_2O_5 составляет 31,5%, а 11,6% P_2O_5 находится в водорастворимой форме. С увеличением концентрации раствора нитрата аммония от 5 до 20% содержание усвояемой формы P_2O_5 повышается в среднем на 1,35 раза. После активации реакционная среда становится практически нейтральной. Весовые соотношения фосмуки и глауконита были равны 10 (10:1; 10:2; 10:3; 10:4; 10:5).

Было взято 10 грамм фосфоритной муки и разные весовые соотношения глауконита.

В первом варианте смесь перемешивали в фарфоровой чашке и увлажняли дис. водой, после чего, интенсивно перемешивая, её переливали на сито, где и образовались гранулы. Образовавшиеся гранулы сушили в термостате в течение 2 часов при температуре 80-100°C. Гранулы продукта по внешней форме сходны с формой гранул аммиачной селитры. После чего производился замер прочности полученных гранул размером 2-3 мм и химический анализ на усвояемую форму P_2O_5 . Экспериментальные данные приведены в табл. 4.

Результаты показывают, что чем больше по массе добавка глауконита в состав фосфоритной муки, тем выше прочность гранул и повышается усвояемая форма P_2O_5 . При соотношении глауконит: фосфоритная мука =1:1 прочность составляет 0,94 МПа, при соотношении глауконит + фосфоритная мука =5:1 - 1,85 МПа. Это свидетельствует о том, что чем больше добавка глауконита, тем выше проч-

№ п/п	1	2	3	4	5
	10+10 1:1	10+20 1:2	10+30 1:3	10+40 1:4	10+50 1:5

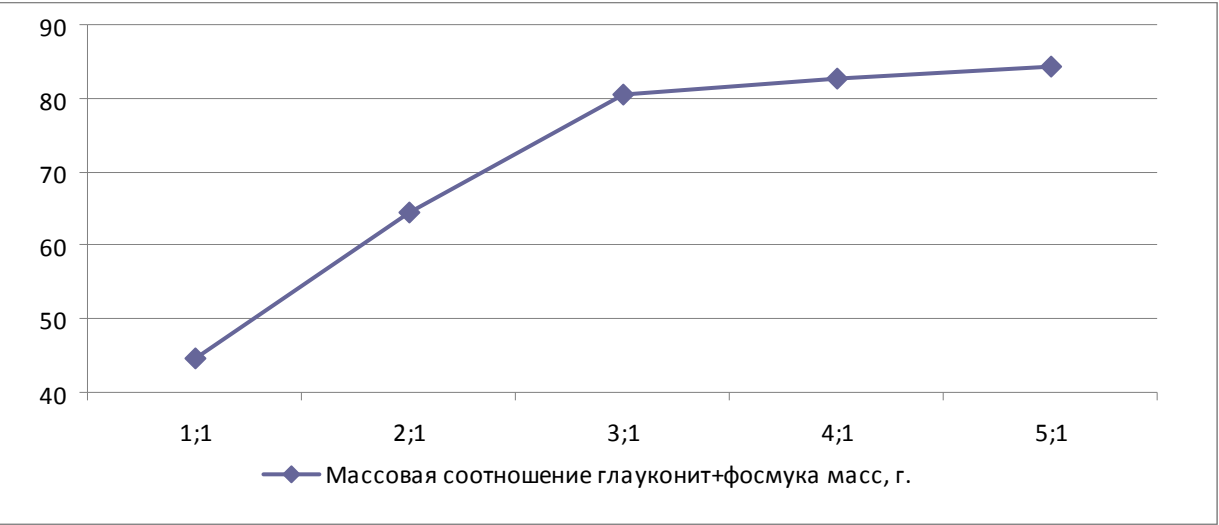

Рис. 1. Относительная усвояемость гранул в удобрении глауконита и фосмуки Ходжакульского месторождения в различных массовых соотношениях (увлажнение с водой).

Ибрайим Юсупов лирикасида лирик объект масаласи
Дабылов П.А.

Қарақалпақ дәулат университеті, Нукус

Шеърят фақатгина лирик субъектнинг ички кечинмаларидан иборат эмас. Лирик асарнинг ёзилишида субъект билан бирга объектнинг ҳам бажарадиган вазифаси катта. Объект шоирнинг фикр ва туйғуларига таъсир кўрсатувчи восита, илҳомини уйғотувчи, қалб кечинмаларини жунбушга келтирувчи куч. Рус адабиётчилари Ю.Н.Тынянов, Е.Невзглядовалар объектни шоир туйғусига таъсир қилувчи нарсалар (повод) деб номлайди. Қарақалпоқ адабиётшунослари К.Худайбергенов, Қ.Оразимбетовлар ҳам ушбу фикрларга асосланади. Адабиётшунос Қ.Жаримбетов объектта лирик субъектнинг туйғуларини уйғотувчи ташқи таъсир сифатида қарайди. Ушбу мақолада лирик объект муаммоси ҳақида сўз боради. Объектнинг лирик субъект кечинмаларининг асоси, уларга туртки берадиган, шоирни илҳомлантирувчи омил эканлиги исботланади. Ушбу масала қарақалпоқ шоири И.Юсуповнинг «Кечки пайт уруғлиқдан...» шеъри мисолида очиб берилади. Мазкур шеърда объект – бир тўп тўрғай. Шу бир тўп тўрғайнинг кечки пайт уруғлиқдан учиб кетгани лирик субъектта қаттиқ таъсир кўрсатади, уни бир зумга описларда қолган ширин болалик дамларига қайтаради. Унинг ёш ўспирин даврида болалик беғубор қалби ила меҳр қўйган қишлоқдош опаси билан боғлиқ ширин хотиралар, сулув манзаралар лирик чекиниш орқали тасвирланади. Мақолада яхши шеър тугилиши учун кучли объект зарур бўлади, деган илмий концепция илгари сурилади.

Проблема лирического объекта в лирике Ибрайима Юсупова
Дабылов П.А.

Каракалпакский государственный университет, Нукус

Поэзия состоит не только из внутренних переживаний лирического субъекта. При написании лирического произведения велика функция, которую выполняет как субъект, так и объект. Объект – это средство воздействия на мысли и чувства поэта, сила, пробуждающая его вдохновение, приносящая душевные переживания. Русские литературоведы Ю.Н.Тынянов, Е.Невзглядова называют объектом то, что воздействует на чувства поэта. Каракалпакские литературоведы К.Худайбергенов, К.Оразимбетов также опираются на эти мысли. Литературовед К.Жаримбетов рассматривает объект как внешнее воздействие, вызывающее чувства лирического субъекта. В этой статье пойдет речь о проблеме лирического объекта. Основой лирических переживаний субъекта об объекте, которые придают им мотивацию, оказывается фактор, вдохновляющий поэта. Этот вопрос раскрывается на примере стихотворения поэта И. Юсупова «Вечером из семени...». В этом стихотворении объектом является стая жаворонков. Полёт стаи жаворонков вечером из «семени» оказывает глубокое влияние на лирического героя, возвращая его на мгновение к сладким моментам детства, которые остались вдалеке. Сладкие воспоминания, связанные с его деревенской тетей, которую он любил своим безупречным сердцем, будучи подростком, изображают красивую картину в лирическом отступлении. Статья продвигает научную концепцию о том, что для рождения хорошего стихотворения необходим сильный объект.

The problem of the lyrical object in the lyrics of Ibrayim Yusupov
Dabylov P.A.

Karakalpak State University, Nukus

Poetry consists not only of the inner experiences of the lyrical subject. In the writing of a lyrical work, the task that the object performs along with the subject is great. An object is a means of influencing the poet's thoughts and feelings, a force that awakens his inspiration, bringing spiritual experiences. Russian literati Yu.N.Tinyanov, E.Nevzglyadova call the object that affects the feelings of the poet. Karakalpak literary scholars K.Khudaybergenov, K.Orazimbetovs are also based on these points. Literary critic K.Zharimbetov considers an object as an external influence that evokes the feelings of a lyrical subject. This article will talk about the problem of the lyrical object. The basis of the lyrical subject experiences of the object, which give them motivation, turns out to be the factor that inspires the poet. This issue is revealed by the example of the poet I.Yusupov's poem "from the seed in the evening...". In this poem, the object is a flock of larks. The flight of a flock of larks in the evening from the "seeds" has a profound effect on the lyrical hero, returning him for a moment to the sweet moments of childhood that remained in the distance. Sweet memories associated with his village aunt, whom he loved with his childless heart as a young teenager, depict a beautiful picture in a lyrical digression. The article promotes the scientific concept that a strong object will be necessary for the birth of a good poem.

УДК 82-31

ШАЎДЫРБАЙ СЕЙИТОВТЫҢ «ХАЛҚАБАД» РОМАН-ТЕТРАЛОГИЯСЫНДА
ЖОЛ ХРОНОТОПЫ

Сагидуллаева Ж.Н.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкіс қаласы

Дүнья әдебияттануына хронотоп термини ХХ әсирдің басында ұллы рус алымы М.М.Бахтин тәрәпинен киргизилди. Илимпаз өз мийнетлерінде «хронотоп» (сөзбе-сөз аудармасы «ұақыт кеңіслик») терминин әдебияттануыда ұақыт хәм кеңісликтің өз ара қатнасы хәм бирлиги мәселесин ашып беріу мақсетінде дәслепки рет пайдаланды. Ол

хронотоптың жанр қәлиплестируйши хәм сюжет дүзиуши функцияларды алып жүретуғынлығын, шығарманың ишки нызамлылықларын бекемлейтуғынлығын, хронотоп дәруазасы арқалы инсанның сөз өнери дүньясына кириуи иске асатуғынлығын илимий тийкарлаған [1, 234-235; 248]. М.Бахтин хронотоптың бир неше түрлерин,

Онда өмир заңдылығы менен кыздың кеүйл кеширмелери контрастка койып сүүрөтленген. Солай етип, кыз лирикалык қахарманның (баланың) шашын сыйпап, оған «жаксы жигит бол, мени умытпа» дейди хэм сол күни кешки иңирде жигити менен қашып кетеди. Сондағы әжапасының кетер алдында баланың қалтасына бир алманы тығыуы, бирақ инисиниң «кетпе» деп жылап, «алмаң керек емес» деп изинен ылақтырыуы кимниң болса да жүрек-бауырын езип жибереди. Шайырдың шеберлиги сонда, усы турмыслық картиналарды деталластырып бере алыуында. Қыздың балаға берген алмасы, бирақ баланың алманы алмай изинен ылақтырыуы – лирикалык қахарманның ержетиу эволюциясы, яғний, оның жас өспиримлик дәуирден жигитлик дәуирге өтиуи. Ал әжапасының умыт қалдырған сынық айнасы – бул баланың сынған кеүйл.

Қосықта лирикалык объект (ушып кеткен бир топ торғай) еки түрли хызметти атқарып тур:

1. Лирикалык субъекттиң сезимлерин оятыушы предмет;

2. «Ат киснеген урыклықта бир топ торғайдың ушып кетиуи» астарлы символлык образ сыпатында шығармадағы лирикалык персонаж болған қыздың бой жетип, қус киби ушып кеткенлигин аңлатып тур.

Қосықтың басындағы **«кешки иңирде урыклықтан ушып кеткен бир топ торғай»** менен қосықтың финалындағы **«ат киснеген урыклықта ушып кеткен бир топ торғай»**дың бир-биринен паркы бар. Бунда ўақыт хэм мекан (белгили дәрежеде) категориясына дыққат пенен итибар беріу керек. Бириншидеги лирикалык объект (хәзирги ўақыт) лирикалык субъектке арадан көп жыллар өткеннен кейин дус келген халат. Усы объект лирикалык субъекттиң ой-сезимлерин оятып, оны балалық гезиндеги ўақия-хәдийселерге жетелеп әкетеди. Булар лирикалык шегинис арқалы бериледи. Ал қосықтың соңында келти-

рилген объект (бурынғы ўақыт) лирикалык қахарманның (баланың) әжапасын ақ боз атлы (қыздың сүйген жигити) алып қашып кеткен ўақытта жүз берген хәдийсе. Бул объект биринши объектке ұқсайды, соның өзи десе де болады. Парқы тек ўақытта. Уқсағаны ушын да ол лирикалык субъектти ләрзеге келтирди. Сонлықтан, қосықтағы лирикалык объект лирикалык субъекттиң ой-сезимлерине түртки берип, оларды қайта бастан ядына салғаны менен әхмийетли.

Лирикалык объекттиң бул дәретпедет тутқан орны, атқарып турған хызметин жүдә жоқары деп бахалауға болады. Ол лирикалык субъектти бүгинги күннен кешеге күнлерге, сондай-ақ, кешеге күннен бүгинги күнге өткеріуши көпир. Қосықтың биринши куплетиниң дәслепки еки қатары хэм кейинги еки қатарын поэтикалык формула сыпатында былайынша беріуге болады:

Бүгин+Кеше

Қараң:

Кешки иңирде урыклықтан
Бир топ торғай ушты кетти...

Сениң қыз болған шағларын
Ядларыма түсти кетти... (39-бет).

Қалған бәнтлерде лирикалык субъекттиң әжапасы туўралы толғаныслары лирикалык шегинис арқалы бериледи. Қосықтың соңғы бәнтиниң дәслепки еки қатары менен кейинги еки қатарының поэтикалык формуласы мына көринисте келеди:

Кеше+Бүгин

Қараң:

Ат киснеген урыклықта,
Бир топ торғай ушып кетти...

Қашып кеткен сол ақшамың
Бүгин ядға түсип кетти (40-бет).

Лирикалык объектти усы такылетте бере алыу бул да шайырлық шеберликтен туўылған. Объекттиң шығармадағы орнын хэм атқаратуғын хызметин шайыр жетик түсинген.

ӘДЕБИЯТЛАР

- Бройтман С.Н. «Русская лирика XIX - начала XX века в свете исторической поэтики (субъектно-образная структура)». АДД. – М., 1989.
- Жәримбетов Қ. Әдебияттаныудан сабақлар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2012.
- Қуроноу Д., Мамажанов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Тошкент: Академнашр, 2013.
- Левин Ю.М. Лирика с коммуникативной точки зрения / Ю.М.Левин // Избранные труды. Поэтика. Семиотика. — М.: Языки русской культуры, 1998.
- Миронова Е.Н. Лирика А.Д.Дементьева в аспекте субъектно-объектных отношений. Электронный журнал «Язык. Культура. Коммуникации». №2 (2014).
- Невзглядова Е. Ленинградская панорама. – Л., 1988.
- Оразымбетов Қ. Таңламалы шығармалар топламы. Еки томлык. I том. – Нөкис: Билим. 2018.
- Раҳимжоноу Н. Давр ва ўзбек лирикаси. – Тошкент: Фан, 1979.
- Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. – М., 1977.
- Улуғбек Ҳамдам. XX аср ўзбек шеърлятида поэтик образ ва унинг тадрижи. //e-adabiyot.uz
- Худайбергеноу К. Дәуир хэм парыз. – Нөкис. 1987.
- Юсупов И. Пазыйлет. – Нөкис: Билим, 2014.

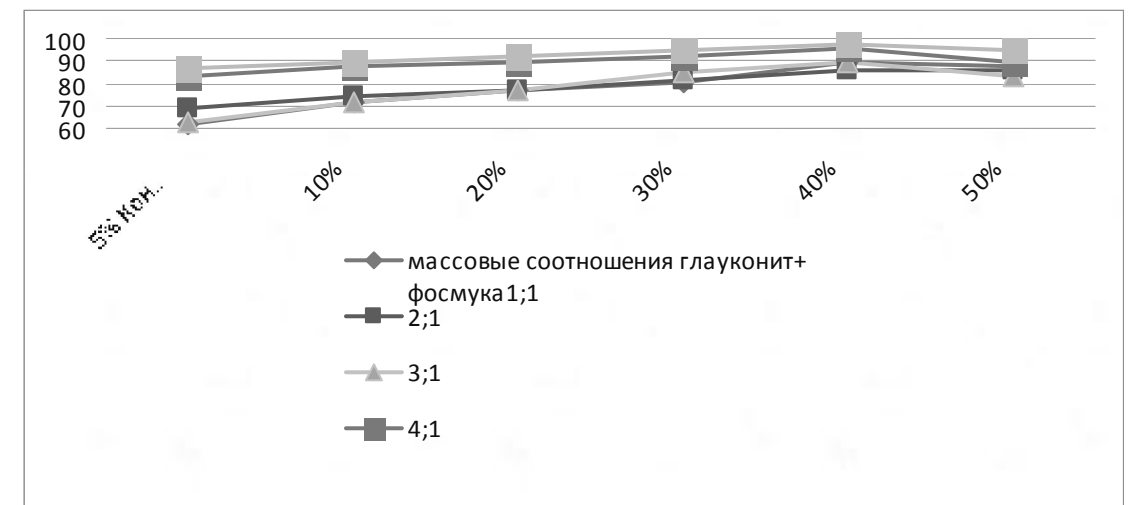

Рис. 2. Содержание фосфора и его относительная усвояемость в удобрении из глауконита и фосмуки Ходжакульского месторождения в различных массовых соотношениях (сульфат аммония).

ность гранул (в 2 раза). Усвояемая растениями форма P_2O_5 при соотношении 1:1 составляет 44,54% P_2O_5 , а в соотношении 5:1 усвояемая форма P_2O_5 во втором опыте достигает 84,30%.

Необходимо отметить, что в последнее время на посевных площадях республики практически не применяются микроэлементсодержащие удобрения, хотя они нужны растениям лишь в очень небольших количествах, но без них они не могут нормально развиваться. Это объясняется тем, что микроэлементы входят в состав ферментов, витаминов, гормонов и других физиологически активных соединений, играющих исключительно важную роль в тех процессах, которые протекают в живых организмах.

Поэтому наряду с необходимостью разработки эффективных мер рассоления почв перспективным направлением является и создание органоминеральных удобрений на основе агроруд с ионообменными и сорбционными свойствами, которые помогали бы растениям расти на засоленных почвах. Такими свойствами, на наш взгляд, могут обладать комплексные удобрения, получаемые из глауконитов Каракалпастана. Именно в связи с этим в качестве добавок с целью получения новых азотных и фосфорных удобрений нами использовались фосфориты Ходжакульского месторождения, у которых общая форма P_2O_5 составляет 15,22 %, глаукониты Крантауского месторождения и разные соотношения сульфата аммония, нитрата аммония, карбамида, аммофоса.

Мы решили испытать в качестве добавки фосмуку и глауконитовый песок, в связи с тем, что глауконит глинистый минерал переменного состава с высоким содержанием комплекса

макро- и микроэлементов. Полезное действие глауконита на повышение урожайности растений проявляется в различных направлениях. Он улучшает структуру почвы, увеличивая ее проницаемость, что особенно важно на тяжелых почвах. Обладая высокой избирательностью по отношению к крупным катионам, глауконит накапливает такие важнейшие элементы питания растений, как азот, фосфор и калий в форме объемных катионов и сорбирует NH_3 , а затем медленно отдает их во время роста растений, играя при этом роль пролонгатора. Усвояемые формы удобрений, адсорбированные глауконитом, сохраняются от вымывания; уменьшаются потери аммонийного азота за счет нитрификации и улетучивания.

Механохимическая активация сырья имеет один очень серьезный недостаток – продукт получается в пылевидном состоянии. Его невозможно переводить и очень затруднительно вносить в почву.

Поэтому мы в лабораторных условиях осуществили его грануляцию методом окатывания. Для этого пылевидный продукт помещали в фарфоровую чашку, дозировали необходимое количество воды, интенсивно размешивая стеклянной палочкой. При этом образовались влажные частицы округлой формы, масса этих частиц высушивалась при $80^{\circ}C$, получались твердые гранулы. Они охлаждались, а затем рассевались по размерам 2-3 мм и подвергались анализу на прочность гранул.

Опыты проводили с различными минеральными солями при разных соотношениях с фосмукой и глауконитом.

Результаты показывают, что при механохимической активации фосмуки с дигидрофосфа-

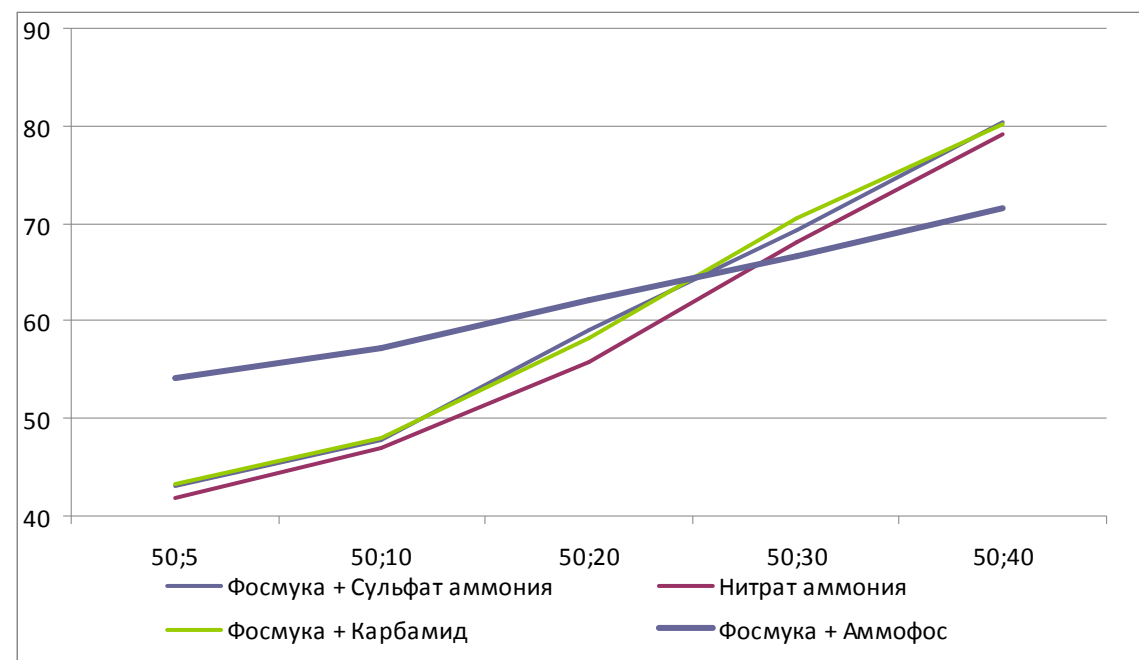

Рис. 3. Содержание фосфора и его относительная усвояемость удобрений из фосмуки Ходжакульского месторождения и глауконита в различных массовых соотношениях.

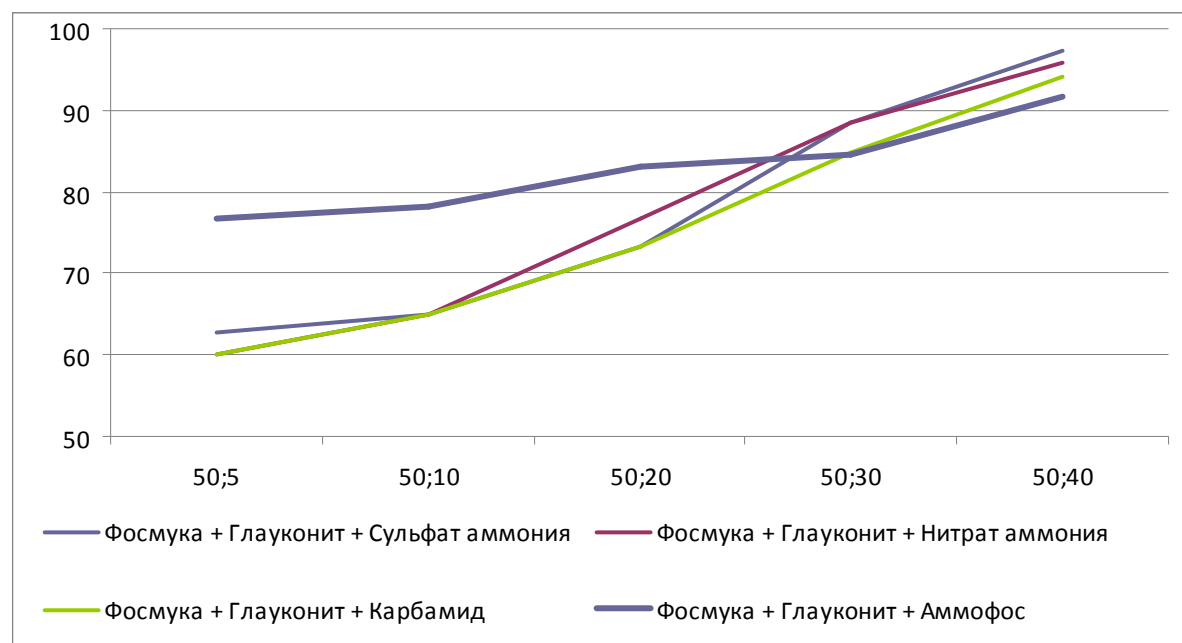

Рис. 4. Содержание фосфора и его относительная усвояемость удобрений из фосмуки Ходжакульского месторождения и глауконита в различных массовых соотношениях.

том калия и хлористым калием получают высококонцентрированные РК-удобрения, содержащие от 16,97 до 25,78% общей формы P_2O_5 .

Сумма питательных компонентов в продуктах составляет от 67,81 до 84,80% по лимонной кислоте, гранулы полученных продуктов обладают достаточной прочностью (2,17-5,19

МПа).

С добавлением глауконита повышается относительное содержание усвояемой формы P_2O_5 , что относительно к общей составляет от 80,26-96,60%, гранулы прочностью от 2,59 до 3,72 МПа и удовлетворяют требованиям сельского хозяйства.

еки топарға ажыратып қарайды. 1. Субъектив қахарман, яғный, лирикалық қахарман. 2. Объектив қахарманлар, яғный, лирикалық қахарманнан басқа қатнасушылар болып, бундай қахарманлардың лирикалық сезимлерди, кеширмелерди бериуде жәрдемши хызметин атқаратуғынлығын айтады. Илимпаз бул пикирин шайыр И.Юсуповтың көрнекли илим ғайраткери академик М.Нурмухаммедовтың мезгилсиз қайтыс болуына байланысly дөреткен қосығынан мысаллар келтириу арқалы дәлиллейди.

Жулдыз ақты десе ақшамғы ўақта,
Дәрхал сен түсерсең ядыма мениң.
Жасын түсти десе жасыл даракқа,
Дәрхал сен түсерсең ядыма мениң.

Измир шөллеринен ескен самаллар,
Түркий тилде жоллап қайғылы хабар,
Ийесин жоғалтқан бир ат жәниўар,
Тынбай сегбир тартар ядымда мениң.

Шайырдың бул қосығында академиктиң өлимине қабырғасы қайысып турған лирикалық субъект (лирикалық қахарман) тен басқа, лирикалық субъектти ләрзеге салып, оның қыйналыу сезимлерин оятыушы объект (сыртқы тәсир – Қ.Ж.) – М.Нурмухаммедовтың өлими, сондай-ақ, ийесин жоғалтқан ат образы да лирикалық қахарманның сезимлерин тереңлетиуши объект сыпатында қатнасып турғанлығын илимпаз дурыс аңлайды хәм дәлиллеп көрсетеди [2:37-38]. Хәқыйқатында да, қосықта сөз етилген М.Нурмухаммедовтың мезгилсиз өлимин лирикалық субъектке тәсир көрсеткен лирикалық объект сыпатында қабыл етиуимиз мүмкин. Бирақ ийесин жоғалтқан ат – объект емес, ал деталластырылған формада берилип, академиктиң өлиминен кейин ийесиз, дурысly басшысыз қалған қарақалпақ илими мәнисин аңлатып турғандай сезиледи.

Әдебиатшы Улуғбек Хамдамның әдебий образды объект пенен субъекттиң жемиси сыпатында көрип, айтқан пикирлери дыққатқа ылайық: «...образ бул – объект – реал барлық пенен субъект – автор ушырасқан мәўритте ортада пайда болған жәми сәўбетлердин сана хәм кеўилдеги сүўретлерине тең. Бундай образ хәр бир дөретиуши ушын оның өзине ғана тийисли сәўбет саналады [10]. Әлбетте, сана хәм кеўилдин сүўрети болмайды. Бирақ көркем әдебиат ғана сана хәм кеўилге сүўрет салыўдай күш-күдиретке ийе. Бул сүўрет лирикалық объект лирикалық субъект арқалы өтсе ғана салынады хәм сана менен кеўилде өшпес из қалдырады.

Енди объект мәселесин шайыр И.Юсуповтың «Кешки иңирде урықлықтан...» атлы қосығы мысалында қарастырып көрейик. Қосық былай басланады:

Кешки иңирде урықлықтан
Бир топ торғай ушты кетти...

Сениң қыз болған шағларың
Ядларыма түсти кетти... [12, 39].

Қосықта объект – бир топ торғай. Бирақ, бир қызыклы жери, шайыр усы объектти толатөкис сүўретлеп отырмайды (объектти толығы менен сүўретлеу лириканың ўазыйпасына кирмейди, имканиятына да сыймайды), ал оның ядта қалған фрагментлерин ғана қәлемге алады, бир топ торғайдың ядта қалған тәрәпи – урықлықтан «пырр» етип ушып кеткени. Шайыр бул жерде лирикалық субъект арқалы өткен, жас өспиримлик дәўириндеги умытылмас бир мәўритлерди сүўретлейди. Кешки иңирде урықлықтан ушып кеткен бир топ торғай лирикалық субъекттиң сезимлерин тозғытып, оның жас бала гезинде меҳир-мухаббат пенен терең ықлас қойған аўыллас әжапасын еркисиз ядына салып жибереди хәм әжапасы менен байланысly болған сол картиналар лирикалық қахарманның көз алдында жанлана баслайды.

Қайда барсаң, жүрдим бирдей
Қошантайдай ерип саған.
Еркелеттиң өз ининдей,
Аўзындағыны берип маған.

Умытпайман сол шағыңды:
Кийиминди дурысладың.
Әдираспан моншағыңды
Сиңлиң тақса урыспадың.

Жеңгене қолдасып күнде,
Сен дигирман тартар едиң.
Ақбоз атлы әлле кимди
Қосық етип айтар едиң (39-бет).

Қосықтағы ой-сезимлер усылайынша лирикалық субъект арқалы кем-кемнен өсип раўажланып отырады.

Қыз лирикалық қахарманды өз инисиндей жақсы көрип еркелетеди. Лирикалық қахарман қыз қайда барса оған қошантайдай ерип жүреді. Соның ушын бул қыз – лирикалық қахарман ушын әжапасындай жақын хәм кәдирли. Қыз аўылдағы жигитлердин аўзының суўын куртқандай дәрежеде сулыу болғанлығы көринип тур. Өйткени, оның қарыйдары көп. Той-мереклерде, эткөншекте ушқанда оған жигитлер сүйкенип гәп атқысы келеді. Бирақ қыз оларға ашыўланбайды. Күлип, тек те инисине (лирикалық қахарманға) қарап қояды. Себеби, оның кеўлине түйгени, яғный, өз сүйгени бар. Соған кеўли кәтержәм. Ақыллы хәм ийбели қыз жеңгеси менен бирге дигирман тартып жүрсе де, оған кеўлиндеги сыр сандығын ашпай, «ақбоз атлы әлле кимди қосық етип айтып жүреді». Бир күни қыз көзи жасқа толып үй бетине қарап турады. Бул бириншиден, қыздың кететуғын ўақты болғанын билдирсе, екіншиден туўылып өскен үйин, ата-анасын, жақынларын көзи қыймай тұрғанын аңлатып, оқыўшыда жақсы тәсир қалдырады. Бул эпизодты поэтикалық табылма десек арзыйды.

ИБРАЙЫМ ЮСУПОВ ЛИРИКАСЫНДА ЛИРИКАЛЫҚ ОБЪЕКТ МӘСЕЛЕСИ

Дабылов П.А.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис қаласы

Лирика тек ғана лирикалық субъекттин ишки кеширмелеринен ибарат емес. Лирикалық шығарманың дөретилиуінде субъект пенен бирге объекттиң де орны гиреули.

Объект лирикада шайырдың илхамын оятыушы, оның ой-сезимлерине түртки беріуши курал сыпатында қатнасады. Лирикалық объект – объекттиң (сыртқы тәсир, зат, нәрсе, предмет, кубылыс, уақыя, хәдийсе) поэтикалық образға айланған бөлегі.

Лирикалық объект мәселеси әдебиаттаныуа арнаулы изертлеу объекти болмаған. Бул хәққында айырым илимий пикирлер хәм көзкараслар ғана бар.

Лирикалық объект хәққында С.Н.Бройтман [1, 6], Ю.М. Левин [4, 464-480], Е.Н.Миронова [5], Н.Рахимжонов [8, 20-21], Д.Курунов [3, 153], Улуғбек Хамдам [10], Қ.Жәрімбетовлар [2, 37-38] тәрепинен илимий пикирлер билдирилген.

Рус әдебиятында Ю.Н.Тынянов [9, 325], Е.Невзглядова [6, 324], қарақалпақ әдебиятында К.Худайбергенов [11, 84], Қ.Оразымбетовлар [7, 35] «шайыр сезимине тәсир етиуши нәрсе, хәдийсе» деген терминди қолланады. Бул арқалы олар бизиң изертлеу объектимиз болған «лирикалық объект» мәселесин нәзерде тутқан болыуы мүмкин. Себеби, лирикалық объектке берілген шайырдың илхамын оятыушы, оның ой-сезимлерине түртки беріуши курал деген тәрийп жоқарыдағы илимпазлардың «шайыр сезимине тәсир етиуши нәрсе, хәдийсе» деген теориялық пикирлерине сәйкес келеди.

Мына илимий пикирде объекттиң өзине тән өзгешелиги, объекттиң лирикада тутқан орны хәм атқаратуғын хызметі хәққында айтылады: «...эпос хәм драмадан айырмашылығы, лирика объектти сүүретлемейди, оның ушын объект лирикалық субъекттин руўхый кеширмелериниң тийкары, оларға түртки беретугын фактор сыпатында ғана әхмийетли. Сол себепли лирикалық шығармада объект лирикалық қахарманның кеуил призмасы арқалы бериледи, және де анығырағы, лирикада объекттиң кеширмени сүүретлеу ушын жетерли муғдардағы «бөлекшелери», деталлары ғана алынады» [3, 153].

Өзбек әдебиятшысы Н.Рахимжонов лирикалық объект мәселесин шайыр Асхад Мухтардың «Гүллер» қосығын таллау арқалы түсиндирип береді.

Лола гулханлари йўл ёқасида...

Умримда жуда кўп йўллар босдим мен.

Баҳор эпкинидан юрак орзикади,

Йўллардан хәм кўпроқ гуллар босдим мен.

Кўксим билан босдим, эздим пошнам билан

Чаманлар, чаманлар, топтадим!

Балки шунинг учун

йигирма йил излаб,

Гулгун юзларингдан ором топмадим.

Қосықта биринши қатардан-ақ кейпият, көринис көзге тасланып турады, оннан кейинги қатарларда шайыр тәбият көриниси оятқан пикир, кейпият арқалы сезимлердин анализин береді. «Гүллер – бул қосықта шәртли бир объект. Шайыр гүллер арқалы урыс майданының қорқынышлы картинасын тәбият хәм оның нызамлылықлары менен уйғынлықта, инсан өмири хәм тәғдири менен байланыста талқылайды. Усының тийкарында өмир хәм өлим проблемасына өзиниң поэтикалық қатнасын билдиреди. А.Мухтар усы эстетикалық мақсетин әмелге асырыуа абстракт философиялық пикирлеулерден келип шықпайды; материалдан (гүлден, яғнай, объекттен – П.Д.) мәзи иллюстрация яки оқыушыны исендириу ушын ғана пайдаланбайды, ал, әне, усы турмыс материалы ушын тән болған философиялық пикирди раўажландырады. Негизинде, усы өмирдин өзине тән белгилериниң поэтикалық материалға айланған бөлегі қосықтың тийкарын курайды» [8, 20-21].

К.Худайбергенов лирикалық қахарманның жасалыуында лирикалық объекттиң ролин лирикалық субъект пенен байланыстырып былай деп жазады: «...лирикалық геройдың тийкарын объектив хәқыйқатлық (лирикалық объект – П.Д.) курайды хәм ол шайырдың субъекти арқалы өтсе ғана лирикада конкрет формаға ийе болады [11, 30-31]. Илимпаз бул пикирин буннан былай да раўажландырып, лирикалық қахарман образын объект хәм субъекттиң синтези деп биледи. «Лирикалық геройда адам жан сезими туўрыдан-туўры бериледи хәм оның қай дәрежеде терен, образлы берилиуине қарап, типлик герой есапланады. И.Юсупов, Т.Жумамуратов, Т.Сейтжанов, М.Сейтаниязов, Д.Айтмуратов, Ш.Сейтов, Т.Мәтмуратов хәм көплеген шайырлардың творчествосынан көплеген мысаллар келтириу арқалы лирикалық геройда объектив шынлық хәм автор субъектиниң жәмленгенин көриу қыйын емес» [11, 33], – деп усы шайырлардың қосықларынан бир неше мысаллар келтириу арқалы өз пикирин дәлиллеуе ериседи.

Әдебиятшы илимпаз Қ.Жәрімбетов лирикалық шығармалардағы қахарманларды

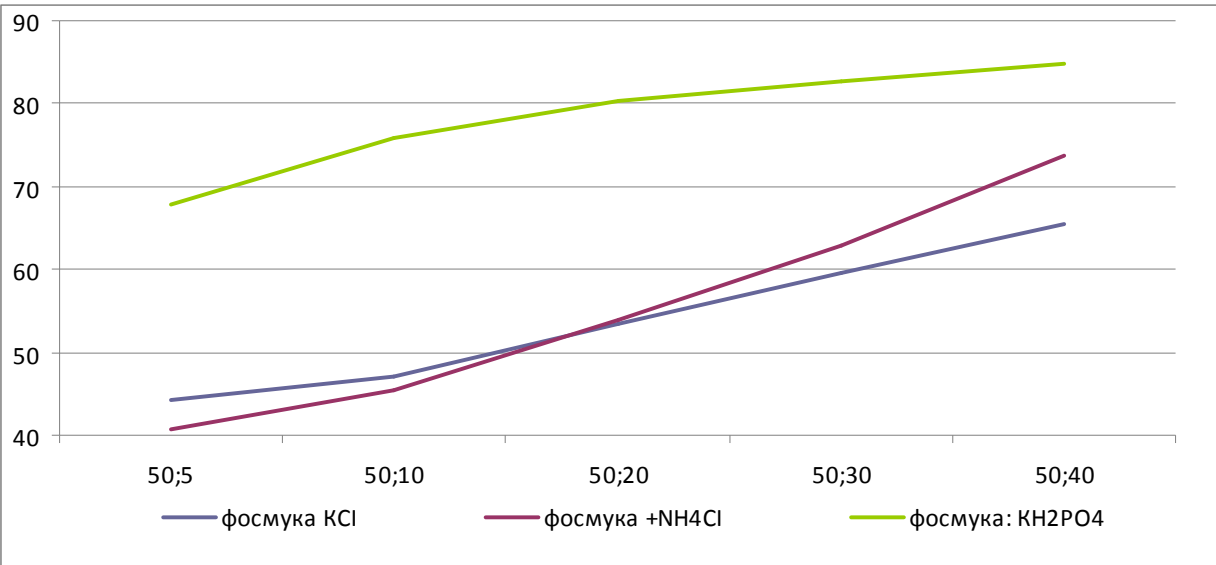

Рис. 5. Содержание фосфора и его относительная усвояемость гранул в удобрении фосмуки Ходжакульского месторождения и глауконита в различных массовых соотношениях.

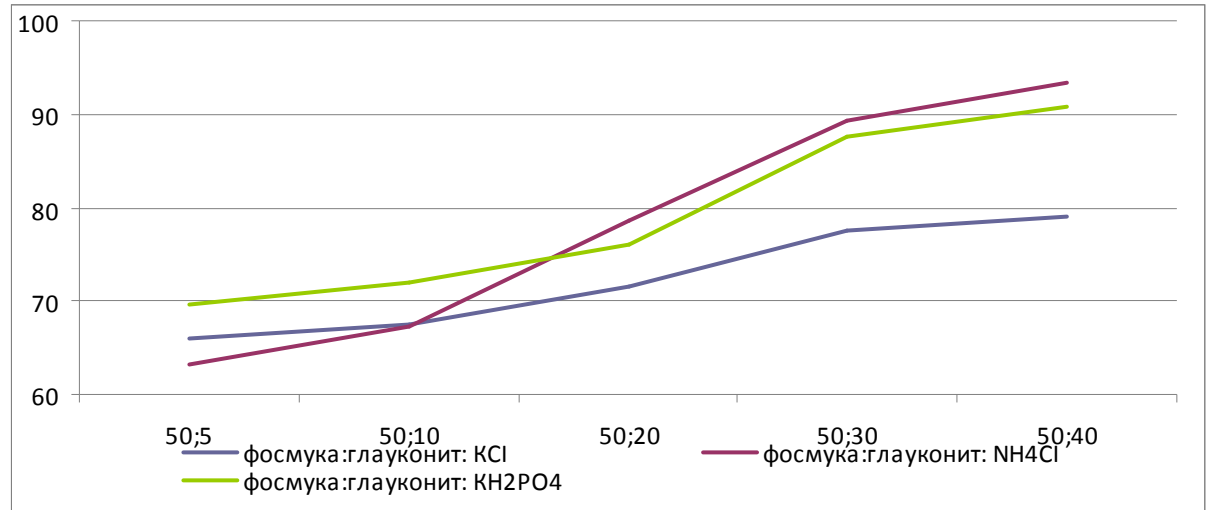

Рис. 6. Содержание фосфора и его относительная усвояемость гранул в удобрении глауконита в присутствии NPK удобрения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бескровный Ю.В., Веретенников Г.Г., Галкина Н.В., Ибадуллаев Е.И., Мирходжаев И.М. Глауконит месторождения Чанги и перспективы его использования. – Ташкент: Фан, 1970. – 54 с.
2. Бушуев Н.Н. Корреляция структурных особенностей фосфатного сырья и химической активности фосфатной муки по результатам сравнительного расчета // Физико-химические свойства растворов и неорганических веществ: Сб. научн. труд. – Вып. 182. – М.: РХТУ им. Д.И.Менделеева, 2008. – С. 36-47.
3. Вейдерма М.А. Сравнительная физико-химическая и технологическая характеристика природных фосфатов // Известия Эст. ССР. Сер. “Химия, геология”. – №1, т. 26. 1977. – С. 28-32.
4. Сейтназаров А.Р., Турдалиев У.М., Намазов Ш.С., Беглов Б.М., Дехканов З.К., Курбаниязов Р.К. Фосфоритовая мука – бескислотная форма фосфорных удобрений. // Химический журнал Казахстана. – Алматы, 2017. – № 3 (59). – С.157-173.
5. Пестов Н.Е. Физико-химические свойства зернистых и порошкообразных химических продуктов. - М.: АН СССР, 1947. – 239 с.
6. Руководство к практическим занятиям по технологии неорганических веществ / М.Е.Позин, Б.А. Копылёв, Е.С.Тумаркина, Г.В.Бельченко. – Л.: Госхимиздат, 1963. – 376 с.
7. Ганиханова Ф.Ф., Беглов В.М. Нерастворимый остаток фосфоритов Каратау и Узбекистана. // Труды ТашПИ, «Хим. и хим. технология». – 1969. – Вып. 55. – С.8-12.

8. Винник М.М., Ербанова Л.Н., Зайцев П.М. и др. Методы анализа фосфатного сырья, фосфорных и комплексных удобрений, кормовых фосфатов. — М.: Химия, 1975. — 218 с.

9. ГОСТ 30181.4-94. Минеральные удобрения. Метод определения суммарной массовой доли азота, содержащегося в сложных удобрениях и се-

литрах в аммонийной и нитратной формах (метод Деварда).

10. Галадзе Л.Б. Разработка способов улучшения качества гранул фосфорсодержащих удобрений на основе изучения физико-химических условий их получения: КД. — М.: НИУИФ, 1979. - С. 65-66.

Қорақалпоғистоннинг глауконит кумлари ва тугунли фосфоритларининг таркиби, хоссалари ва улар асосида ўғитлар ишлаб чиқариш
Бауатдинов С.¹, Бауатдинов Т.С.², Торешова Н.М.¹, Сапарова Г.Д.¹, Қурбашов У.¹

¹Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ табиий фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус, ²Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти, Нукус

Мақолада дастлабки хомашё – глауконит куми ва Крантау, Хўжакул, Бештубе ва Султон-Уиздаг конларининг тугунли фосфоритларининг физик-механик хусусиятлари ва кимёвий таркиби келтирилган. Замонавий тадқиқот асбоблари ёрдамида Қорақалпоғистоннинг хомашё – глауконит куми ва тугунли фосфоритлари ҳамда тайёр маҳсулотларнинг кимёвий таркиби ва тижорат сифатини аниқлаш, шунингдек, физик-кимёвий тадқиқотлар ўтказиш усуллари (рентген, электрон микроскопик, термик, индуктив боғланган аргон плазмали оптик эмиссия спектрометри-ОЭС билан ИСП, ВЭЖХ-масс-спектрометрия, ESI масс-спектрометрия тадқиқотлари, элементар таҳлил) ўрганилган. Қорақалпоғистоннинг паст навли фосфоритлари ва глауконитлари соддалаштирилган схема бўйича фосфат хомашёсини ва глауконитни турли реагентлар билан кимёвий фаоллаштириш каби ноанъанавий усуллар билан битта ва мураккаб ўғитларга қайта ишланиши мумкин. Улар маҳаллий ўғитларни олишнинг асосий хомашё базасига айланиши мумкинлигини ҳисобга олиб, фосфор фосфоритларининг ҳазм бўлмайдиган шаклини ўсимликлар учун ҳазм бўладиган шаклига айлантиришнинг илмий асослари ва технологиясини ишлаб чиқиш лозим. Қўшимча сифатида биз Каратау конидан глауконит кумидан фойдаланганмиз.

Состав и свойства глауконитовых песков и желваковых фосфоритов Каракалпакстана и получение удобрений на их основе
Бауатдинов С.¹, Бауатдинов Т.С.², Торешова Н.М.¹, Сапарова Г.Д.¹, Курбашов У.¹

¹Каракалпакский научно-исследовательский институт естественных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Нукус, ²Институт агротехнологий и сельского хозяйства Каракалпакстана, Нукус

В статье дана физико-механическая характеристика и химический состав исходных сырьевых материалов – глауконитового песка и желваковых фосфоритов Крантауского, Ходжакульского, Бештубинского и Султан-Уиздагского месторождений. Описаны методики определения химического состава и товарного качества, а также проведения физико-химических исследований исходных сырьевых материалов глауконитового песка и желваковых фосфоритов Каракалпакстана и готовых продуктов с применением современных приборов исследования (рентгенографический, электронно-микроскопический, термический, оптик эмиссионного спектрометра с индуктивно связанной аргоновой плазмой - ОЭС с ИСП, ВЭЖХ-масс-спектрометрии, ESI масс-спектрометрические исследования, элементный анализ). Низкосортные фосфориты и глаукониты Каракалпакстана можно перерабатывать на одинарные и сложные удобрения нетрадиционными способами, как, например, химическая активация фосфатного сырья и глауконита различными реагентами по упрощенной схеме. Учитывая то, что фосфориты и глаукониты Каракалпакстана могут стать основной сырьевой базой для получения местных удобрений, разработка научных основ и технология перевода неусвояемой формы фосфора фосфоритов в усвояемую для растений форму. В качестве добавки мы использовали глауконитовый песок Крантауского месторождения.

The composition and properties of glauconite sands and nodular phosphorites of Karakalpakstan and the production of fertilizers based on them
Bauatdinov S.¹, Bauatdinov T.S.², Toreshova N.M.¹, Saparova G.D.¹, Kurbashov U.¹

¹Karakalpak Scientific Research Institute of Natural Sciences, Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus, ²Karakalpakstan Agricultural and Agrotechnological Institute, Nukus

The article presents the physical and mechanical characteristics and chemical composition of the initial raw materials - glauconite sand and nodular phosphorites of the Krantau, Khojakul, Beshtyube and Sultan-Uizdag deposits. The methods of determining the chemical composition and commercial quality, as well as conducting physico-chemical studies of raw materials – glauconite sand and nodular phosphorites of Karakalpakstan and finished products using modern research instruments (X-ray, electron microscopic, thermal, optical emission spectrometer with inductively coupled argon plasma - ECO with ISP, HPLC-mass-spectrometry, ESI mass spectrometry studies, elemental analysis). Low-grade phosphorites and glauconites of Karakalpakstan can be processed into single and complex fertilizers by non-traditional methods, such as chemical activation of phosphate raw materials and glauconite with various reagents according to a simplified scheme. Considering that phosphorites and glauconites of Karakalpakstan can become the main raw material base for obtaining local fertilizers, the development of scientific foundations and technology for converting the indigestible form of phosphorus phosphorites into a form digestible for plants. As an additive, we used glauconite sand from the Karatau deposit.

маниге алмастырылды ҳам барлык нәрсени сораўға тутыў мўмкинлигини еттикарланды» [5] ҳам булар тәбиййей кабыл етиледі.

С.Ибрагимов постмодернистлик бағдардағы лирикалық шығармаларды 1980-жылларда-ақ дәретип баслаған еди. Әсиресе, шайырдың 1990-жыллардан берги дәўирдеги қосықларының көпшилиги постмодерн лириканың үлгилери. Шайыр соңғы ўақытлары прозалық шығармалар да жазып, жәмийетшиликке усынбақта. Оның 2022-жылы «Jeti ıqlım» баспасынан жарық көрген «Сентябрьдің соңғы күнлери» атамасындағы

китабында жәрияланған «Сентябрьдің соңғы күнлери» ҳам «Қурқылтайдың уясы» повестьлери де постмодернизм усылында жазылған.

Түрк ҳам карақалпақ шайырларының постмодерн поэзиясының ортақ ұқсаслықлары соннан ибарат, еки халықта да белгили бир дәўирде туўылып, белгили бир дәўирде өзлигин көрсетип атырған әўлад шайырлары дәретіўшилигинде постмодернше қосықлар гүзетиледи. Биз сөз етип атырған тема жүдә кең түрде изертлеўди талап етеди. Мәселениң изертлениўи тийис тәреплери оғада көп.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Генжемуратов Б. Сайланды шығармалар. – Нөкис: Каракалпакстан, 2012.

2. Ибрагимов С. Теңиздің ортасында атаў... // Әмиўдарья. 1992. – №1. – 874-91-бб.

3. Қозоқбой Йўлдош. Постмодернизм: моҳият, илдишлар ва белгилар. // Жаҳон адабиётi. 2015. – № 10. // <https://ziyouz.uz>

4. Шермурод Субҳон. Шеърят иқлими. – Тошкент: Зерқалам, 2005.

5. Nesrin Karaca Türk Edebiyatında Postmodernizm // <https://www.turkyurdu.com>

Туркий халқлар лирикасида постмодернизм (Қорақалпоқ ва турк лирикаси мисолида)

Тлеуниязова Г.Б.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус

Ушбу мақолада структур адабиётшуносликнинг асосий йўналишларидан бири ҳисобланган постмодерн адабиётининг шеърятга оид қонуниятлари, назарий асослари ҳақида сўз этилган. Постмодерн адабиётининг шаклланишининг асосида кенг таралган воқеаларнинг техник прагматизм билан бирикиши натижасида халқта барча нарсага ишончсизлик, иронияга ўқшаш кувноқлик билан тасвирланиши ётиши ҳамда бу белги постмодернистик асарларнинг оммалашувига асос бўлиши постмодерн адабиётининг тамойиллари сифатида кўрсатилган. Қорақалпоқ адабиётшунослигида структур, модернистик, постмодернистик, постструктур оқимларга оид тадқиқот методлари ҳали етарлича такомиллашганича йўқ. Шу сабабли, аксарият олимлар қорақалпоқ адабиётида постмодернистик асарлар пайдо бўлганлигини бекорлайди. Мақолада жаҳон адабиётидаги постмодернистик асарлар ва адабиётшуносликдаги постмодернистик талкин методларига эътибор қилган ҳолда қорақалпоқ адабиётида постмодернистик асарлар XX асрнинг кейинги чорагида ёзила бошлагани таъкидланади. Мақолада қорақалпоқ ва турк шеърятдаги постмодерн асарларнинг талқини тадқиқ қилинади.

Постмодернизм в лирике турецких народов (на примере каракалпакской и турецкой лирики)

Тлеуниязова Г.Б.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Нукус

В статье говорится о закономерностях и теоретических основах литературы постмодернизма, которая считается одним из основных направлений структурного литературоведения. В результате слияния популярных событий с техническим прагматизмом формирование постмодернистской литературы характеризуется недоверием ко всему, иронией и тем, что этот признак является основой популяризации постмодернистских произведений. Методы исследования структурных, модернистских, постмодернистских, постструктурных течений в каракалпакском литературоведении еще недостаточно усовершенствованы. Поэтому большинство ученых отвергает факт появления постмодернистских произведений в каракалпакской литературе. В статье подчеркивается, что постмодернистские произведения в каракалпакской литературе стали писать в следующей четверти XX века, обращая внимание на постмодернистские произведения в мировой литературе и постмодернистские методы интерпретации в литературоведении. В статье рассматривается интерпретация постмодернистских произведений в каракалпакской и турецкой поэзии.

Postmodernism in the lyrics of Turkic people (On the example of Karakalpak and Turkish lyrics)

Tleuniyazova G.B.

Karakalpak Research Institute of Humanitarian Sciences of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus

This article talks about the laws and theoretical foundations of postmodern literature, which is considered one of the main directions of structural literary studies. As a result of the fusion of popular events with technical pragmatism, the formation of postmodern literature is characterized by mistrust of everything, irony, and the fact that this sign is the basis for the popularization of postmodernist works. The research methods of structural, modernist, postmodernist, poststructural currents in Karakalpak literary studies have not yet been sufficiently improved. Therefore, most scholars reject the fact that postmodernist works appeared in Karakalpak literature. The article emphasizes that postmodernist works in Karakalpak literature began to be written in the next quarter of the 20th century, paying attention to postmodernist works in world literature and postmodernist interpretation methods in literary studies. The article examines the interpretation of postmodern works in Karakalpak and Turkish poetry.

ВОЗДЕЙСТВИЕ РЯСКИ МАЛОЙ (*LEMNA MINOR* L.) НА МИНЕРАЛИЗАЦИЮ ВОД

Рустамова С., Орел М.М., Матжанова Х.К.

*Каракалпакский научно-исследовательский институт естественных наук
Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, г. Нукус*

Введение

Антропогенная нагрузка стала главным фактором резкого ухудшения качества воды различных водоемов Южного Приаралья. Это явление несет угрозу экологии – засоление природных вод, увеличение биогенных элементов и в результате этого эвтрофирование водных объектов. Главнейшими биогенными элементами являются азот, фосфор, железо и кремний.

Исследования показывают, что природные воды (в частности, река Амударья и коллекторно-дренажные воды) загрязнены практически всеми химическими элементами и их содержание определяется современным экологическим состоянием региона [1].

Помимо этого, рост численности населения и как следствие увеличение потребления воды увеличивает количество сточных вод, содержащих различные вредные примеси. Эти воды образуются за счет бытовых и коммунальных сточных вод, имеют разные концентрации растворенных веществ и представляют большую опасность, чем промышленные сточные воды, так как в них содержится большое количество бактерий, возбудителей различных заболеваний.

Загрязнению окружающей среды также способствуют отходы сельскохозяйственной деятельности человека. Так, по литературным данным [5], еще в то время расположение птицеферм на берегах некоторых озер (Каратерень, Кырккыз), близость населенных пунктов, сброс воды с орошаемых полей способствовали сильному загрязнению и накоплению в воде озер биогенных и органических веществ. По его данным, содержание NO_3 колебалось в пределах 1,4-12,10 мг/л; NO_2 – 0,001-0,020 мг/л; NH_4 – 0,05-2,10 мг/л; PO_4 – 0,005-0,640 мг/л; Si – 0,4-4,6 мг/л; Fe – 0,00-0,09 мг/л.

В настоящее время в Республике Каракалпакстан ежегодно отходы на фермах крупного рогатого скота составляют 50 млн. тонн, а на птицефермах – 0,16 тыс. тонн [2].

Всё это несет угрозу экологической обстановке и требует искать способы и методы снижения негативного воздействия сточных вод на окружающую среду.

Поэтому, исходя из того, что защита окру-

жающей среды является чрезвычайно важной, необходима такая организация работы промышленных предприятий, чтобы образующиеся сточные воды, содержащие различные вредные производственные примеси, отвечали нормам ПДК.

Существуют месторождения природных глинистых минералов, которые возможно применять при очистке, так как они обладают сорбционными и избирательными свойствами. Однако из-за отсутствия эффективных способов их обработки и активизации они пока не находят широкого практического применения [3].

В последнее время особое внимание уделяется изучению высшей водной растительности, которая играет заметную роль в формировании качества вод. Являясь естественным природным биофильтром, растения поглощают минеральные и органические вещества, улучшают санитарное состояние водоемов. Такие широко распространенные на водных объектах растения, как камыш (*Shoenoplectus littoralis* (Schr.) Palla), тростник (*Phragmites australis* Trin.), рогоз (*Typha angustifolia* L.) используются для очистки и доочистки бытовых и технических вод [4].

Однако этот перечень водных растений можно пополнить новыми, еще широко не используемыми в очистке водоемов, сточных вод от химических и бактериологических веществ. Такими растениями, впервые применяемыми в условиях Каракалпакстана, могут стать ряска малая (*Lemna minor* L.) и пистия слоистая или телорезовидная (*Pistia stratiotes* L.).

Практическая ценность этих растений заключается в их способности быстро и эффективно очищать загрязнённые водоёмы от нитратов и фосфатов.

Наряду с показателями биогенных веществ в водоемах одной из самых важных характеристик качества воды является минерализация водоема и любого водоисточника, так как исследование солёности воды является первоочередным и дает представление о возможности использования водоема для различных целей.

Природные водоемы Каракалпакстана в той или иной степени засолены повсеместно. И

хүкимранлығы сыяқлы жағдайлар уақыяға постмодерн қатнасты, ол болса өз нәубетінде постмодерн өнер хәм әдебиятты жүзеге келтириуи» хәққындағы пикир усы дәуир қарақалпақ лирикасында анық көзге тасланған белгилерден болып есапланады [3]. Бул дәуирде жаңа форма хәм мазмунға ийе болған модернистлик қосықлар да дөреле баслады. Усы кубылыс бүгінгі күнге шекем дауам етип келмекте. Деген менен, бул бағдардағы изертлеулер оғада аз болғанлығы ушын айырым постмодернистлик мазмундағы қосықлардың өзи де модерн қосықлар сыпатында талқыланып келинди. Постмодерн лирикаға тән болған мазмунда да, формада да тилдің грамматикалық қағыйдаларына қарама-қарсылықты, сәйкессізликти, ой-пикирди парадокслы сәулендириу үстинлиги, бурынғы дәстүрлерге, мәдениетқа парадоксли жандасыу, текст астарына ийе болған сөзлерди пайдаланыу, соның менен бирге, дәстүрий поэзияға тән болған сөзге ауыспалы мәнилер жүклеу, образлы сөзлерди қоллау, ишки ырғақ, қайталау (уйқас) сыяқлы көркемлик бирликлерден утымлы пайдаланған халда мәдений мийрас хәм қәдириятларды жанландыруу, тарийхый темаларға жаңаша жантасыу арқалы қайта жаратыуда кеширме хәм сезимлердің жетекшилиги сыяқлы өзгешеликлер биз сөз етип отырған 1980-жыллардан бержағындағы қарақалпақ поэзиясында ушырасады. С.Ибрагимов, Б.Генжемуратов, П.Мырзабаева поэзиясында постмодернше сүүретлеу өзгешелиги көбірек гүзетиледи. Мысалы:

«Хайранман:... Тастөбем – қызыл булт!..
Жауған қар ақ емес – күл ирен.
Жийекте қара булт – қара қулып...
Августта муз қатқан – қыс, сең.
Бәлентте шышжырлар пәрұазы.
Түсім – оң, оңым – түс. Сен исен.
Бәддуға – көк темир хәуазы.
Мисли тас Шәрьярсаң, Август сен...

[1, 29-30]

Қосықта бир оқығанда мәнилик жақтан бир-биринен узақ хәм хәттеки, қарама-қарсы түсиниклер: ақ қар, күл рең қар, қызыл булт, августтағы муз, сең, полатзибан кус хәм т.б., мәниси онша анық болмаған ибаралар: полатзибан кус, бәддуға – көк темир хәуазы, бәленттеги шынжырлар пәрұазы, қара булт – қара қулып хәм т.б. қосық формасында жыйнақланып, белгили бир ой-пикирди жеткерип беріуге хызмет етип тур. Дәстүрий қосықлардағы эстетикалық талаптар толық орынланбағандығы ушын қосықты көркем әдебияттағы сөздің образлылығы, тилдің көркемлеу куралларына байлығы сыяқлы қағыйдалар тийкарында таллау талапқа жуау бермейди, яғный, бул таллаулар арқалы қосықтағы түп мазмунда сәуленген ой-пикир толық ашылмай қалады. Өйткени,

қосықта жокарыда айтып өткенимиздей, логикаға үйлеспейтуғын ибаралар, грамматикалық қағыйдаларға бойсынбаған сөз дизбеклери орын алған. Буны тек ғана постмодерн поэзиядағы белгили бир халат яки жағдайды, хәдийсени қандай болса солайынша емес, ал керисинше жантасыу принципі тийкарында түсиндириу мүмкин. Өйткени, «я ырғақ, я сюжет яки қандай да бир көринис ямаса пикирдің ауысыуы (көширилиуи – Т.Г.) хәм алдыңғысына пүткіллей ямаса бир бөлеги кері мәнилерде қолланылыуы арқалы күлкі туудырылыуы, бул күлкінің дереги пайдаланыушылар тәрәпинен толық аңласылатуғын болыуы постмодерн шығарма ушын бас мақсет болып есапланады» [3]. Сағынбай Ибрагимовтың бир неше қосықларында усындай «бурынғы» мәнисине яки мазмунына пүткіллей яки азыкем кері мәнис яки мазмунды беріу арқалы поэтикалық уазыйпа жүклеген орынлары оғада көп ушырасады. Мысалы:

Халиф Омар болып Искендерияда
күлин көкке ушырдым жат пикирлердің
хасыл пергаментлер, алтын сыялар,
ғайры илимлерден мен бәлент келдим –
жердің тутқасы мен, билдир яратқан,
жибер Жәбирайылды пайғамың менен...
Халиф Омар, сен тәрк еттиң Алланы,
Китапхана жанар мениң денемде...

... Кеше маған сурғылт көринген аспан
бүгін көгіс болып көринсе қәйттим

[2, 86-85]

Мысалдағы қосық қатарларында Омар Халифаның ислам динин, тәлим-тәрбиясын таратыу жолында бир неше қалаларды, елатларды басып алыуы хәм халықты ағартыушылыққа жетелеуі хәққында тарийхый мағлыұматларға сәйкес көркем образы «Халиф Омар, сен тәрк еттиң Алланы» деген қатарда жокарыдағы мағлыұматларға хәм образға да пүткіллей қарама-қарсы түсиникти аңлатып қолланылған. Хәзирги дәуирдеги жәхәндеги глобалласыу процеси хәм инсанлардың пейлиндеги бузықлық, ағартыушылықтан қашықласыуы усы қатарлар арқалы постмодернистлик сүүретлеу шеңберінде жеткерилип берилген. Себеби, хәқыйқатында Омар Халифаның Алланы тәрк етиуі ақылға хәм хәқыйқатлыққа дурыс келмейди, ал, автор керисинше, оның Алланы тәрк еткенлигин жазады. Текст астарында инсанияттың руұхый дегредациясы хәққындағы пикир жатыр. «Китапхана жанар мениң денемде...» қатарында инсанияттың руұхый дүньясының аянышлы көриниси лирикалық қахарманның кеширмеси арқалы шебер жеткерилип берилген. Постмодерн әдебиятта «қәдириятларға қарағанда қатнас өзгерди, түсиниклер терис болып қалды яки жаңа түсиниклер пайда болды, жалғыз мәни көп

связано это с нестабильностью гидрорежима, вызванного усыханием Аральского моря и антропогенным воздействием на все экосистемы, в том числе и водные.

В сложившихся условиях изменились параметры водных экосистем: глубины и береговые линии природных водоисточников, их минерализация, а также видовой состав высшей водной растительности.

Водные растения выделяют в окружающую среду кислород, поглощая растворенные минеральные вещества, способствуют самоочищению водоемов.

В данной статье приводятся материалы по использованию ряски малой и ее воздействию на минерализацию различных категорий вод.

Материал и объекты исследований

Объектом исследований служили воды различной категории использования и водное растение ряска малая ((*Lemna minor* L.).

В качестве методической основы были использованы экологические, лабораторные и гидрохимические методы исследований, изложенные в классическом руководстве: «Унифицированные методы анализа вод» (Лурье, 1971), по которому проводилось исследование гидрохимического состава вод с использованием ряски в качестве очистителя.

Сульфаты определяли весовым методом, а карбонаты, хлориды, кальций и магний – объемным методом, карбонаты титровались 0,02 н раствором серной кислоты, хлориды – 0,1 раствором азотнокислого серебра, кальций и магний – 0,05 н раствором Трилона Б. Количество натрия (калия) устанавливали по разнице суммы анионов и катионов. Результаты химического анализа контролировались по плотному остатку. Классификацию вод по химическому анализу осуществляли по Алекину (Никаноров, 1989).

При проведении лабораторных исследований учитывались следующие характеристики: температура воздуха и воды, органолептические показатели воды, такие, как цветность, запах, мутность, пенистость.

Результаты и обсуждение

Ряска (*Lemna* L.) – это крохотное свободно плавающее растение. На поверхности стоячей воды в озерах и прудах ряска часто образует сплошной светло-зеленый налет. В наших водоемах распространен один вид – ряска малая

(*Lemna minor* L.) – маленькое, многолетнее плавающее на поверхности воды растение, имеющее упрощенное строение: не расчленяется на стебель и листья, а представляет собой маленькое зеленое листовидное тельце темно-зеленого цвета, 0,5-1 см в диаметре, от которого в воду отходит одиночный корень. Размножается путем почкования и зимующих почек, падающих на дно водоемов. Цветёт очень редко, размножается вегетативно. Благодаря высокому содержанию белка ряска может соперничать с бобовыми растениями. Поэтому ею питаются и водоплавающие птицы, и разнообразные рыбы.

Впервые в лабораторных условиях были проведены эксперименты с водопроводной водой, водой из канала Дослык, а также с использованием стимулирующих веществ, в пластмассовых емкостях до помещения ряски и после, для определения динамики водорастворимых солей. Данные по результатам приводятся в табл. 1, 2, 3.

Исходная водопроводная вода, взятая из водопровода, имела минерализацию 1,5 г/л, что по санитарно-эпидемиологическим нормам превышает допустимую. Содержание кальция и магния (жесткость) также превышает норму (не выше 10 мг-экв). По основным ионам относится к категории сульфатно-хлоридного типа. После помещения ряски, как видно из таблицы, уменьшилась общая минерализация и содержание отдельных анионов и катионов.

Следующий опыт был проведен с водой из канала Дослык. Канал Дослык является оросительным каналом инженерного типа и наполнен водами реки Амударьи. Вода отличается большой мутностью, поэтому перед опытом была профильтрована. Данные приводятся в табл. 2.

Вода канала имеет минерализацию 1,5 г/л, согласно классификации минеральных и питьевых вод [6], относится к категории слабоминерализованных, сульфатно-хлоридного типа засоления. После помещения в емкость ряски и 12-дневной экспозиции результаты анализа показали уменьшение общей минерализации, а также произошло существенное уменьшение отдельных водорастворимых ионов.

Следующая серия опытов проводилась с добавлением стимулирующего рост ряски ве-

болмаса коммунистлик партияны коллаўшылар катарынан орын алды. Усындай айырмашылык себебли түрк әдебиятында да белгили бир партияға байланыслы хәртүрли әдебий ағымлар жүзеге келгенлигин көриў мүмкин. Усы көзкарастан алып карағанда, 80-жыллар түрк постмодерн поэзиясы өзинен алдыңғы дәретиўшилерден парықлы түрде хешқандай Батыс әдебий ағымларына бағынышлы болмаған, керисинше, хәрқандай класслық хәм сиясий қараслардан жырақ таза қосық тәрәпдарларының поэзиясы болып есапланады» [3, 37]. Сонлыктан, бул дәўирде дөреген түрк постмодерн қосықларының бундай аталыўында белгили бир дәўирге ямаса идеологияға байланып қалмай, ўақыт өтсе де өзиниң эстетикалық тартымлылығын жойтпаған, туўылған жердиң даңқлы тарийхый-мәдений хәм классикалық әдебий дәстүрлерине жаңаша форма хәм мазмун алып кирген ағымдағы поэзия сыпатында баха бериледи. Назым Хикмет, Туғрул Танёл, Муратхан Мунған, Анвар Эржан, Кичик Искендер, Рафик Дурбаш, Сунай Акин, Айдын Узтурк хәм т.б. турк постмодерн поэзиясының танықлы тулғалары сыпатында әжайып постмодерн қосық үлгилерин дәретти.

Түрк постмодерн лирикасына тән болған ортақ белгилер сыпатында қосықлардың парадоксли мазмунға ийе болыўы, кери түсиниклерди сәўлелендириўи, сана асты елеслеўлериниң (сандырақларының – Т.Г.) сөзге көшиўи, текст хәм текст астарына ийе образлы сөзлердиң қолланылыўы, иркилис белгилери хәм қосық қурылысының дәстүрий үлгилерине әмел етилмеўи, яғный, “шайырлықтан қашыў”дың көзге тасланыўы, формада да, мазмунда да тилдиң грамматикалық хәм стилистикалық қәделериниң бузылып қолланылыўы сыяқлы өзгешеликлерди келтирип өтиўге болады. Мысалы, белгили түрк постмодернист шайыры Сунай Акинниң “Шымшық хәм пышық” қосығына дыққат қаратайық:

Бир ғана самал келер
өлген шымшықтың
намазына
хәм әсте ғана
қыбырлатар пәрлерин
пышықтан алдын [4, 69].

Мысалдағы қосық қатарларында дәстүрий қосық қурылысының өлшем, ырғақ, уйқас бирликлериниң хәм хәрбир қатардың бас хәриптен басланып жазылыўы, иркилис белгилериниң қойылыўы сыяқлы принциплериниң дерлик барлығы бузылған. Пикир лирикалық қаҳарманның болып атырған жағдайды қалай сезингенине хәм қабыл еткенине бағындырылған. Бирақ қосықта кишигирим сюжет арқалы өлген шымшықтың намазына келген самал хәққындағы көринис көз алдымызда

жанланады. Мазмундағы жетекши сөз яки гәп дәслепп самал хәққында сыяқлы аңланады. Бирақ, ең соңғы “пышықтан алдын” сөз дизбеги қосықта лирикалық қаҳарманның сезим-туйғыларындағы терең қайғыға, жоқлаўға, жаўызлықты көрсетип бериўге ишара береді. Пышық өзи аўқатланыў ушын өлтирген шымшықты жеў ушын хәрекетин баслағанда ең дәслепп оның пәрлери қозғалысқа келеди, ал, сол пәрлердиң самал менен қозғалысқа келиўин сүўретлеў арқалы ой-пикирди бир неше ракурста түсиниўге имкан жаратады. “Пәр қыбырлаўы”, “самал” хәм “пышық” сөзлери текст астарына ишара бериўши гилт сөзлер болып есапланады.

Түрк постмодерн әдебиятының жанрлық өзгешеликлерин илимий изертлеў предметине айландырған түрк әдебияттаныўында соңғы ўақытлары көбирек түрк прозасының постмодернистлик талқыны жетекшилигин байқаўға болады (Мысалы: Gaye Belkız Yeter “türk postmodern anlatılarında modernizm eleştirisi” Malatya, 2015; Ahmet Evis “Türk edebiyatında postmodernist dönüşümün roman unsurlarına yansımaları” Malatya, 2016; Nil Yüzbaşıoğlu “Postmodern romanlarda dil” Manisa, 2016; Gülçin Tuğba Nurdan “Postmodern türk romanında grotesk” Ankara, 2020; Gamze Somuncuoğlu Özot “Postmodern ve türk romanındaki yansımaları” Ankara, 2009 хәм т.б. докторлық диссертациялары).

Қарақалпақ әдебияттаныў илиминде елеструктуралық, модернистлик, постмодернистлик, постструктуралистлик ағымларға тән болған изертлеў методлары толық жетиліскен жоқ. Сол себебли, көпшилик алымлар қарақалпақ әдебиятында постмодернистлик шығармалар дөрегенлигин бийкарлайды. Жәхән әдебиятындағы постмодернистлик шығармалар хәм әдебияттаныўдағы постмодернистлик талқын методларына итибар қаратсақ, қарақалпақ әдебиятында постмодернистлик шығармалар XX әсирдиң соңғы шерегинде бой көрсете баслағанын көриўге болады. 1980-жыллардағы бұрынғы аўқам мәмлекетлеринде кең таралған қайта қурыў сиясаты белгили дәрежеде демократиялық пикирлеўдиң ушқынларын пайда етті. Жәхән әдебияттаныў илиминде постмодернистлик әдебияттың жүзеге келиўиниң тийқарғы факторларының бири сыпатында айтып өтилген «әлемдеги геосиясий жағдайдың аманатлығы, жәмийетлик дүзим хәм системалардағы өзгеріслер, оларға жантасыў хәм түсиндириўлерде бирдейликтің жоқлығы... тек ғана бүгин хәм келешек емес, ал өтмишти түсиндириў барысында да адақсыз хәртүрликтиң барлығы, жәмийетлик турмыста тәўекелге (авантюраға) тийқарланған келисиксиз хәм болжап болмайтуғын стихиялы процесс

Данные химического анализа водопроводной воды (мг/л на 1000 мл воды)

Название образца	Сумма солей	HCO ₃ ⁻	СГ	SO ₄ ²⁻	Ca ²⁺	Mg ²⁺	Na ⁺ +K ⁺	Жесткость Мг-экв
Вода №1 (водопровод) до помещения ряски. 1.07.21 г.	1578,2	172,0	313,1	625,3	132,2	82,6	253,0	13,6
Вода №1 (водопровод) после помещения ряски. 12.07.21 г.	909,8	139,8	208,7	279,7	54,5	32,8	194,3	13,8

лениям. Например, поэт сумел в одном произведении мастерски описать детство и юность, любовь и переживания лирического героя в военные годы. Поэт в своей работе также умело использовал художественные детали для описания событий и положения персонажа. Очевидно, что художественные детали, такие, как весна, осень, дождь, деревья, плакучие ивы очень эффективно передают эмоции персонажа того времени. Лирические циклы в каракалпакской литературе в доскональном виде не изучены. Мировые произведения этого жанра тематически разнообразны. Их изучение с научной стороны достаточно развито. В частности, в русском литературоведении отмечено, что этот жанр по разным сторонам теоретически изучали и проанализировали М.Н.Дарвин, Л.Е.Ляпина, Л.В.Суматохина, И.В.Фоменко.

Lyrical cycles and thematic features in Kenesbay Rakhmanov’s poetry Mamutova N.X.

Karakalpak Research Institute of Humanitarian Sciences of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus

In this article, the scientific and theoretical study of lyrical cycles and their thematic characteristics in the Karakalpak literature. In particular, the individual method of K.Rakhmanov, the formal and thematic features of his lyrics are revealed here. Having studied several lyrical poems of the poet, one can see that they are diverse in thematic areas. For example, the poet managed in one work to masterfully describe childhood and youth, about love and about the experiences of the lyrical hero during the war years. The poet in his work also skillfully used artistic details to describe the events and positions of the character. Obviously, artistic details such as spring, autumn, rain, trees, weeping willows very effectively convey the emotions of the character of that time. Lyrical motifs in Karakalpak literature have not been thoroughly studied. World works of this genre are thematically very diverse. Their study from the scientific side is quite developed. In particular, in Russian literary criticism, it is noted that this genre has been studied and analyzed on various aspects of theory by M.N.Darvin, L.E.Lyapina, L.V.Sumatokhina and I.V.Fomenko.

ТҮРКИЙ ХАЛЫҚЛАР ЛИРИКАСЫНДА ПОСТМОДЕРНИЗМ (Қарақалпақ хәм түрк лирикасы мысалында)

Тлеуниязова Г.Б.

*Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, Нөкис қаласы*

Соңғы дәуірде жәхән әдебияттаныў илиминде көркем тексттиң структуралық талкынында жанаша жантасыўлар жүзеге келмекте. Әсиресе, қосықтың мазмунын талқылаўда хәртүрли ағымлардың, көзқараслардың, концепциялардың тәсири айкын көзге тасланбақта. Усы қатарда постмодернмше талқын да қосықтың мазмунлық қурылысын, яғный, текстти, ол арқалы текст астарындағы пикирди, автордың көзқарасы хәм көркем нийетин лирикалық қахарман образынан ажыратып алып, және оларды бирлестирип, қосықтың улыўмалық мазмунын жарытыў мақсетинде әдебияттаныў илиминде поэзиялық шығармалардың изертлениўинде қолланыла баслады. Оған өткен әсирде көркем өнерге кирип келген постмодернистлик бағдар тийкар болды.

Постмодерн әдебиятының жүзеге келиўиниң тийкарында халық арасында кең тарқалған ўақыялардың техникалық прагматизм менен биригиўи нәтийжесинде халықта барлық нәрсеге исенимсизлик, иронияға уқсас куўнақлық пенен сүўретлениўи жатады. Бул белги постмодернистлик шығармалардың ғалабаласыўына тийкар болады. Көркем шығарманың ғалабаласыўы – бул постмодернистлик әдебияттың ең тийкаргы белгиси болып табылады. Сондай-ақ, постмодернизмниң және бир өзгешелиги – ол постструктурализмниң тийкаргы принциплериниң бири – барлықты белгили

бир текстте аңланған ямаса аңланбаған жағдайда түсиниў ҳаққындағы концепция – “интертекст” (фр. intertextualité) идеясының жаратылыўы менен байланыслы. Бул идея ең дәслеп Ю.Кристеваның “Бахтин, сөз, диалог хәм роман” (Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman, 1967) атамасындағы илимий изертлеўинде сәўлелениўин тапты. Оның пикиринше, “интертекстлилик” көркем тексттиң ишиндеги текст астарының тийкаргы текстке қатнаслы интеракциясы болып табылады.

Постмодернизм шығармалары хәр бир халық әдебияты тарийхында хәртүрли жылларда жүзеге келди. Түрк әдебиятында ХХ әсирдиң 80-жылларында түрк постмодерн поэзиясының дәслепки үлгилери пайда болды. Түрк поэзиясында постмодерн қосықларының пайда болыўында илимпазлар бир неше объектив хәм субъектив өлшемлерди атап көрсетеди: «өткен әсирдиң басларына келип, әзилеген Османлы мәмлекети орнына мәмлекетте республика жәрияланғанына карамастан, Туркия 60-жылларда ғана көп партиялылық системасына өте алды хәм бул жағдай жәмийеттин түрли қатламлары бойлап демократияның кең ен жайыўына алып келди. Әне, усындай пайытта түрли партиялар ишинде кимдур “алатурка” – түрк миллийлигин жақлаўшылар, кимдур “алафранга” – Батыс мәдениятының тәрепдарлары, және кимдур диний яки

Таблица 2

Данные химического анализа воды канала Дослык (мг/л на 1000 мл воды)

Название образца	Сумма солей	НСО ₃ ⁻	СГ	SO ₄ ²⁻	Ca ²⁺	Mg ²⁺	Na ⁺ +K ⁺	Жесткость Мг-экв
Вода №2 (канал Дос-лык) до помещения ряс-ки. 1.07.21 г.	1583,6	149,0	347,9	625,3	54,5	124,0	282,9	12,9
Вода №2 (канал Дос-лык) после помещения ряски. 12.07.21 г.	853,6	137,6	208,7	279,7	54,5	132,5	4,6	13,6

Таблица 3

Данные химического анализа воды с добавлением Гумми (мг/л на 1000 мл воды)

Название образца	Сумма солей	НСО ₃ ⁻	СГ	SO ₄ ²⁻	Ca ²⁺	Mg ²⁺	Na ⁺ +K ⁺	Жесткость Мг-экв
Вода №3 (водопровод и Гумми) до помещения ряски. 1.07.21 г.	2240,5	309,6	487,0	789,8	81,0	156,8	416,3	17,0
Вода №3 (водопровод и Гумми) после помеще-ния ряски. 12.07.21 г.	819,1	160,5	139,1	312,6	27,2	99,7	80,8	9,5

щества препарата «Гумми». Ввиду окрашива-ния пробы воды препаратом применяли филь-рование.

Исходная вода с добавлением препарата «Гумми» является маломинерализованной [6], сульфатно-хлоридного типа засоления.

Как следует из табл., здесь также видно снижение уровня минерализации воды в два с

половиной раза. А отдельные ионы – хлор, сульфаты — уменьшились почти вдвое.

Таким образом, предварительные лабора-торные опыты по использованию растения ряски малой показали, что ее применение воз-можно для улучшения качества воды. Необхо-димо продолжить данные опыты в более объ-емных масштабах в природных водоемах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жумамуратов А., Жумамуратов М.А., Ибрагимов Б.А. Гидрогеохимия природных вод Республики Каракалпакстан. / Материалы V Международной научно-практической конферен-ции «Проблемы рационального использования и охрана биологических ресурсов Южного Приаралья». – Нукус, 11-12 июля 2014 г. – С. 104-105.
2. Джуманазарова А.Т., Сапаров Б.Б. За-грязнение окружающей среды отходами животно-водства. / Материалы Международной научно-практической конференции «Проблемы рацио-нального использования и охрана биологических ресурсов Южного Приаралья». – Нукус, 16-17 мая 2006 г.– С. 72-73.
3. Калбаев С.Е., Ажиниязова Ш.С., Сейт-назарова О.М., Джумамуратова М.Ш. Тех-нология получения модифицированных природ-ных адсорбентов и их применение для очистки

- сточных вод. / Материалы V Международной на-учно-практической конференции «Проблемы ра-ционального использования и охрана биологиче-ских ресурсов Южного Приаралья». – Нукус, 11-12 июля 2014 г. – С. 104-105.
4. Бектурсынов А. Роль высшей водной расти-тельности в самоочищении водоемов. / Материа-лы III Международной научно-практической кон-ференции «Проблемы рационального использова-ния и охрана биологических ресурсов Южного Приаралья».– Нукус, 13-14 мая 2010 г.– С. 37.
 5. Ешимбаев Д. Гидрохимическое состояние водоемов Каракалпакии в условиях водохозяйст-венных мероприятий в бассейне Амударьи. Изд-во ФАН УзССР. – Ташкент, 1975.– С. 58-59.
 6. Санитарные нормы, правила и гигиенические нормативы Республики Узбекистан. 04.11.1996 г.

**Кичик рясканинг (*Lemna minor* L.) сувлар минерализациясига таъсири
Рустамова С., Орел М.М., Матжанова Х.К.**

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ табиий фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус

Сувнинг ва ҳар қандай сув ҳавзасининг энг муҳим характеристикаларидан бири – бу унинг минерализациясидир, са-баби сувнинг шўрланишини ўрганиш биринчи навбатдаги вазифа ҳисобланиб, у орқали бу сувнинг бирор мақсадда фой-даланиш учун яроқли ёки яроқли эмаслигини билдиради. Юксак сув ўсимликлари сув сифатини белгилашда етарлича аҳамиятли ўринни эгаллайди. Ўсимликлар минерал ва органик моддаларни ўзига ютиб, табиий биофильтрлар ҳисобланади ва сувнинг санитар ҳолатини яхшилайди. Мазкур мақолада кичик рясканинг фойдаланилиши ва турли тои-фадаги минераллашган сувларга таъсири ҳақида материаллар келтирилган. Ряска (*Lemna* L.) – бу сувда сузиб юрувчи кичик ўсимлик, қўл ва ҳовузлардаги турғун сувлар юзасида ўсади. Биринчи маротаба лаборатория шароитида водопро-вод суви, Дослық канали суви ҳамда стимулловчи моддалар қўлланилган шароитда экспериментлар ўтказилди. Кичик ряскадан фойдаланиб ўтказилган лаборатория анализлари кўрсатишича, унинг қўлланилиши сув сифатини яхшилайди.

Воздействие ряски малой (*Lemna minor* L.) на минерализацию вод
Рустамова С., Орел М.М., Матжанова Х.К.

Каракалпакский научно-исследовательский институт естественных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Нукус

Одной из самых важных характеристик качества воды является минерализация водоема и любого водисточника, так как исследование солёности воды является первоочередным и даёт представление о возможности использования водоема и воды для различных целей. Высшая водная растительность играет заметную роль в формировании качества вод. Являясь естественным природным биофильтром, растения поглощают минеральные и органические вещества, улучшают санитарное состояние водоемов. В данной статье приводятся материалы по использованию ряски малой и ее воздействия на минерализацию различных категорий вод. Ряска (*Lemna* L.) – это крохотное свободно плавающее растение, произрастает на поверхности стоячей воды в озерах и прудах. Впервые в лабораторных условиях были проведены эксперименты с водопроводной водой, водой из канала Дослык, а также с использованием стимулирующих веществ. Предварительные лабораторные опыты по использованию растения ряски малой показали, что ее применение возможно для улучшения качества воды.

Influence of duckweed (*Lemna minor* L.) on water mineralization
Rustamova S., Orel M.M., Matjanova Kh.K.

Karakalpak Research Institute of Natural Sciences of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus

One of the most important characteristics of water quality is the mineralization of a reservoir and any water source, since the study of water salinity is a priority and gives an idea of the possibility of using a reservoir and water for various purposes. Higher aquatic vegetation plays a significant role in the formation of water quality. Being a natural bio filter, plants absorb mineral and organic substances; improve the sanitary condition of water bodies. This article provides materials on the use of duckweed and its impact on the mineralization of various categories of water. Duckweed (*Lemna* L.) is a tiny free-floating plant that grows on the surface of standing water in lakes and ponds. For the first time, laboratory experiments were carried out with tap water, water from the Doslyk canal, as well as with the use of stimulants. Preliminary laboratory experiments on the use of duckweed plant showed that its use is possible to improve water quality.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПОЧВЕННОГО ПОКРОВА, ОБРАЗОВАВШЕГОСЯ НА ОБСОХШЕМ ДНЕ АРАЛЬСКОГО МОРЯ

Ажиев А.Б.¹, Мамбетуллаева С.М.², Оразбаев Т.Ж.¹

¹*Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза*
²*Каракалпакский научно-исследовательский институт естественных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, г. Нукус*

В настоящее время проблема интенсивного антропогенного воздействия на экосистемы Приаралья отразилась не только на страны Центральной Азии, но практически на все регионы мира. Свидетельством тому является нынешнее состояние Аральского моря, которое стало высыхать с 1960-х годов. Солончаковые подводные отложения сложены мало-мощными солоноватыми аллювиальными отложениями с преобладанием первичных пород различного возраста (глинистых, песчаных, суглинистых и др.) [5, 6].

В новообразованной пустыне Аралкум в настоящее время можно наблюдать процессы первичного почвообразования. Многими специалистами было отмечено, что эти процессы начались на территориях, освободившихся от морской воды за 50-60 лет до этого, постепенно формируя первичную почву. В современных условиях процесс почвообразования начался в тех частях моря, которые ранее были открыты [1, 6, 17].

Следует отметить, что вместе с процессом почвообразования на обсохшем дне Аральского моря не прекращается дефляционный процесс, процесс эолового выноса поверхностного

слоя, что приводит к деградации формирующегося почвенного покрова. Все эти отрицательные явления, происходящие на обсохшем дне, негативно сказываются на общем экологическом состоянии всего региона Южного Приаралья. В связи с этим возникла необходимость в разработке почво- и природоохранных мероприятий, направленных на предотвращение отрицательного влияния новообразованной солончаковой пустыни на густонаселенные районы Южного Приаралья.

Методологическую основу проведенных исследований составляют опубликованные различными авторами геохимические, лабораторно-аналитические методы анализа [2, 3]. Основной целью получения почвенных разрезов является определение структуры почвенного покрова, исследование изменения свойств почвенного покрова и почв в ту или иную сторону под влиянием процессов опустынивания, геоморфологического строения, образования новых типов и видов почв. Пробы почв были взяты в декабре 2022 года на нулевой точке осушенного дна Аральского моря (N: 44° 7'36.84"N, E: 58°50'39.25"E) (рис. 1).

В образцах из почвенного разреза были

Урыс ҳам солдатты бала гезимде,
Бирак, дийкан бахыт табар егиннен,
Ал, урыс солдатты қырап изинде [14, 34].

Онда патриотлық сезимлер көтеріңки рухта жырланған. Лирикалық қахарман ұатаны ушын гүреске тайын турады. Буны «Әдельвейса соллып қалды...», «Солдатлыққа асығыу» бөлімлерінде де көреміз. «Жыралар, сайлар», «Түн гүллейди» қосықларында шайыр урыс майданын табиғат қубылысларына мезгес халында сүүретлейди. «Сени сағыныу», «Саған...», «Әзиз Ұатан...» бөлімлерінде болса кишигирим лирикалық шегинис жасап, лирикалық қахарманның сол майданда турып сүйикли ярын еске алыуы, қайта оянған бәхәр пасылы мысалында оқыушыға жеткериледи. Онда сағыныш бар. Соның менен бирге, Ұатанға деген мухаббат сезимлери де жырланған.

Дүркиннің «Мен урысты көрмедім...» бөлімінде шайыр урыс хақында, ол қалдырған қаралы ізлер хақындағы өз кеширмелерин баянласа, «Урыстан қайтпаған ағаларыма» бөлімінде урыс майданында құрбан болған ағалардың тарийх бетлерінде ғана естелик болып қаланлығын айтады. «Өтиниш», «Болар» сыяқлы жуұмақлаушы бөлімінде ғалаба жеңистен кейинги келген «бәхәр», ашық жигиттің сүйикли ярына жазып қалдырған хатында оны мәңгиге естен

шығармауды өтиниш етеди:

Далалар оянған арыұдай болып,
Ғарқ болды бәхәрдің ышқысы менен,
Гезенде самаллар талларға қонып,
Қосықларын айтты, тиллеринде – сен!
Мен сениң атыңды еситип қалдым,
Майса жапырақлар суұылдысында.
Мен сени еситтим дәу толқынлардың,
Қулақты тындырған шуұылдысында [15, 42].

Қосықта лирикалық сюжет тәсірли берилген. Соның менен бирге автордың шығармаға қатнасын билдириуши авторлық баянлау да ушырасады. Олар бир неше атамадағы көлемли шығарма болса да, олардың тийкарғы қахарманы биреу, яғный, солдат жигит.

Жуұмақлап айтқанда, К.Рахманов лирикасында дүркин жанры өз алдына әхмийетли орынға ийе хәм автордың сезимлери, ұақияларды байланыстыра алыу шеберлиги көзге тасланады. Әсиресе, дүркин құрамында лирикалық кеширмелерди беріуде терек, бәхәр, гүз, жауын, қар сыяқлы табиғат көриниси, деталлардан пайдаланыу хәм оларға шайырдың өз қатнасын билдирип өтиуи жүдә тәсірли шыққан. Солай етип, қарақалпақ әдебиятында жаңа жанр болса да, тезден рауажланып үлгерген бул формада шайыр К.Рахмановтың шығармалары сәтли шықты десек те болады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Хомийдий Х., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлар луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1967. – 245 б.
2. Оразымбетов Қ. Хәзирги дәуирдеги қарақалпақ лирикасында көркемлик ізлениушилик. – Нөкис: Билим, 1992. – 102 б.
3. Оразымбетова М. Қарақалпақ поэзиясында лирикалық дүркинлердің поэтикасы: филол. илим. канд. дисс... – Нөкис, 2021. – 100 б.
4. Рахманов К. Туңғышымыз қыз болса... – Нөкис: Қарақалпақстан, 2012. – 9-16-бб.
5. Рахманов К. Ұатан мухаббаты менен. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1984. – 33-34-42-107 бб.
6. Фоменко И.В. Поэтика лирического цикла. АДД. – Москва: 1990. – С.26.
7. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: WAJBNG Markazi, 2003. – 40 б.
8. Умаров Х. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Шарқ нашриёт - матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти, 2002. – 13 б.

Кенесбай Рахманов шеърлятида лирик туркумлар ва уларнинг тематик хусусиятлари
Мамүтова Н.Х.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус

Мақолада қорақалпоқ адабиётда лирик туркумлар ва уларнинг тематик хусусиятлари назарий жиҳатдан ўрганилиб чиқилди. Хусусан, мақолада К.Рахмановнинг индивидуал услуги, туркумларида шаклий ва тематик хусусиятлари туркум шеърлари мисолида очиб берилган. Шоирнинг қаламига мансуб бўлган бир нечта туркум шеърларини ўрганганимизда улар тематик жиҳатдан ҳар хил эканлигини кўришимиз мумкин. Масалан, шоир болалик ва ёшлик даври, муҳаббат ҳақида ва лирик қахрамоннинг аскарлик давридаги бошидан кечирган воқеаларини бир асарда моҳирона тарзда тасвирлаб бера олган. Асарда воқеалар ва қахрамон ҳолатини тасвирлашда бадийи деталларни моҳирона қўллана олган. Баҳор, қуз, ёмғир, дарахт, мажнунтол сингари бадийи деталлар ўша даврни ва қахрамон ҳис-туйғуларини етказишда жуда таъсирчан чиққанлиги кўзга ташланади. Қорақалпоқ адабиётда туркумлар ҳали тўлиқ тарзда ўрганилмаган. Дунё адабиётда эса бу жанрдаги асарлар тематик жиҳатдан жуда ранг-баранг ва уларни илмий жиҳатдан ўрганиб чиқиш ривожланган. Хусусан, рус адабиётшунослигида М.Н.Дарвин, Л.Е.Ляпина, Л.В.Суматохина, И.В.Фоменколар бу жанрни назарий жиҳатдан ҳар томонлама ўрганганлиги ва таҳлил қилгани атаб ўтилган.

Лирические циклы и тематические особенности в поэзии Кенесбая Рахманова
Мамүтова Н.Х.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Нукус

В статье изучены лирические циклы и их тематические характеристики в каракалпакской литературе. В частности, здесь раскрывается индивидуальный метод К.Рахманова, формальные и тематические особенности его лирики. Изучив несколько лирических стихотворений поэта, можно видеть, что они являются разнообразными по тематическим направ-

инсанның кеўил толғанысларын жүдә шебер-лик пенен ашыўға бағдарланған.

Мухаббат деп айтпағайман биймәни,
Мухаббат – бул ашықлардың ийманы,
Сүйиў деген дәстүр емес,
– Сүйисиў –
Бул өмирдің мәңгиликке мийманы.

Дүркинге енген хәр бир қосық өз алдына көркемликке ийе болса да, дәслепки қосықтағы сезимлер екінши қосыққа тутаса-ды, кейинги қатарларда мазмун толығырақ ашылып барады. Усы дүркиндеги «Бәхәр еди. Бәхәрде не жумысым?», «Жилўаланар аспандағы ай», «Қара көзлер күлгенде», «Кеўилге қонымлы бир сөз таба алмай» қосықлары лирикалық қахарманның жүрек төринен шыққан нәзик сезимлерин өзгеше бир усылда бере алған. Оларды өз алдына жеке қосық ретінде алып қараўға болмайды. Себе-би, биринши қосықтағы сезим кейинги қатарларда толқынланып, хәуижге минип бара-ды. Кейинги қосықларда мухаббаттың күдирети хаққындағы сезимлер еле де бәлентликке көтеріледі. Мәселен:

О, мухаббат, мухаббат!
Ким дәртиңе шатылды?
Нәрўан едим путарлап,
Жаға бердің шақамды [10, 16].

Әлбетте, мухаббатты хәр бир шайыр хәр қыйлы усылда жырлайды. Ал, К.Рахманов мухаббат деген түсиникти қахарманның ший-рин ойлары, сағынышлары мысалында дүркин формасында оқыўшыға жеткермекши болады. Бундай дүркинлердің үлгилери көп ғана шайырлардың дәретиўшилигинде ушырасса да, олардың өз алдына стильлик өзгешелиги бар.

Тематикалық жақтан бириккен бул лирикалық дүркинлерде тематикалық бирлик сақланғаны менен, оларда форма еркин халында келген. Дәслеп төрт қатарлы жайда-ры қосық үлгисинде жазылып, соңынан бул принциптен пүткиллей шегинеди хәм а-б-а-б-а-б түриндеги шалыс уйқаслы ямаса а-а-б-б-в-в уйқас формасындағы екиликлерден ибарат қосық қатары мысалында келтириледі. Жоқарыда келтирип өткен еки дүркинде де усы принцип қолланылған. Шайыр қосықта көтере мактаў, курғақ тәрийп бериў сыяқлы усыллардан қашады, керисинше оқыўшының кеўлине қозғаў салыўшы қатарларды таўып қолланады.

Дүркинге өз атамасына ийе болмаған 10 қосық киритилген. Олардың бәри де мазмунлық жақтан бир жанрға, яғный, ашықлық лирикаға тийисли.

К.Рахмановтың «Ўатан мухаббаты менен» лирикалық топламына кирген «Солдат дәптеринен» [11, 33] дүркини хәртүрли атамадағы 16 қосықтан ибарат. Олардың хәр биринде хәрқыйлы кеширмелер сөз етилген. Олар өз алдына шығармалар ретінде алып

қаралса да болады. Егер, «Сахрадағы гүз», «Мен солдатпан», «Эдельвейса солып қалды...», «Солдатлыққа асығу», «Жырлар, сайлар...» хәм басқа қосықларын улыўмалық бағытта анализлеп қарасақ, хәр бир қосықтағы идея дүркиннің улыўмалық мазмунын ашып береді. Қосық атамасынан көринип турғанындай, лирикалық қахарман есапланған урыс қатнасушысы болған жигиттің солдатлық жылларындағы дәптерге қаралаған кеширмелери автор тәрәпинен избе-из келти-риледі. Хәр бир қосықта хәрқыйлы кеширме-лер сөз етилген болса да, дүркиннің улыўма идея-тематикалық мазмунынан келип шыққан халда сол солдат жигиттің урыс майданындағы картиналарды еске алыўы, ели-не болған сағыныш сезимлери хәм урыс қатнасушыларының урыстан қайтып келмеў сыяқлы эпизодлары баянланған. Дүркиндеги қосықлар формалық жақтан да хәрқыйлы. «Сахрадағы гүз», «Эдельвейса солып қалды...», «Солдатлыққа асығу» қосықлары еркин формада жазылған болса, «Мен солдат-пан», «Жырлар, сайлар...», «Түн гүллейди», «Саған», «Әзиз Ўатан...», «Урыстан қайтпаған ағаларыма», «Мен урысты көрмедим», «Әрманым», «Өтиниш», «Болар» қосықлары дәстүрий формада жазылған. Дүркинде лирикалық қахарманның ишки кеширмелерин сезинемиз.

«Лирикада шайырдың сезимлери, ой-пикирлери тийкарғы орынды ийелейди. Бирақ, олар да қоршаған орталықтың түрли тәрәплерине байланысly болады» [12, 40].

Дүркинде композициялық байланыс күшли сезиледи. Автор кирисиў бөлими болған «Сахрадағы гүз» қосығында дәслеп гүз мәўсиминдеги сахраның қулазыған көринисин, дала портретин сызып көрсетеди:

Мен турыппан бәлентте,
– Көз алдымда сахра,
Гүзги даўыл есирип теңиз беттен топылар.
Гүз дегениң бир өгиз кыраў турған шақына,
Жасылзарды отлайды, куў дала қысқа шоқынар [13, 33].

Шайыр урыс қатнасушысы болған лирикалық қахарманның кеўил кеширмелерин күнделигине жазып қалдырған қараламалары мысалында келтирип өткен. Хәр бири өз алды-на атамасына ийе қосықларда хәрқыйлы се-зим, хәдийселер жырланған болса да, ишки композициялық байланысты сеземиз. «Сахрадағы гүз» кирисиў бөлимин шайыр урыс майданы, урыс жылларының суўық де-мин сахра, гүз мәўсими мысалында баслап бер-ген болса, «Мен солдатпан...» бөлиминде лирикалық қахарманның урыс хаққында түсиниклери салыстырыў формасында төмендегише баянланады:

Дакыл хәм дийқандай сезер едим мен:

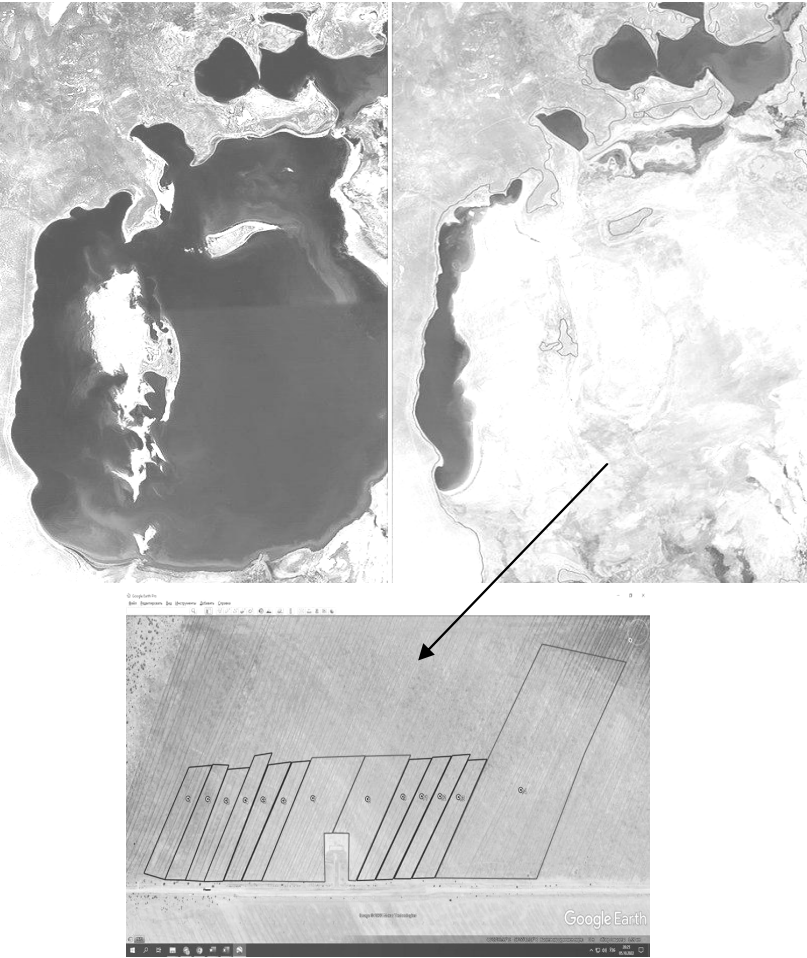

Рис. 1. Карта-схема проведения исследования.

выполнены следующие анализы:

- Механический состав почвы методом сепарации (метод Стокса).
- Измерение показателя почвы pH.
- Измерение электропроводности ЕС в вод-ной вытяжке 1:5 (с пересчётом в ЕСe), dS/m проведена оценка степени засоления почвы по методике ФАО.
- Определение содержания общего количе-ства солей (плотный остаток), % - методом выпаривания.
- Определение ионного состава почвы HCO_3 , Cl , SO_4 , Ca , Mg , Na , K по общепри-

нятой методике в водной вытяжке 1:5, выра-женный в % и в мг-экв на 100 г почвы.

Химические анализы образцов, взятых из почвы и воды в период исследований, выпол-нены на основе общепринятых методов.

По данным А.Б.Мирзамбетова, А.У.Ахмедова, Ж.М.Турдалиева, Г.Т.Парпиева, химический состав солей поч-вогрунтов и грунтовых вод осушающегося дна Аральского моря различается по количеству и составу солей [4].

По результатам анализа механического со-става почв они имеют слоистое сложение. В

Таблица 1

Результаты анализа механического состава почвы исследуемой территории

Гори-зонт, см	Вес фракций (мм), в %								Оценка по Ка-чинскому
	>0,25	0,25-0,10	0,10-0,05	0,05-0,01	0,01-0,005	0,005-0,001	<0,001	Физическая глина, <0,01	
0-20	6,7	48,4	23,4	6,4	1,6	8,0	5,6	15,1	Супесь
20-40	3,8	39,5	32,2	8,0	1,6	8,7	6,4	16,7	Супесь
40-60	2,8	18,8	23,5	24,2	6,8	12,7	11,1	30,6	Средний суглинок
60-80	4,9	28,2	27,2	14,3	4,0	11,5	9,9	25,4	Легкий суглинок
80-100	5,1	41,6	27,9	11,1	1,6	7,6	5,2	14,3	Супесь

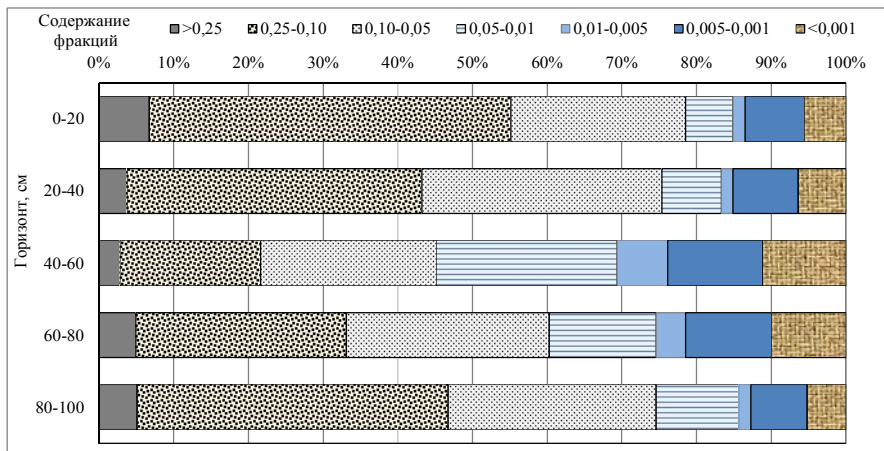

Рис. 2. Количество содержания фракций в механическом составе почв исследуемой территории.

слое 0-40 см залегают супеси, от 40 до 80 см суглинки средние и лёгкие, а ниже 80 см снова залегают супесчаные слои (табл. 1).

По классификации США, принятой ФАО, кроме почвы горизонта 40-60 см (называемой суглинком,- L), почвы характеризуются как опесчаненный суглинок (SL) (табл. 2).

Данные химического анализа показывают, что из-за различной токсичности солей в почвенном профиле в верхнем 0-30-сантиметровом слое почвы засоленные, содержащие более 0,6 % соды, более 0,1 % хлора, более 2,0 % сульфатов являются солончаками,

и это количество отрицательно влияет на рост и развитие растений. Показатели засоленности почвы: электропроводность, содержание плотного остатка (суммы солей), отдельных ионов, суммы токсичных солей, а также гипотетический состав солей показаны в табл. 3.

Показатели pH водной вытяжки из образцов почвы составляют от 8,7 до 9,0. При этих показателях почва всех образцов почвенного профиля оценивается как сильно щелочная pH (8.5-9.0).

Обычно все микроэлементы хорошо усваиваются растениями при pH менее 8,4, то есть

Таблица 2

Анализ и оценка механического состава почвы по ФАО

Горизонт, см	Содержание фракций (мм) по треугольнику США, в %			Название по ФАО	
	Песок, 0.05-2.0	Пыль, 0.002-0.05	Глина, < 0.002		
0-20	79	13	8	SL	Sandy Loam
20-40	76	15	9	SL	Sandy Loam
40-60	46	39	15	L	Loam
60-80	61	26	13	SL	Sandy Loam
80-100	75	18	7	SL	Sandy Loam

Примечание: **Sandy Loam** — опесчаненный суглинок (супесь).

Таблица 3

Результаты измерений pH, электропроводности и определения ионного состава почвы методом водной вытяжки

Горизонт, см	pH	ЕСе, dS/m	Плотный остаток, %	Содержание растворимых ионов, в %/ мг-экв. на 100 грамм почвы						
				HCO_3^-	Cl^-	SO_4^{2-}	Ca^{2+}	Mg^{2+}	Na^+	K^+
0-20	8,7	38,0	4,298	0,015	1,159	1,360	0,328	0,098	0,840	0,046
				0,240	32,670	28,288	16,400	8,088	36,540	1,150
20-40	8,8	22,6	2,054	0,023	0,760	0,446	0,084	0,056	0,460	0,033
				0,380	21,418	9,277	4,200	4,636	20,010	0,825
40-60	8,9	19,0	1,636	0,026	0,627	0,360	0,172	0,044	0,300	0,031
				0,420	17,667	7,488	8,600	3,650	13,050	0,775
60-80	9,0	24,2	2,138	0,013	0,704	0,536	0,140	0,079	0,360	0,029
				0,220	19,839	11,149	7,000	6,510	15,660	0,725
80-100	9,0	19,4	1,812	0,021	0,525	0,610	0,168	0,050	0,340	0,026
				0,340	14,805	12,688	8,400	4,143	14,790	0,650

Примечание: *Электропроводность определена в водной вытяжке 1:5. ** Электропроводность насыщенного почвенного экстракта, величина, применяемая для оценки степени засоления в международной практике (см. классификацию, табл. 2).

ашып берилген. Дәслепки қосықтағы сезимлер кейінгі қосық қатарлары арқалы толықтырылып, ашылып барған. Рус илимпазы И.В.Фоменко дүркінлердің құрамындағы қосықтардың ғәрезсізлігі яки еркінлігі оларға атама қойылыуы ямаса қойылмауы менен байланысшылығын атап өтеді. «Еркін дүркінлердің құрамындағы хәр бир қосық өз атамасына ийе болады. Ал атамасыз қосықтар рим яки араб цифрлары менен номерленип, жулдызша яки сызықша сыяқлы хәр қыйлы графикалық белгилер менен ажыратылған қосықтардың дүркіндегі ғәрезсізлігі хәлсирейди. Бундай характердегі дүркінлерди «қатаң дүркінлер» қатарына жатқарыуға болады» [6, 26] деп атап көрсетеди.

«Гә балалық, гә жаслық» дүркини де, мине, усындай тәртіпте, яғный, құрамындағы қосықтардың хеш бирине атама қойылмаған хәм олардың аралары жулдызша сыяқлы графикалық белгилер менен ажыратылған. Олардың хеш бирин ғәрезсіз қосық ретінде алып қарай алмаймыз. Себеби, шайырдың айтажақ ойын пүткил дүркін мазмұнынан аңлауымызға болады.

Мухаббат темасына қол урмаған шайырдың өзи болмаса керек. Соңғы дәуірдегі лирикада мухаббат темасы айрықша орынға ийе. Шайырлар бул мазмұнды хәртүрли формаға салып жырлап келмекте. Әсиресе, К.Рахманов лирикасында мухаббат сезимлери айрықша жырланады. Ол да бул гөззал мәүритти дүркін формасында жеткеріуді мақул көреді. Мухаббат лирикасы лирикалық қахарманның ишки кеширмелерин, лирикалық ышқы толғанысларын, жекке сүйіушилик сезимлерин сәулендириуши жанр.

«...лирикалық қахарманның хәр қыйлы халаттағы сезимлерин сәулендириуде әйне лирикалық дүркінлер қол келеді. Себеби, лирикалық дүркінлерде лирикалық қахарманның ишки кеширмелери, дәртлери, ышқы мухаббаты әдеуір толық халында жеткерип бериледи» [7, 100].

Хәқыйқатында да, бұған шайырдың «О, мухаббат!», «Жаслықтың соңғы сокпағы», «Биринши мухаббатым», «Сеннен узақта жазылған қосықтар» дүркінлерин мысал етип келтирсек болады.

Шайырдың «Биринши мухаббатым» лирикалық дүркини лирикалық пафоста жырланады. Автор хәр бир инсанның басынан кешетуғын мухаббат сезимин, биринши мухаббатын еске түсиреди, оны аңсайды. Биринши мухаббатына болған сағынышын лирикалық қахарманның түслеринде көриуи хәм тек түслеринде ғана оның менен дийдарласа алыуы мотиви мысалында келтирип өтеді. Мәселен, дәслеп қосықта лирикалық қахарманның жаслық дәуіріндегі мухаббаты менен өткерген шийрин демлерин еске

түсириулери сәуленген болса, дүркін ортасында кишкене бир сюжетти келтирип өтеді:

Тек жаслықтың ядғары –
Усы терек қалған еди.
Басқасының бәри-бәри,
Билмегенге жалған еди.
Терек барда кеуилим тоқ,
Жақын еди сын- сымбатың,
Енди сеннен белги де жоқ,
О, биринши мухаббатым...! [8, 107]

Шайыр бунда жаслық ўақтында туңғыш мухаббатын ушыратқанын, бирақ екеуи айра түсип, қанша жыллар өтсе де, ол туңғыш мухаббатын жүрек төрінде мәңги сақлап қиятырғанлығын айтады. Автор дүркиннің ортаңғы бөлиминде «тал» деталын пайдаланып, оның «мухаббат тымсалы» екенлігіне хәм ол биринши мухаббатын еске түсириуши ядғарлық болғанлығын айтып ишлей гүйзелiske түседі. Талдың шаўып тасланыуы хәққындағы кишкене сюжет биринши мухаббаты менен айра түсиуиниң тымсалы.

Дүркинде лирикалық қахарманның ядында сүйген қыздың келбети хәм сол шийрин мәүритлери мәңгиликке мөрленип қалған. Деген менен, бирин-бири сүйген ашықлар тәғдирдің хұкими менен бир-биринен айра түседі. Дүркинде узақ бир дәуір, кеңислик, яғный, инсан өмириниң пүтин бир дәуири баянланған. Ашық жигиттин сүйген ярына болған сағынышы, оны аңсауы хәм арадан неше жыллар өтсе де, ынтығып күтиуин көремиз. Лирикалық қахарман сол дәуірлерге қайтқысы келеді, бирақ ўақыт оған изин бермейди. Шығармада бир мәртелик жылт еткен сезимлер емес, лирикалық қахарманды толғандыратуғын мәңгилик хәқыйқый мухаббат сезимлерин сезинеміз. Сонлықтан, дүркинди оқыған оқыушы онда өзін көргендей болады.

Көркем шығармада деталлар арқалы сезимлерди беріу, ўақыяларды баянлау шығарманың тәсиршең шығыуын тәмійнлейди. Өйткени, «Деталларды реаль сүўретлеуден тысқары, типик характерлерди типик шәраятларда сүўретлеу – реализм есапланады» [9, 135]. Дүркинде эпикадағы сыяқлы үлкен бир сюжет баянланбаса да, лирикалық қахарманның ишки толғанысларынан мухаббат тарийхын көремиз.

Дүркиннің құрамындағы қосықтардың хәр бирин өз алдына ғәрезсіз қосық ретінде алып қарасақ та болады. Бирақ та, усы хәр бир қосық ўақия-хәдийселердің, сезимлердің раўажланыу избе-излігін тәмійнлеп келген. Олардың бәри биригип, тутас бир мазмұнды аңлатып турады.

Мухаббат, сүйіушилик сезими К.Рахмановтың «О, мухаббат!» дүркининде де жырланған. Дүркинге киритилген бир неше атамасыз қосықтардың идеясы мухаббатты улығлауға, мухаббатқа мұптала болған

**КЕҢЕСБАЙ РАХМАНОВ ПОЭЗИЯСЫНДА ЛИРИКАЛЫҚ ДҮРКИНЛЕР ХӘМ
ОЛАРДЫҢ ТЕМАТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ**

Мамутова Н.Х.

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы*

Лирика шайырдың ишкі кеширмелерин, толғаныстарын, қоршаған орталықта жүз беріп атырған хәдийселерди көркем поэтикалық ұсылда беріуші әдебий түр болып, ерте дәуірлерден берли мазмунлық хәм формалық жактан рауажланып бармақта. Әсиресе, XX әсирден кейинги қарақалпақ әдебиятына нәзер аударсақ, көпшилик шайырлардың дәрәтпелеринде бұрынғы дәстүрий қәлиплерден шегинип, айтажақ ойын жаңаша форма хәм мазмун арқалы беріу көбірек гезлеседи. Бул шайырларымыздың философиялық ой жүритиуі, формалық изленисте екенлигинен дерек береді. Атап айтсақ, К.Рахманов, М.Қарабаев, Х.Дәулетназаров, С.Ибрагимов, Б.Генжемуратов хәм т.б. дәрәтиушилигинде усы бағытты айқын көриуимизге болады.

Хәзирги қарақалпақ поэзиясында көбірек рауажланып атырған көркем формалардың бири – бул лирикалық дүркинлер болып есапланады. Ол басқа поэтикалық формалардан жанрлық қәсийети хәм композициялық қурылысы жағынан ажыралып турады. Дүркинде бир неше шығарма белгили бир бағытта, идея-тематикалық хәм жанрлық жактан бирлеседи.

Бул жанр дәслепп Әййемги Грецияда пайда болып, цикл деп жүритилген. «Цикл (грекше *huklos - shen'ber, halqa*) – бир түрдеги қахарманлар менен, бир тарийхый дәуір менен, яки бир жеке пикир хәм бир қыйлы ишкі кеширмелер менен бирлескен бир қатар көркем шығармалар» [1, 245].

Дүркинлер бойынша рус, өзбек, қазақ әдебиятында арнаулы түрде изертлеу жұмыстар алып барылған. Атап айтқанда, рус илимпазлары М.Н.Дарвин, Л.Е.Ляпина, Л.В.Суматохина, И.В.Фоменко, өзбек әдебиятында А.Хайитов, қазақ әдебиятында Ж.Ж.Толысбаевалардың илимий мийнетлеринде дүркин жанры теориялық бағытта үйренілген. Ал, қарақалпақ әдебиятында дүркинлер бойынша усы күнге шекем арнаулы түрдеги изертлеу жұмыстары алып барылған жоқ еди. Дәслеппи рет Қ.Оразымбетовтың [2, 102] илимий мийнетлеринде дүркинлерге қысқаша түсиниклер берілген болса, бүгинги күнге келип М.Оразымбетованың «Қарақалпақ поэзиясында лирикалық дүркинлердің поэтикасы» [3] диссертациясында дүркинлердің жанрлық хәм формалық жактан жиклениуі, жанрлық қәсийетлери бир неше шайырлардың дәрәтпелери мысалында терең ашып берілген.

Дүркинлер көркем әдебияттың лирика, эпи-

ка хәм драма түрлеринде гезлеседи. Деген менен, олар өзиниң жанрлық қәсийети жағынан бир-биринен парық қылады. Эпикалық хәм драмалық шығармаларда сюжет хәм персонажлар хәрекети избе-излиги дүркинлесиуи келтирип шығарса, лирикада бул лирик қахарманның сезимлери, толғаныслары арқалы сәуленеди.

Усы формада жазылған қосықларды анализлеп қарағанымызда, дүркин қурамындағы бир неше қосықлар композициялық байланысқа түсип, бир пүтин идеяға бирлесиуін көремиз. Көлеми жағынан үлкен эпикалық шығармалар сыяқлы болғаны менен, олардағыдай көлемли сюжет, образлар қатнаспайды. Лирикалық қахарманның ишкі кеширмелери кишкене бир эпизод яки сезимлер арқалы бериледи. Дүркиннің ең жақсы үлгилерин К.Рахманов лирикасында көриуимизге болады. Олар формалық жактан да, мазмунлық жактан да хәр қыйлы. Мәселен, шайырдың «Гә балалық, гә жаслық» қосықлар дүркининде шайырдың пүткил өмири философиялық бағытта баян етиледи. Шайыр тек өзиниң емес, пүткил инсаният бул дәуірлерди басынан кеширип, өмир атлы гүрес майданында сыналатуғынлығын айтпақшы болады:

Ұақыт өтер күнди қуып күн шығып,
Келип қалды издегилер қуысырып,
Өмир – майдан,
Хеш максети жоқ адам –
Сол майданға шаншып қойған қуы сырық [4, 9].

К.Рахманов турмыслық хәдийселерди, балалық хәм жаслық дәуірлериндеги ұақыяларын еске алып, оған өз қатнасын билдиреди. Мәселен, гүреске толы бул өмирди теңизге, ал сол майдандағы максетсиз жасап атырған адамларды «қуысырық»ка мегзетилиуі жүдә сәтти шыққан.

Усы бир пүтин дүркин мазмунында қолланылып атырған көркемлеу қураллары қосықтың терең мәнили шығыуында үлкен хызмет атқарып келген. Шайыр балалық хәм жаслықты параллель алып салыстырған халда еске түсириу формасында пикирин сәулендиреди:

Өткен жолды шығыу қайда қарыслап,
Балалығым – изде қалған алыс ұақ,
Билдим, бирақ әке болып,
еле сен

Үйимизден кете алмапсаң алыслап [5, 9].

Қосық төрт қатарлы жайдары дәстүрий формада берілген болса да, инсан өмириниң пүтин бир дәуири бир тутас дүркинлесиу арқалы

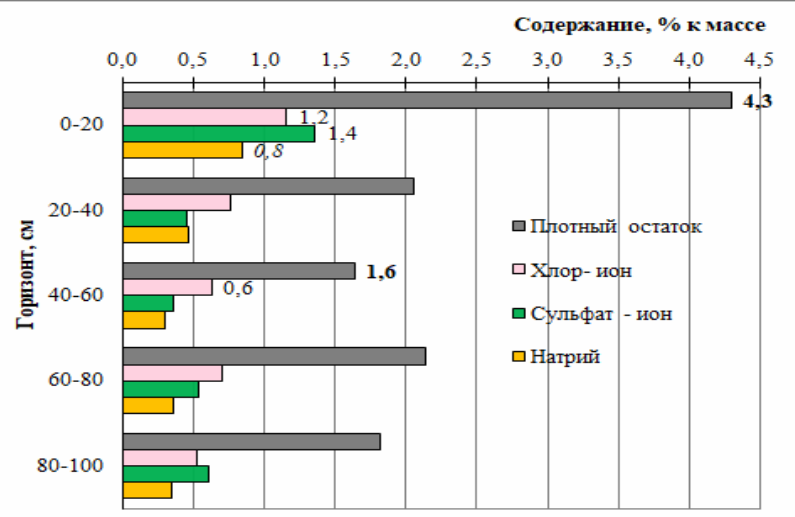

Рис. 3. Профиль содержания плотного остатка и преобладающих ионов.

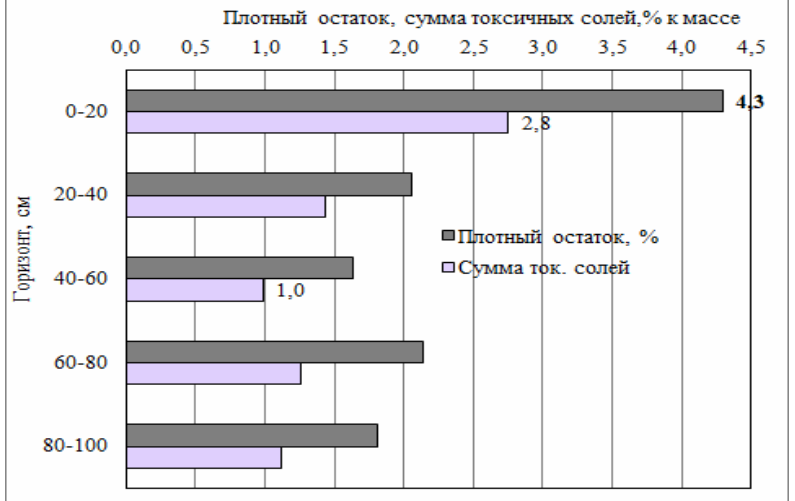

Рис. 4. Профиль содержания плотного остатка и суммы токсичных солей.

показатель pH почвы не благоприятный. В исследованной нами части обсохшего дна Аральского моря встречаются галофитные растения, растительность которых развивается поодиночке, к ним относятся такие растения, как полынь, саксаул, тамарикс, соляноколосник каспийский, приспособленные к развитию в суровых аридных условиях.

В исследованной почве содержится высокое содержание солей, определяемое в анализе как «плотный остаток в водной вытяжке». Значения общего содержания солей в образцах составляют от 1,636 % (в горизонте 40-60 см) до 4,298% к массе почвы (в верхнем горизонте 0-20 см). Во всех образцах почвы наиболее высоко содержание ионов: хлора, натрия и сульфатов (рис. 3 и 4).

Такое же распределение солей по профилю, как и по плотному остатку, наблюдается по показателю электропроводности насыщенного почвенного экстракта ЕСе (рис. 5). Распреде-

ление ионов и солей по профилю почвы показывает, что максимальное засоление исследуемая почва имеет в горизонте 0-20 см.

На рис. 5 показана связь электропроводности с содержанием общего количества солей и отдельных ионов. Из графиков видно, что электропроводность достаточно хорошо отражает содержание ионов и солей, степень засоленности почвы.

В табл. 4 приведены классификации почвы по степени засоленности. Используя данную таблицу и данные о засоленности профиля почвы, приходим к выводу, что почвы разреза засолены по всем показателям и степень засоления оценивается как «очень сильная».

На рис. 7 представлена эпюра химического состава профиля почвы, из которой видно, что преобладающие ионы располагаются по убыванию.

Согласно рис. 7, в ионном составе образцов преобладают (*в мг-экв./100 г*)

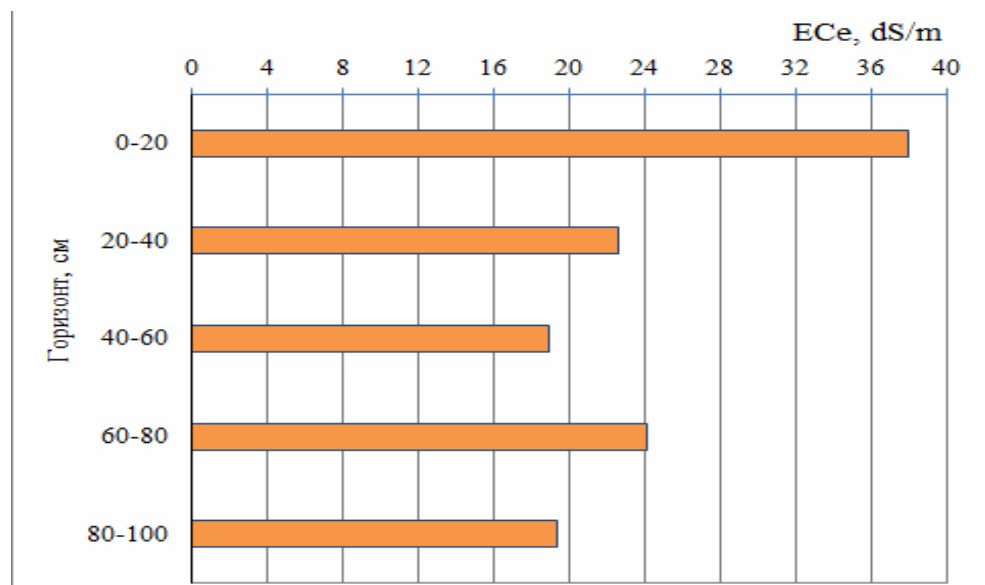

Рис. 5. Профиль засоления почвы по электропроводности насыщенного почвенного экстракта.

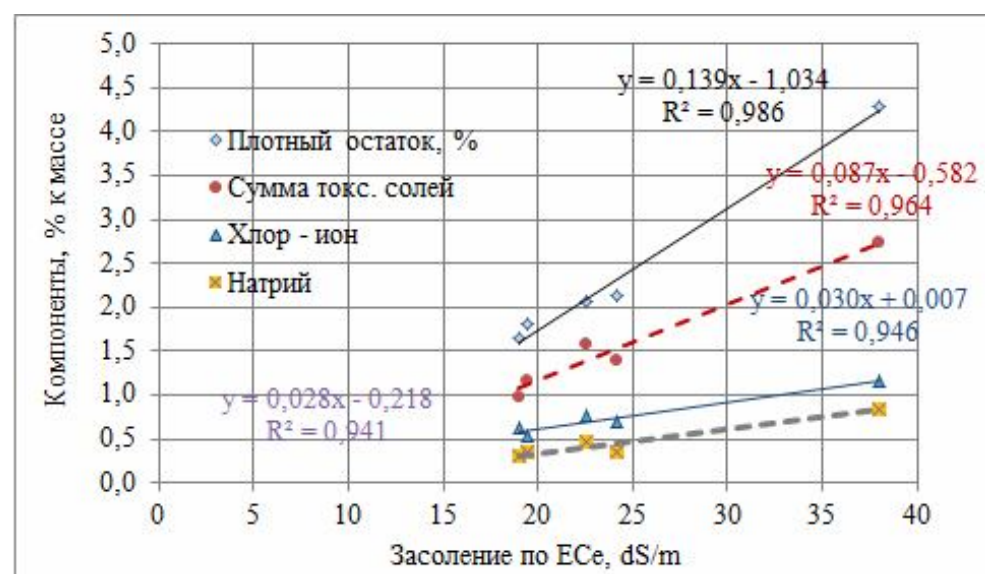

Рис. 6. Связь между содержанием отдельных показателей засоления почвы с величиной электропроводности насыщенного почвенного экстракта.

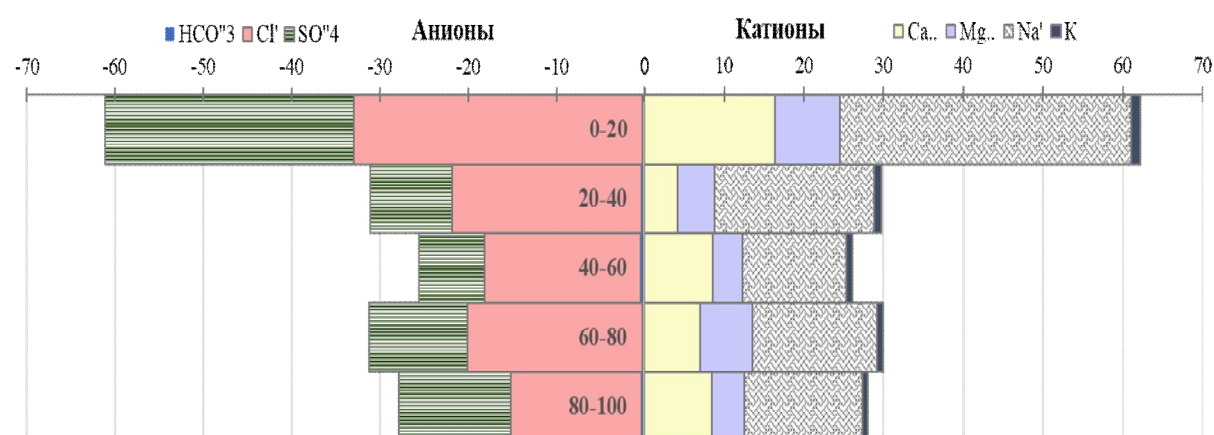

Рис. 7. Эпюра химического состава профиля почвы.

Жуумаклап айтканда, К.Каримовтын сөз етилген романларында бир неше көркем сүүрөтлөү усыллары сүүрөтленип отырған тарийхый дәүир шынлыгын ашып бериүде, тарийхый хэм автор кыялының жемиси болған әдебий қахарманлардың характерлерин тереңнен жаратыўда, болып атырған ўақыя хэм

сюжетлик картиналарға «жан ендирип» сүүрөтлөүде үлкен әхмийетке ийе. Бул айтылғанлардың хэммеси К.Каримовтын аты аталған тарийхый романларының 2000-жыллардағы қарақалпақ прозасында салмақлы орын ийелейтуғынынан дәрек береді.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы. / Монография. – Нөкис: Илим, 2016.
2. Каримов К. Уллы дашт бөрилери. / Тарийхый роман. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2017.
3. Каримов К. Дөрүйш. / Тарийхый роман. – Нөкис: Билим, 2019.
4. Храпченко М.Б. Собр. соч. в 3 томах. т., 2. – М.: Худ. лит-ра, 1980.
5. Гинзбург Л. О психологической прозе. – Л., 2-ое изд. Наука, 1977.
6. Бобулов К. Пути реализма в киргизской прозе. – Фрунзе: Мектеп, 1969.
7. Воронов В. Чингиз Айтматов. – М.: Санкт-Петербург, 1976; Воронов В.И. Психологизм прозы. – Обогащение метода соц. реализма... – М.: Мысль, 1967. Сб. Проблемы психологизма в советской литературе. – Л., 1970.
8. Есенов Ж. Шеберликтин сырлары (Қарақалпақ повесттеринде көркем психологизм), – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986.

Кенесбай Каримов тарихий романларида бадий тасвирлаш усулларининг хилма-хиллиги Нуржанов П.

Қарақалпақ дәулат университети, Нукус

Мазкур мақола машхур қарақалпақ ёзувчиси К.Каримовнинг тарихий асарларини, хусусан, унинг «Улуғ дашт бөрилери», «Дарвеш» романлари бадий тилини тадқиқ этишга бағишланган. Муаллиф номлари зикр этилган асарларда диалог, монолог ва портретларнинг ўзига хослигини белгилаш, уларнинг ёзувчи мурожат қилган тарихий давр ва тарихий воқеаликни бадий ҳақиқатга айлантиришдаги, тарихий қахрамон образларини ясашдаги тутган ўрнини аниқлаш борасида ўз оригинал илмий-назарий ҳулосаларини тавсия қилган. Натижада, муаллиф номи зикр этилган романларнинг 2000-йиллар қарақалпақ тарихий романи ривожиди нуфузли ўрини эга эканлигини далиллаш борасида оригинал қарашларини баён қилган. Шу нуктаи назардан, муаллифнинг «Улуғ дашт бөрилери» романидаги Тўниққ, Қултегин, Билкеқаған, «Дарвеш» романидаги Исҳоқ мулло, Арман Вамбери образларини ясашда, улар яшаган тарихий давр муҳитини беришда диалог, монолог, портрет каби бадий тасвирлаш усулларининг аҳамиятини тадқиқ этиш бўйича оригинал фикрлари бор. Ҳулоса қилиб айтганда, ҳозирги қарақалпақ тарихий романи ўтмишнинг долзарб муаммоларини, воқеаликни гавдалантиришда, тарихий шахсларнинг бадий образини ишонарли қилиб ясашда, шу орқали, ҳозирги авлодни баркамол авлод этиб тарбиялашда нуфузли ўринга эга. Мақола муаллифнинг илмий-назарий фикрлари ҳозирги қарақалпақ тарихий романини яна ҳам теранроқ этиб тадқиқ этиш борасида катта аҳамият касб этади.

Разнообразие художественно-выразительных приёмов в исторических романах Кенесбая Каримова Нуржанов П.

Қарақалпақский государственный университет, Нукус

Статья посвящена исследованию художественного языка исторических романов каракалпакского писателя К.Каримова "Великие степные волки", "Дарвеш". Автор, скрупулезно исследуя художественный текст произведений, стремится к определению специфических особенностей диалогов, монологов и портретных зарисовок. В результате выясняется своеобразие творческого почерка писателя по художественному воссозданию прошлого и образов таких исторических личностей, как Тонькок, Култегин, Билкекаган («Великие степные волки»), Ысак мулло, Армен Вамбери («Дарвеш»). В результате этих исследований автор сделал оригинальные выводы, что очень важно в дальнейшем исследовании поэтики современного каракалпакского национального романа. В конце статьи автор изложил свои взгляды на доказательство того, что вышеупомянутые романы занимают престижное место в развитии каракалпакского исторического романа 2000-х годов. В заключение можно сказать, что современный каракалпакский исторический роман имеет немаловажное значение в художественном воссоздании важных проблем, исторических событий прошлого, образов исторических личностей при воспитании молодежи в духе патриотизма и героических деяний предков.

The variety of artistic and expressive means in Kenesbay Karimov's historical novels Nurjanov P.

Karakalpak State University, Nukus

This article is devoted to the study of the artistic language of the historical novels of the Karakalpak writer K.Karimov "The Great Steppe Wolves", "Darvesh". The author meticulously explores the artistic text of the works, strives to determine the specific features of dialogues, monologues and portrait sketches. As a result, the originality of the writer's creative handwriting on the artistic creation of the past and images of such historical figures as Tonykok, Kultegin, Bilkeagan ("White Steppe Wolves"), Ysak mullo, Armen Vamberi ("Darvesh") is revealed. As a result of these studies, the author recommended his original conclusions, which are very important in the further study of the poetics of the modern Karakalpak national novel. At the end of the article, the author outlined his original views on the evidence that the aforementioned novels occupy a prestigious place in the development of the Karakalpak historical novel of the 2000s. In conclusion, we can say that the modern Karakalpak historical novel in the artistic reconstruction of important problems, historical events of the past, images of historical figures, while educating young people in the spirit of patriotism and heroic deeds of their ancestors, occupy an important place in the modern literary process.

романындағы портретлик сүүретлеулер менен автор сөзлериниң бирлигин, олардың синтези аркалы тарийхый дәуир шараятлары менен конкрет сюжетлик детальларды ашып беріудеги поэтикалық шеберлик үлгилериниң бир факти ғана. Романдағы авторлық баянлау усылы менен диалог, ишки монологлардың қысқа-қысқа түрлериниң қолланылыуы да белгили көркем функцияларды атқарған. Мысалы: «Олар үйге жетип келгенде он алты жастағы бойжеткен қыз Зәйнеп сапарға кеткенлерди күте берип көзи төрт болған еди. Хәулиге кирер алдында үстин қағып-силкип алыу ушын иркилген Ысақ:

– Ата келдиңиз бе? Қаниша күткенимди билсеңиз еди? Мұхәжир қәне? – деген сөзлерди еситти. Зәйнептің жағымлы дауысы унамлы болса да қыздың «мұхәжир» дегени жигиттің кеулин ауыртты.

«Ата-анамның қойған исми бар емес пе? Не ушын мұхәжир дейди?»

– Хәзир киреди...

Жигит кирип келгенде «жалт» етип тигилген ала көзлер жүрегін «шым-м» еттирди.

«Мұхәжир»... Ақшам уйқыдан оянып кеткен жигиттің ойына биринши болып келгени сол сөз еди» [3, 115].

Бұл орынларда диалог пенен ишки монологлар менен авторлық баянлаулардың да қысқа формаларының ислетилиуі аркалы бир қатар әдебий қахарманлардың ишки руұхый-психологиялық халатлары менен сол мәүритлердеги психологиялық ситуациялар шебер сүүретленген. Бұл типтеги сүүретлениу усылларының көп түрли формаларының К.Каримов тарийхый романларында ислетилиуі бүгинги қарақалпақ роман жанрының жетискенлиги болып табылады. Усы тақлеттеги көплеген текстлик мысалларды еки романнан да келтирип, олардың тарийхый шараят хәм қахарманлар минез-қулқы менен руұхый психологиялық сыпатлы белгилерин теренлестирип сүүретлеудеги әхмийетин еле де анығырақ белгилеуге мүмкиншилик бар. Мысалы, «Дәрүйиш» романында А.Вамбери менен Ысақ молланың саяхатта жүргенинде венгриялы алымның аты үрkip кеткендеги қыймыл-қозғалыс детальлары да өмирде, турмыста тосыннан болатуғын кубылыслардың бири сыпатында романда жүдә тәсирли хәм объективлик пенен реалистлик шынлық сыпатында сүүретленген. Романдағы мынадай көринислерде де жазыушының көркем сүүретлеу усылларын пайдаланыудағы шеберлиги көз айкын тасланады. Мысалы: «Сәмендердің қара мылтығының «тарс» еткен сестинен үркип кеткен бұұрыл ат тосыннан патырақлап ала жөнелди. Арқайынлау отырған Рашид хажы жылауды тартты, бірақ ат иркилейін демес еди.

Сәл өтпей алаңлық таусылды, ер үстінде гә оңға, гәхи сол таманға ауып, атты

тоқтатыуға хәрекет қылып баратырған атлы адам алдындағы дүт тоғайға урып кетсе, шақалары жайылып өскен тораңғыллардың бирине соқлығысып набыт болыуы турған гәп.

Бир заматқа не қыларын билмей қалған Ысақ молла атына қамшы басты. Жийрен ат орнынан атлығып, бұұрылдың изине түсти. Көзди ашып-жумғаниша еки ат қапталласты. Жигит қол созып бұұрылдың жүуенинен тұтты, екнши қолы менен өз атының дизгинин бир таманға тартты. Пәт пенен зуұлап киятырған атлар қалың тоғайға бирнеше адым қалғанда қапталға бурылды. Бираздан соң олар екеуі «изи не менен питер екен» деп қайран болып турған жолдасларына келип қосылды.

«Нақ әжсел аузынан қайттым», – деп ойлады Рашид хажы. Бірақ жолдасына тис жарып хештеңе демеди. Ысақ молла оннан миннетдарлық күтпеди [3, 190].

Көрип отырғанымыздай-ақ, бұл сыяқлы айырым сүүретлеу усылларының кеңейтилген формаларының, ал, ишки монолог, «ишки сөйлеулердің» көбирек қысқа түрлеринин ислетилиуі де жазыушының индивидуал изленислериниң жемиси болып табылады. Академик М.Храпченко Лев Толстой прозасындағы биз сөз еткен көркем сүүретлеу формаларының көп түрлилигин, олардағы диалог, ишки монолог, пейзаж хәм тағы басқаларды изертлеген болса [4], ал рус әдебиятшысы Л.Гинзбург көркем психологизм хәкқында мийнетинде [5] әхмийетли илимий-теориялық жуұмақлар ислеген. Демек, аты аталған алымлардың мийнетлериндеги илимий жуұмақларға сүйенип, К.Каримовтың «Уллы дашт бөрилери», «Дәрүйиш» романларында қолланылған көркем сүүретлеу усылларының көп түрлилигиниң көркем психологизмди пайда етиудеги әхмийетин атап өтиуимизге болады. Олар, демек, қахарманлар характерин, дәуир шынлығын ашып беріудеги тәсиршен сүүретлеу усыллары болып табылады. Бұл усыллардың жазыушы романларында шебер қолланылыуы хәзирги қарақалпақ прозасының көркемлик дәрежесиниң өсиуине хызмет етеди.

Дүнья әдебияттаныуының бир қанша ўәкиллери көркем деталь [6] туұралы хәм басқа да көркем психологиялық сүүретлеу принциптери хәкқында пикирлер жүргизген де [7] биз көрсеткен көркемлик усыллардың әхмийетин жоқары бахалап, олардың шығармалардың поэтикалық шеберлик дәрежесин көтеріудеги әхмийети туұралы жуұмақлар ислеген. Мысалы, әдебиятшы Ж.Есенов [8] XX әсирдің 60-жылларынан кейинги повестьлерде көркем психологизм мәселесин изертлеп, олардағы көркем сүүретлеу усыллардың көп түрлилигине орынлы тоқтаған.

Таблица 4

Классификация по оценке степени засоления почвы

Код	Степень засоления почв	ФАО	Отечественные классификации					
		ЕСе, dS/m	Cl', %	Na', me/100 g	По сумме токс. солей		По плотному остатку	
					Хлоридный	Хлоридно-сульфатный	Хлоридный	Хлоридно-сульфатный
1	Не засоленные	0-2	< 0,02	< 1	<0,03	<0,10	<0,15	<0,25
2	Слабая	2-4	0,02-0,035	1,0-3,0	0,03-0,1	0,10-0,25	0,15-0,30	0,25-0,40
3	Средняя	4-8	0,035-0,07	3,1-6,0	0,1-0,3	0,25-0,50	0,30-0,50	0,40-0,70
4	Сильная	8-16	0,07-0,14	6,1-12,0	0,3-0,6	0,50-0,90	0,50-0,80	0,70-1,20
5	Очень сильная	>16	> 0,14	12,1-28,0	>0,6	>0,9	>0,8	>1,2

$Na' > Cl' > SO_4'' > Ca > Mg, > K > HCO_3'$
(гор. 0-20 см)

$Cl' > Na' > SO_4'' > Ca > Mg, > K > HCO_3'$
(гор. 20-40; 40-60; 60-80 и 80-100 см)

В результате процессов, происходивших на этих почвах, было отмечено, что на больших территориях легкорастворимые в воде соли, хлор и сульфат колеблются в разных количествах в верхних слоях этих почв. Количество сухого остатка колеблется от 3,9 % до 11,5 % в пределах 0-20 см в верхних слоях в зависимости от типа почвы. Все почвы имеют разную степень засоленности, а возникновение засоления обусловлено накоплением в недрах почв соляных отложений третичного периода и сильным испарением.

Исследованные почвы имеют pH от 8,7 до 9,0 и оцениваются как сильно щелочные pH (8,5-9,0). Показатели pH почвы превышают благоприятный предел (pH=8,4), выше которого усвоение питательных и микроэлементов растениями из почвы снижается. Для снижения щелочности почвы (ближе к нейтральной) рекомендуется провести подкисление почвы [3, 8, 11].

В осушенной части дна Аральского моря сложился комплекс песчано-пустынных, гидроморфных и полугидроморфных песчано-пустынных почв, остаточных приморских солончаков, полуавтоморфных и полугидроморфных солончаков, а также песчано-пустынных и песчаных солончаков. Несмотря на то, что засоление почв считается состоянием, протекающим под влиянием определенных факторов, вопрос оценки почв и процессов общей засоленности по степени и типам засоленности достаточно сложен, основной причи-

ной этого является то, что образование солей не только изменяется во времени и пространстве, но и соли или ионы, их составляющие, переходят из одной фазы почвы в другую и по-разному поддаются мелиоративным воздействиям [9, 12, 13].

Результаты агрохимических анализов почвы указывают, что они могут не считаться плодородными по содержанию гумуса, подвижных форм фосфора. Однако по содержанию подвижного азота они имеют повышенную и нормальную обеспеченность, а по обменному калию высокую обеспеченность. Содержание валовых форм питательных элементов (NPK) указывает, что запасов азота фосфора и калия в данной почве нет [6, 15, 17, 18].

Солончаковые территории, сформировавшиеся на участках, ранее удаленных от воды, в настоящее время частично покрыты солелюбивыми галофитами, но на территориях, прилегающих к поверхности почвенных вод, и на остаточных болотных почвах в отложениях сохранились влаголюбивые растения. Кроме того, солончаковые территории подвергались процессам деградации и разрушению (эрозия и дефляция) под воздействием ветров, что в конечном итоге привело к сокращению ареалов распространения растений.

Исследования показали, что в условиях аридизации трансформация почв на осушенном дне Аральского моря продолжается, тенденции развития негативных процессов (засоление, дефляция и др.) сохраняются и приводят к дальнейшим процессам деградации почв и обострению экологической ситуации в Приаралье.

- 1.Алимбаев А.К., Смагулов Т.А. Эрозия почв Приаралья. // Известия Мин. науки Академии наук, сер. биолог. – 1996. – № 1. – С. 21-26.
- 2.Кузиев Р., Абдурахмонов Н., Омонов А., Менглиев Э. Инструкция по выполнению почвенных обследований и составлению почвенных карт для ведения государственного земельного кадастра. – Ташкент, 2013. – 52 с.
- 3.Методы изучения агрофизических, агрохимических и микробиологических свойств почв на хлопковых полях УзНИИХ. – Ташкент: УзНИИХ, 1993.–37 с.
- 4.Мирзамбетов А.Б., Ахмедов А.У., Турдалиев Ж.М., Парпиев Г.Т. Рекомендации по улучшению плодородия орошаемых почв низовья Амударьи.—Ташкент: Зилол булок, С. 6-17.
- 5.Рамазонов Б.Р. Влияние обсыхания Аральского моря на почвенный покров // Academic Research in Educational Sciences. 2020. Vol. 1. No. 1. С. 252-261.
- 6.Рубанов И.В. Осадки современной осушки Аральского моря, их диагенез и влияние на экологию Приаралья // Литология и полезные ископаемые. 1994. № 2.
- 7.Харитонов Г.В., Шеин Е.В., Пугачевский М.А. и др. Почвенные глинисто-солевые образования in situ и ex situ // Вест. Моск. ун-та. Сер. 17. Почвоведение. 2015. № 2.
- 8.Deocampo D.M., Jones B.F. Geochemistry of saline lakes // Treatise on Geochemistry (Second Edition). 2014. Vol. 7. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-095975-7.00515-5>
- 9.Doner H.E., Grossl P.R. Carbonates and evaporates // Soil mineralogy with environmental applications / ed. by J.B. Dixon, D.G. Schulze. Madison, WI, 2002. Vol. 7. <https://doi.org/10.2136/sssabookser.7.c6> (SSSA Book Series).
- 10.Hover V.C., Walter L.M., Peacor D.R. et al. Mg-smectite authigenesis in a marine evaporative environment, Salina Ometepec, Baja California // Clays Clay Miner. 1999. Vol. 47, № 3.
- 11.Kharitonova G.V., Shein E.V., Krutikova V.O. et al. Secondary carbonates in edaphic components of ecosystems, Soil Physics // IOP Conf. Series: Earth and Environ. Sci. 2019. Vol. 368. Art. 012020. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/368/1/012020>.
- 12.Nishimura K., Hunt J.C.R. Saltation and incipient suspension above a flat particle bed below a turbulent boundary layer // J. of Fluid Mechanics. 2000. Vol. 417. <https://doi.org/10.1017/S0022112000001014>.
- 13.Pedone V.A., Norgauer C.H. Petrology and geochemistry of recent from the Great Salt Lake, Utah // Great Salt Lake: an overview of change / ed. J.W. Gwynn. Special publication of the Utah Department of Natural Resources Salt Lake City. UT. 2002.
- 14.Podrabsky J.E., Hand S.C. Physiological strategies during animal diapause: lessons from brine shrimp and annual killifish // J. of Exp. Biology. 2015. Vol. 218, № 12. <https://doi.org/10.1242/jeb.116194>.
- 15.Spencer R.J. Sulfate minerals in evaporite deposits // Reviews in Mineralogy and Geochemistry. 2000. Vol. 40, № 1. <https://doi.org/10.2138/rmg.2000.40.3>
- 16.Sposito G. The surface chemistry of soils. N.Y., 1984.
- 17.Stulina G., Sektimenko V. The change in soil cover on the exposed bed of Aral Sea//J.of Marine Systems.- 2004.- Vol.47. <https://doi.org/10.1016/j.jmarsys.2003.12.014>
- 18.Ajiev A.B., Mambetullayeva S.M. Ecological analysis of the impact of factors on the spatial distribution of wild relatives of cultivated plants of the Karakalpak priaralie / Journal of Pharmaceutical Negative Results | Volume 13 | Special Issue 7 | 2022. 3214-3218 Pp. DOI: 10.47750/pnr.2022.13.S07.419.

Orol dengizining qurigan tubida hosil bo'lgan tuproq qoplamining hozirgi holati
Ajiev A.B.¹, Mambetullaeva S.M.², Orazbaev T.J.¹

¹Nukus davlat pedagogika instituti, ²O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi Qoraqalpoq tabiiy fanlar ilmiy-tadqiqot instituti, Nukus

Maqolada Orol dengizining qurigan tubida hosil bo'lgan tuproq qoplamining hozirgi holatini o'rganish natijalari muhokama qilinadi. Orol dengizi tubining qurigan qismida gidromorfik va yarim gidromorfik qumli-cho'l tuproqlari, shuningdek, qumli-cho'l va qumli shro'qoqlar majmuasi shakllangan. Yangi paydo bo'lgan "Aralkum cho'li"da hozirda tuproqning birlamchi shakllanish jarayonlarini kuzatish mumkin. Ko'pgina mutaxassislarning takidlashicha, bu jarayonlar 1950-1960 yil oldin dengiz suvidan ochilib qo'lgan hududlarda boshlanib, asta-sekin birlamchi tuproqni hosil qilgan. Barcha tuproqlarning sho'rlanish darajasi har xil va sho'rlanishning paydo bo'lishi tuproq tubida uchlamchi davrdagi tuz konlarining to'planishi va kuchli bug'lanish bilan bog'liq. Kimyoviy tahlil ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, yuqori 0-30 sm tuproq qatlamidagi tuproq profilidagi tuzlarning turli xil toksikligi tufayli 0,6% dan ortiq soda, 0,1% dan ortiq xlor, 2,0% dan ortiq sulfatlar bo'lgan sho'rlangan tuproqlar sho'rqoqlardir va bu miqdor o'simliklarning o'sishi va rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi. Odatda, barcha mikroelementlar pH 8,4dan kam bo'lganda o'simliklar tomonidan yaxshi so'riladi, ya'ni tuproqning pH qiymati qo'lay emas. Tuproq profili bo'ylab ionlar va tuzlarning tarqalishi shuni ko'rsatadiki, o'rganilayotgan tuproqning maksimal sho'rlanishi ufqda 0-20 sm. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, aridizatsiya sharoitida Orol dengizining qurigan tubidagi tuproqlarning o'zgarishi davom etmoqda, salbiy jarayonlarning rivojlanish tendentsiyalari saqlanib qalmoqda va Orol dengizidagi tuproq degradatsiyasiga va keyingi jarayonlarda ekologik vaziyatning keskinlashishiga olib kelmoqda.

Современное состояние почвенного покрова, образовавшегося на обсохшем дне Аральского моря
Ажиев А.Б.¹, Мамбетуллаева С.М.², Оразбаев Т.Ж.¹

¹Нукусский государственный педагогический институт, ²Каракалпакский научно-исследовательский институт естественных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Нукус

В статье рассматриваются результаты исследований современного состояния почвенного покрова, образовавшегося на осушенном дне Аральского моря. В осушенной части дна Аральского моря сложился комплекс песчано-пустынных, гидроморфных и полугидроморфных песчано-пустынных почв, а также песчано-пустынных и песчаных солончаков. В

Тун жарпында атланамыз. Таң алдында, шығыс таманда жарық жұлдыз көрінген пайытта, душпан бизди келеди-аў деп күткен таманнан емес, ал арқа таманынан хужим қыламыз. Атлардың аяқ сеслерин еситпеуи ушын алыстан, туў сыртынан айланамыз. Солай келисилди» [2, 146].

Бул диалогларда тийкарынан әскерий сырлар, айкынырағы, сол тарийхый дәуір шараятларына туўра келетуғын халатлар, улыўма, урыссыз күннің жоқ екенлиги шығарма қахарманларының диалог пенен полилоглары арқалы оқыўшыларға аян болады. Демек, булар романның көркем-поэтикалық қунын белгилеп береді деген сөз.

Бул қатарларды, үзиндини келтириў арқалы сол нәрсе айқын болады, романда барлық орынларда дерлик, диалог, полилог ҳәм басқа көркем сүўретлеў усылларының бир-бири менен тығыз байланысып, жиптиклесип, синтезленип ислетилиўи, олардың бирлиги, ал, келтирилген көркем текстте болса диалог, полилог ҳәм қахарманлардың қыймыл-қозғалыс ҳәм ихәрәкетлериниң өз-ара есипил пайдаланыў шеберлиги көзге айқын тасланады.

К.Каримовтың бүгинги қарақалпақ прозасындағы поэтикалық шеберликке ерисіў жоллары оның аты аталған еки тарийхый романында да әдебий қахарманлардың ишки монологларын ислетіўде айқын көринеди. Жазыўшы ишки монолог формасын қахарман образларының қәлеген пайытларындағы ишки руўхый-психологиялық халатларын ашып бериў мақсетинде ислетип, инсанның ойланьп-толғаныўларын, хайран қалыў ямаса бир шешимге келиў, асығып албыраў ҳәм т.б. хәрәкетлерин поэтикалық шеберлик пенен ашып берген. Бул нәрсе «Уллы дашт бөрилери»нің үлкен табысы, аталған көркем-поэтикалық форманы ислетіўдеги өзіншеллиги сыпатында белгилеў мақсетке муўапық. Мысалы:

«Тоныкөк қызы Мәйдиң қайтып келгенин еситти. Қалың табғаш арасынан қызының аман-саў оралғанына қуўанды. Ишинен: «азат болған түрк баласы улым орнында болса неси бар», – деп ойлады.

Бир күни қызын өз отаўына шақырып оған айтты:

– Мынаў жигит саған енди саған аға болады. Оның ески аты ұмыт болсын. Оған мен дана Тоныкөк бүгиннен баслап Қутбер деген ат беремен...» [2, 107].

Отаўдың қайсы таманынан қараса да жигиттиң қара көзлери ҳәм қалың қаслары, қызарып кеткен жүзи елеслеп көрине берди. «Маған не болған өзи?», – деп таңланды жүреги дүрсилдеп Мәй ханым» [2, 107].

Демек, К.Каримов басқа жазыўшылар сыяқлы ишки монологларды кеңейтип, созып отырмай-ақ, олардың қысқа-қысқа формаларын ислетіўди абзал көреді, бул оның өзіне

тән индивидуал жетискенлиги. Анығырағы, жазыўшының әдебий қахарманның белгилі бир шараятлардағы ишки руўхый халатларын, қорқыў, албыраў сезимлерин яки болмаса, ашықлық сезимлериниң ояныў пасылларын көркем-психологиялық принципте ашып бергени поэтикалық әхмийетке ийе.

Усы орында және де айтып өтетуғын мәселе соннан ибарат, ишки монолог пенен бирге әдебий қахарманлардың портретлериниң де қысқа-қысқа штрихлик формаларын ислетіўи жазыўшы шеберлигиниң өзіне тән сыпатлы белгиси болып табылады. Буны мынадай портретлик штрихлар менен дәлиллелуіге болады.

«Талдырмай бойынан ержетип қалғанлығы байқалып киятырған Мәй ханым тартынып тұрмай, жигитти бастан-аяқ нәзерден өткізгенде көзлери дусласып еди, көкирек тұсында өзіне бийтаныс болған бирер ағзасы «дыз» етип силкинип кеткендей болды да, жүреги дүрсилдеп соға баслады. Шамалап жүретуғын, бирақ, муҳаббат деген түсиникти басынан кешірип көрген өспирим қыз не ушын бундай болғанын бирден аңғармады.

Жигит қыздың тик нәзеринен тайсалып, төмен қарады, әдетте, қуяшқа көзи қамасқанлар солай етеди.

– Қутбер жаңа атың қутлы болсын, – деди қыз жигитке тигилип.

Тәңри жарылқасын, – деди бийдай рең жүзи қызарып кеткен Қутбер» [2, 107].

Бул текстте бир неше сүўретлеў усыллары: диалог, монолог ҳәм автор сөзлери бир-бири менен бирге синтезленип келген. Әдебий қахарманлардың сыртқы тулғасына тийисли портретлик штрихлардың тек натурал халында емес, ал қыймыл-қозғалыс пенен мимикалық формаларда алынып сүўретлениўи сөзсиз түрде жазыўшы шеберлиги.

Көркем сүўретлеў усылларының көп түрлиликке тийисли әдебий-илимий пикирлерди К.Каримовтың «Дәрүиш» романына байланысly да көплек айтыўға болады. Бул романда ишки монологлардың қысқа түрлери жийи қолланылған ҳәм бул нәрсе романның көркем қуны артыўына хызмет еткен. Романда диалог, портретлик сыпатлы белгилер, түс көриў сыяқлы усыллар менен бирге қыймыл-қозғалыслар да, пейзажлық картиналық сүўретлеўлер де көплек пайдаланылған. Мысалы: «Узын бойлы, қара кийимли, ийинлерине мылтық асынып, беллерине қылыш пенен қанжар илдирген, жүзлерине нықап етип байлаған орамалларынан көзлери ғана көринип тұрған топар лалаўласып сөйлесип, зияратшылар жанынан өтип, қарабахананы тамашалаўға кирискенде ғана бул жердегилер жасадан келген бәдәуийлердиң қарақшылар емеслигине көз жеткизип, еркин нәпес ала баслады [3, 114].

Булар, демек, К.Каримовтың «Дәрүиш»

качества как автобиографичность, историзм, новеллистичность, через которые можно установить, к какому виду относится исследуемый текст устного рассказа. На основе имеющихся текстов устных рассказов в каракалпакском фольклоре исследователь выделяет основную тематику трех выделенных видов и их образную систему.

Types of oral stories and their thematic descriptions
Nuratdinova G.K.

Karakalpak Research Institute of Humanitarian Sciences of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus

This article is devoted to the most little-studied genre of prose folklore as an oral story. Analyzing research on the genre criteria of oral story, the place of its prose folklore, the connection of the genre with other genres of the prose type, the classification of oral story, the author on the basis of samples of oral stories collected by Karakalpak researchers, the author of the article identifies three main types of oral story: 1. Historical oral story; 2. Autobiographical oral story; 3. Novelistic oral story. These three types, according to the researcher's conclusion, are very closely interconnected, and in some texts of oral stories it is impossible to draw a sharp distinguishing line. According to the author, historical and memoir stories have many common features. Texts "about events seen with one's own eyes" are usually included in either specific category. But any historical or memoir story is a memory of the past. Each text is a memoir by its nature. The article highlights the main defining qualities as autobiographical, historicism, novelistic through which it is possible to establish what type the studied text of an oral story belongs to. Based on the available texts of oral stories in the Karakalpak folklore, the researcher identifies the main theme of the three selected species and their figurative system.

КЕҢЕСБАЙ КАРИМОВ ТАРИЙХЫЙ РОМАНЛАРЫНДА КӨРКЕМ СҮҮРЕТЛЕҮ
УСЫЛЛАРЫНЫҢ КӨП ТҮРЛИЛИГИ

Нуржанов П.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис қаласы

Жазыұшы қайсы темаға байланысly, қайсы жанрда қәлем тербетпесин, қахарманлар характерин ашыұда, улыұма дәўирдиң тарийхый мазмунын ашып бериұде көркем сүўретлеў усылларынан өнимли пайдаланады. Бул, әсиресе, роман жанрына тийисли.

Романда қахарманлар характерин, дәўир шынлығын ашыұда ең өнимли қолланылатуғын дәстүрий усыл – бул диалог [1, 84]. Оны жазыұшы қалайынша пайдаланады, сол шығарманың қайсындай сюжетлик-композициялық орнында ислетеди – бул автордың еркинен ғәрезли. Өйткени, ол сюжетти жанлы түрде баянлаўдың тәбийий ағымын пайда етиўде салмақлы хызмет атқарады. Усы көзқарастан алып қарағанда бул усылды К.Каримов «Уллы дашт бөрилери» «Дәрўиш» романларында орынлы ислетип, айтарлықтай шеберлик үлгисин көрсеткен. Усы арқалы тарийхый шараятлар менен қахарманлар образын ашып бериўде поэтикалық табысларға ерискен. Мысалы:

«Саўдагер булардың ишинде исенимсиз ҳеши ким жоқ деген шешимге келген соң:

Тонькөк Мугылиян әскербасының қулағына сыбырлап жеткериўди тапсырып еди. Бәрибир айтайын. Жолда гезлессең жеткиз, Сугдқа жетпей изине қайтсын, түргешике тийиспесин, – деди.

Мугылиян Сугдтың сөзлерин бас ийип, үнсиз тыңлады. Соң айтты:

– Болғаны ма? Басқа не айтты.
– Муқаддес Зардушт аты менен ант ишем. Усыларды айтты.

Басқа ҳеши нәрсе демеди.

– Биз онысыз да солай иследик, – деди Қултегин. Не ушын түргеишлерден аўлағырақ жүриң, – дегенине түсинбедим.

– Оның сыры мәлим, – деди Қара алптегин.
– Ол қандай сыр?

Қара алптегин аўыз ашпады. Сораўды жуўапсыз қалдырды» [2, 156].

Усы үзинди-текстиң өзинде жазыұшының диалогларды пайдаланыў шеберлиги көзге тасланады. Диалог артына жасырылған сырлы жумбақ әдебий қахарманлардың бир-бирин өз ара түсинисиў усыллары, купья әскерий тапсырма менен байланысlyлығын, ең баслысы, қахарманлардың терең ойлылығы менен ақылпарасат дүньясының жетерли дәрежеде екенлигин диалогтан аңлаўға болады. Шығармада усындай табысly қолланылған диалоглық детальлар мол ушырасады. Мысалы:

«– Қәўипли ҳалат жүзеге келгенин аңлаған Қултегин әскер баслықларын ордасына шақырды». Соңынан қысқаша автор сөзлери бериледи де, ал диалог пенен полилоглар былайынша ислетилген:

«– ...не қылыұымыз керек?
Бүгин ақшам топылмақ керек!
Олар қорғаныўға таяр турған болса не қыламыз?

Әлбетте, олар бизден қәўипсинип, қорғаныў шараларын көреди, – деди Қара алптегин. Сол ушын түнниң биринши ярымын уйқысыз өткизеди. Ал, түнниң екинши ярымында күтиўден шаршап, көпишлик қуралларын услап уйқыға кетеди. Әне, сол пайытта биз бастырып барамыз.

Бизди байқап қалмас па екен?...

новообразованной пустыне Аралкум в настоящее время можно наблюдать процессы первичного почвообразования. Многими специалистами было отмечено, что эти процессы начались на территориях, освободившихся от морской воды за 50-60 лет до этого, постепенно формируя первичную почву. Все почвы имеют разную степень засоленности, а возникновение засоления обусловлено накоплением в недрах почв соляных отложений третичного периода и сильным испарением. Данные химического анализа показывают, что из-за различной токсичности солей в почвенном профиле в верхнем 0-30-сантиметровом слое засоленные почвы, содержащие более 0,6 % соды, более 0,1 % хлора, более 2,0 % сульфатов являются солончаками, и это количество отрицательно влияет на рост и развитие растений. Обычно все микроэлементы хорошо усваиваются растениями при pH менее 8,4, то есть показатель pH почвы не благоприятный. Распределение ионов и солей по профилю почвы показывает, что максимальное засоление исследуемая почва имеет в горизонте 0-20 см. Исследования показали, что в условиях аридизации трансформация почв на осушенном дне Аральского моря продолжается, тенденции развития негативных процессов сохраняются и приводят в дальнейшем к процессам деградации почв и обострению экологической ситуации в Приаралье.

The current state of the soil cover formed on the dry bottom of the Aral Sea
Azhiyev A.B.¹, Mambetullaeva S.M.², Orazbaev T.Zh.¹

¹Nukus State Pedagogical Institute, ²Karakalpak Research Institute of Natural Sciences of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus

The article discusses the results of studies of the current state of the soil cover formed on the dried bottom of the Aral Sea. In the drained part of the bottom of the Aral Sea, a complex of hydromorphic and semi-hydromorphic sandy-desert soils, as well as sandy-desert and sandy salt marshes has developed. In the newly formed "Aralkum desert", it is currently possible to observe the processes of primary soil formation. Many experts have noted that these processes began in the territories freed from seawater 50-60 years before, gradually forming the primary soil. All soils have different degrees of salinity, and the occurrence of salinity is due to the accumulation of salt deposits of the tertiary period in the depths of the soil and strong evaporation. Chemical analysis data show that due to the different toxicity of salts in the soil profile in the upper 0-30 cm soil layer, saline soils containing more than 0.6% sodium, more than 0.1% chlorine, more than 2.0% sulfates are salt marshes, and this amount negatively affects the growth and development of plants. Usually, all trace elements are well absorbed by plants at a pH of less than 8.4, that is, the pH of the soil is not favorable. The distribution of ions and salts along the soil profile shows that the maximum salinity of the studied soil is 0-20 cm in the horizon. Studies have shown that under conditions of aridization, the transformation of soils on the drained bottom of the Aral Sea continues, trends in the development of negative processes persist and lead to further processes of soil degradation and aggravation of the ecological situation in the Aral Sea.

УДК 632.526 (575.179)

РАЗРАБОТКА МЕТОДОВ ЗАКРЕПЛЕНИЯ СОЛЕ-ПЫЛЕПЕРЕНОСА
СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ ОСУШЕННОГО ДНА АРАЛЬСКОГО МОРЯ
ПУТЕМ ПОСЕВА ЗАСУХО-СОЛЕУСТОЙЧИВЫХ РАСТЕНИЙ
В ЦЕЛЯХ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
ЮЖНОГО ПРИАРАЛЬЯ

Аймуратов Р.П.¹, Каирбаев А.Ш.²

¹Каракалпакский научно-исследовательский институт естественных наук
Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, г. Нукус
²Каракалпакский государственный университет им. Бердаха, г. Нукус

Смягчение последствий экологического кризиса в регионе Приаралья является одним из актуальных задач сегодняшнего дня. В целях улучшения экосистем и рационального использования северо-западной части осушенного дна моря сотрудники лаборатории Пустынных экосистем Каракалпакского научно-исследовательского института естественных наук тщательно изучили почвенный и растительный покров данной территории.

В различных почвенно-экологических условиях региона проведены фитомелиоративные работы различными методами: поверхностной обработки почвы, последующим посевом семян и посадкой саженцев дикорастущих ценнокормовых, засухо-солеустойчивых растений.

Материал и методы исследования. Объектами исследований являются посев семян и

саженцев засухо-солеустойчивых растений на участке Международной биологической станции осушенного дна Аральского моря.

В ходе проведения исследований естественный растительный покров изучен геоботаническим, маршрутно-полевым и полустационарными методами (Геоботаника, I-VI том, 1959-1961; Быков, 1957; Нечаева, 1978; Момотов, 1973-1978; Хасанов, 1978 и др.).

Динамику накопления биомассы определяли весной, летом, осенью и зимой взвешиванием надземных органов модельного куста кустарников, травянистых растений, проведён укос м² в трёхкратной повторности (Нечаева, 1957; Шенников, 1969).

Обилие видов оценивали по семибальной шкале (Друде, 1980; Быков, 1978).

Жизненные формы определяли по способу перезимования, возобновления почеч

(Серебряков, 1965), жизненность ценопопуляции определяли по пятибалльной шкале (Гроссгейм, 1929). Руководствовались программой, методическими рекомендациями по изучению биогеоценозов (Нечаева, 1957; Родин, 1961; Гранитов, 1964; Момотов, 1973; Закиров, 1978; Акжигитова, 1982, П.Тажимуратов, 1997-2007).

Проведён посев семян и посадка саженцев в различных почвенных условиях опытно-ключевых участков Муйнакской биостанции и в северо-западной части дна Аральского моря.

Фитомелиоративные работы проведены методами И.Ф.Момотова (1973-1978), П.Тажимуратова (1987-2001). Для проведения фитомелиоративных работ по созданию искусственных пастбищ проведены посев семян, посадка саженцев ценнокормовых растений осенью и весной. Семена ценнокормовых растений собраны из местной флоры осушенного дна Аральского моря и семенного питомника Устьюртской пустынной станции. Посев семян проводили вручную разбросным способом. Лабораторную всхожесть определяли в чашках Петри в различных концентрированных растворах в термостате ТПС-3 при температуре 16-22°C. Грунтовая всхожесть определялась путём посева 100 шт. семян в трёхкратной повторности.

Водно-физический солевой режим почвы изучали до глубины 1 м под основными эдификаторами и под посеянными растениями. Образцы брали через каждые 10 см с соблюдением границ генетического горизонта в трёхкратной повторности. Доступность влаги определяли по методу А.А.Роде (1960) и А.Н.Николаева (1936), Аринушкина (1970), Ковда (1983).

Фенологические наблюдения проводили по методу И.Н.Бейдемана (1960), Геоботаника (т. I-IV, 1956-1963). Рост и развитие посеянных растений изучали на 10 модельных кустах каждого вида. Семенная продуктивность определялась на 10 модельных кустах (Корчагин, 1960).

Результаты и их обсуждение

Исследуемые участки Соркуль и Кабанбайского массивов моря представлены песчаными, супесчаными, суглинистыми и глинистыми почвами. Распространены солончаки маршевые, луговые, корковые, пухлые. Тип засоления почв сульфатно-хлоридный (0,88-5,40 %). При поверхностной обработке засоление почвы понизилось и составило 0,90-1,30 %, общий запас влаги при обработке почвы оказался в 1,9-4 раза больше, чем в естественных условиях.

Флористический состав естественного растительного покрова состоит из 9-14 видов высших растений. Доминанты: *Tamarix hispida*, *Suaeda crassifolia*, *Bassia hyssopifolia*, *Climocoptera aralensis*, *Salicornia europaea*.

Наиболее эффективными методами создания технологий искусственных пастбищ и закрепления солепылепереноса являются нарезка влагонакопительной борозды и полосная распашка, последующая посадка и посев семян засухо-солеустойчивых ценнокормовых растений. Устойчивыми фитомелиорантами для создания искусственных пастбищ на участках Соркуль и Кабанбайский массив Аральского моря являются *Haloxylon aphyllum*, *Salsola orientalis*, *Artemisia terrae-albae*, *Crambe amavelus*, *Agropyron fragile*, *Stripa richteriana* и др.

Для проведения фитомелиоративных работ по созданию искусственных пастбищ проведены посев семян, посадка саженцев ценнокормовых растений осенью 2022 года. Семена ценнокормовых растений собраны из местной флоры осушенного дна Аральского моря. Посев семян проводили ручную разбросным способом.

В конце октября 2022 года на опытно-ключевых участках Муйнакской биостанции путём поверхностной обработки (полосная распашка) почвы проведён посев семян ниже-следующих растений: *Salsola orientalis*, *Haloxylon aphyllum*, *Atriplex cana*, *Aellenia subaphylla*, *Calligonum* (два вида), *жумняк* (два вида), *Anabasis aphylla*, *Rheum tataricum*, *Salsola arbuscula*, *Salsola arbusculaformis*, *Limonium otolepis*, *Crambe amavelus*, *Stipa. rihteriana*, *Poa bulbosa*.

Таким образом, на первом году (2023 год) жизни у чёрного саксаула возобновление вегетации началось в начале апреля. Молодые побеги появились в междоузлиях прошлогодних побегов, охватывая середину основного ствола. В конце апреля молодые растения полностью покрылись зелёными побегами длиной 1,8-4,9 см, а в конце мая их длина составила 4,12 см.

На первом году у катрана приятного (*Cramve amavelus Bvtk et*) вегетации почки, расположенные на базальной части корня под почвой, прорастают в начале апреля и на поверхности появляются молодые листья. Вначале листья фиолетового цвета, через неделю они постепенно зеленеют, распрямляются и принимают свойственную им перисто-раздельную форму. Вслед за первым листом появляется второй, формирующийся в пазухе черешка первого листа, и так продолжается до появления листьев.

В ходе проведенных исследований было зафиксировано формирование розеток из листьев разной величины, возраста и формы. Выживаемость в конце первого года вегетации составила 65,8%. Также было отмечено, что всходы наблюдались до конца второй декады апреля. Длина семядольных листьев к этому времени достигла 0,6-0,8 см. Высота гипокотилы 0,3-1,5 см.

автобиографиялық аўызеки гүрриңлер сыяқлы кең таралған түр есапланып, онда көлеми бойынша онша үлкен емес формада күнделікли турмыстағы бір ұақыя, қандай да бір шахс хақында сөз етиледі. Қарақалпақлар арасында әсиресе оның юмор-сатиралық, психологиялық мазмұндағы формалары көбірек ушырасады. Бул түр көп темалы болып, оның композициялық қурылысы, сюжети қысқа хәм ықшам формаға ийе хәм соған сай қахарманлардың саны да әдетте аз болады. Новеллалық аўызеки гүрриңлерде белгили бир факт мысалында халық арасында танымалы ямаса белгили емес инсан менен байланыслы ұақыя сөз етиледі. Айтып бериўшиниң дыққаты бир персонаж, бир эпизодқа қаратылады. Гейде новеллалық аўызеки гүрриңниң тарийхый, автобиографиялық түрлериниң шегарасын белгилеў жүдә қыйын, себеби, улыўма аўызеки гүрриң ушын ортақ болған тарийхыйлық хәм биографиялылық бул үш түрге де тән. Усы көзқарастан новеллалық аўызеки гүрриң тарийхый хәм автобиографиялық гүрриңлер аралығында

турыўшы түр есапланады.

Новеллалық аўызеки гүрриңлер сюжетте сөз етилген ұақыяны айтып бериўшиден, оның басынан өткен ұақыялар ағымынан еситиўшы ушын айрықша әхмийетке ийе, конфликтли ұақыяны таңлап алыўды талап ететугын форма.

Бул түрдиң қолда бар үлгилериниң басым бөлеги XX әсирдиң 40-жылларынан хәзирги дәўирге дейинги аралықта болып өткен ұақыяларды өз ишине алады. Оларда көпшилик жағдайда 1941-1945-жылларда болып өткен екінши жәхән урысы хәм 1950-жылдан усы күнге дейин қарақалпақлардың бурынғы аўқам қурамында болған дәўирлердеги халықтың турмысы, тарийхый хәм мәдений өмиринде болып өткен ұақыялар, халық арасында белгили болған тарийхый шахслар хәм әпиўайы адамлар турмысына байланыслы ұақыялар гүрриң етиледі.

Солай етип, қарақалпақ фольклортаныў илиминде аўызеки гүрриңлерди жанр сыпатында белгилеў мүмкин, деген жуўмаққа келиўге болады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Азбелов Н.С. Современные устные рассказы // Русский фольклор. Том IX. Проблемы современного народного творчества. – М.-Л., 1964; Шурыгин В.Ф. О современных жанрах народной поэзии // «Филологический сборник». – Смоленск, 1960; Ярневский И.З. Устный рассказ как жанр фольклора. – Улан-Удэ. 1969.
2. Автордың дала жазыўлары.
3. Голованов. И.А. Устный рассказ – воспоми-

- нение в современной коммуникации как фольклорный текст // Вестник Челябинского государственного университета. 2013. – №2 (293). Филология. Искусствоведение. Вып. 74. – С. 90.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 83-том. Аўызеки гүрриңлер. – Нөкис: Илим, 2014.– 560-б.
 5. Ярневский И.З. Устный рассказ как жанр фольклора. – Улан-Удэ. 1969. – С. 138.

Оғзаки хикоялар турлари ва уларнинг тематик тавсифлари Нуратдинова Г.Қ.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус

Мазкур мақола насрий прозанинг энг оз тадқиқ этилган жанри оғзаки хикояларга бағиланган. Муаллиф жанрнинг асосий жанрлик мезонлари, унинг насрий фольклордаги ўрни, тасниффига оид илмий тадқиқотларни таҳлил қилиш ва қорақалпоқ тадқиқотчилари томонидан езиб олинган оғзаки хикоялар нусқалари матнлари асосида уларнинг қуйидаги 1. Тарихий оғзаки хикоялар; 2 Автобиографик оғзаки хикоялар; 3. Оғзаки хикоя новеллалар каби турларининг мавжудлигини курсатади. Ушбу уч тур бир бири билан мазмун жиҳатидан чамбарчас боғлиқ бўлиб баъзи оғзаки хикоя матнларда улар орасидаги аниқ чегарани белгилаш жуда қийин. Муаллифнинг фикри буйича, айниқса тарихий ва мемуарлик хикояларда ушаш жиҳатлар кўп. Бу икки тур ҳам ўз ичига хикоя қилувчининг «шахсан ўзи кўрган воқеаларни» олади. Лекин ҳарқандай тарихий ёки мемуарли хикоя – бу ўтмиш ҳақидаги хотира ҳисобланади. Шунга кура ҳарбир хикоянинг матнига мемуарлик жиҳат хос. Мақолада оғзаки хикоялардаги тарихийлик, автобиографиялик ва мемуарлик каби жиҳатларни солиштириш орқали хикоя матнининг қайси турга мансублигини белгилловчи асосий белгиларни аниқлайди. Қорақалпоқ фольклорида мавжуд оғзаки хикоялар асосида тадқиқотчи мазку уч турнинг асосий мавзулар мажмуини ва образлар системасини аниқлаб беради.

Виды устных рассказов и их тематическое описание Нуратдинова Г.Қ.

Қарақалпақский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Қарақалпақского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Нукус

Статья посвящена самому малоизученному жанру прозаического фольклора как устный рассказ. Анализируя исследования о жанровых критериях устного рассказа, его месте в прозаическом фольклоре, связи жанра с другими жанрами прозаического вида, классификации устного рассказа, автор на основе образцов устных рассказов, собранных каракалпакскими исследователями, выделяет три основных вида устного рассказа: 1. исторический устный рассказ; 2. автобиографический устный рассказ; 3. новеллистический устный рассказ. Эти три вида, по выводу исследователя, очень тесно взаимосвязаны между собой, и в некоторых текстах устных рассказов нельзя провести резкой отличительной грани. По утверждению автора, много общих черт у исторического и мемуарного рассказов. В ту и другую видовую категорию обычно включают тексты «о событиях, виденных собственными глазами». Но любой исторический или мемуарный рассказ – это воспоминание о прошлом. Каждый текст по характеру мемуарен. В статье выделяются основные определяющие

айтып берген ўақыялардың шынлыкка қатнасына гүман келтириўге болмайды. Ал, XX әсирдің биринши ярымында болып өткен тарийхый ўақыялар, тарийхый шахслар сөз етилген аўызеки гүрриңлердеги фактлар ҳәзирги дәўирге жақын болғанлығы хәм халыққа анық белгили болғаны ушын оларды тарийхый шынлықтың әдебий формасы сыпатында толық қабыл етемиз.

Тарийхый гүрриңлердің тематикалык шеңберин анықлаўда жазып алынған қолда бар тарийхый гүрриңлердің типик үлгиси сыпатында, биз, қарақалпақ фольклорының 83-томында жарық көрген «Ерназар алакөздің Ақтөбедеги даңқы», «Мен Қулен болыспан ба?», «Пусырман хәм хийўа ханы», «Атқосшы Дәўлеттин бий болыўы», «Он тоғыз ўақыясы», «Марқабай менен Қаражалғас», «Өтеш батырдың ерлиги», «Асқар батыр», «Мергенбек ғарры менен Ерназар болыс», «Қайдаўыл өткелинің тарийхы», «Аққапшық жылы», «Орынбай бақсы» гүрриңлерин көрсетиўге болады [4]. Бул гүрриңлерде қарақалпақ халқының XIX хәм XX әсирдің биринши ярымына шекемги дәўирде жүз берген тарийхый ўақыялар, қарақалпақ халқының сиясый хәм мәдений турмысында белгили орын тутқан шахслар, белгили бир қурылыс, мөканның пайда болыў тарийхы ҳаққында сөз етиледі.

Тарийхый аўызеки гүрриңлер циклине кириўши гүрриңлердің де образлар системасы жүдә кең. Бул түрге кириўши гүрриңлердің қахарманларының хәммеси қарақалпақлардың тарийхый-сиясий хәм мәдений турмысында белгили орын тутқан шахслар. Олардың өзлериниң қатнасында болып өткен белгили бир қызықлы ўақыялар менен халық ядында сақланып қалған.

Автобиографиялық аўызеки гүрриңлер. Аўызеки гүрриңлердің бул түри фольклорда ең көп ушырасатуғын болыўына қарамастан, олардың жазып алынған текстлери басқа түрлерге салыстығанда аз. Әдетте, автобиографиялық аўызеки гүрриңлер адамлар турмысында олардың өз ара сәўбетлесіўи даўамында, сондай-ақ, белгили адамлардың халық пенен ушырасыўларында олардың өзлериниң жеке өмиринен алынған ўақыяларды тыңлаўшыға айтып бериўи даўамында жүзеге келеді. Бундай гүрриңлер көпшилик жағдайда вариантларға ийе болмайды. Автобиографиялық гүрриңлерде тийкарғы қахарман гүрриң айтыўшының өзи. Ол өзиниң өмири ҳаққында сөз етер екен тийкарғы дыққатты айрықша есинде қалған ўақыяларға қаратады. Балалық ямаса жаслығы, туўылып өскен журты, дослары, устазлары, ата-анасы менен байланыслы эпизодлар сюжет тийкарын қурайды. Көпшилик жағдайда автобиографиялық аўызеки гүрриңлер турмыс тәжрийбеси мол, көпти көрген, сөзге шебер

адамлар тәрәпинен дөреледі. Автобиографиялық гүрриңнің композициялық структурасы хәм мазмұны бойынша типик үлгисине төмендеги гүрриңди келтирип өтиўге болады:

«Бул ўақыя анық есимде 1951-жылы Кегейлиде Бақаншақлы аўылында бийдай орақтың ўақтында болды. Ол ўақытлары мен 10 жастағы бала едим. Урыстан кейинги қытгершилик жыллар еди. Урыстан қайтқанлар жүдә азшылық. Колхоздағы жумысты ислеитуғынлар гилең бала-шаға. Мийнеттиң бәри солардың мойнында. Әкемиз ертерек өлип кеткенлиги себепли тиришилигимизди тәмийинлеў анамыз Улбийкениң мойнында. Еки әжағам Абдиразак хәм Султамурат аўылдың мал-халын бағады. Соннан тапқанын үйге қосент етеди. Тойып аўқат жеген күнимизди еслей алмайман. Сондай күнлердің биринде үйимизге колхоздың өндириси (ол ўақытлары халық агрономды өндирис деп атаған – Г.Н.) Баймурат аға келе кетти. Анам оған:

– Үш күннен берли балаларым нәр татпады аға, - деди.

Бригадир бизлерди аяп анама:

– Мына баланы изиме ерт. Мәтенге қырманда жәрдем берсин. Мийнет ҳақысына азырақ бийдай бердиремен, – деди.

Мен атлы бригадирдің изине ерип бийдай атыздың басына кеттим. Барып Мәтен ағаға қырманды жыйнаўға көмеклесип атырман. Ертеңине милиция аўылдың бәрин кеңсеге жыйды. Ортада турған столдың этирапында жоқарыдан келген адамлар отыр. Олардың арасында сол ўақыттағы Кегейлинің милиция баслығы, Кегейлинің сол ўақыттағы биринши секретары Жолымбет Сейтниязов отыр. Билсек, мен қырманда көмек берип жүрген Мәтен аға бир күн алдын үйинде қалған балаларына куўырмаш куўырып берейин деп қырманнан бир қосыўыс бийдай алған екен. Милиция бұны қайдан билгени бир қудайға аян, Мәтен ағаны қолын арқасына байлап айдап алып кеткен. Соның суды болып атыр екен. Мәтен ағаға аш балаларына жедирейин деп қырманнан алған сол бир қосыўыс бийдайы ушын 8 жыл қамақ жазасына ҳүким етти. Сонда көпшиликтің арасынан бир адам жыйналғанларға қарап:

– Мына Улбийкениң баласы да оған шерик, – деди.

Сонда Жолымбет Сейтниязов оған:

– Хәй, ақмақ муштай баланың қолынан урлық келеме? Ол не дегениң, – деп жаңағы адамға жекиринди. Кейин билиўимше Мәтен ағаны Россияның Сибирь тәрәптеги қамақханаларының бирине жибергизгенин еситтим. Ол сол кеткенинен аўылға қайтып келмей бийдәрек кетти» [2].

Новеллалық аўызеки гүрриңлер. Новеллалық аўызеки гүрриңлер тарийхый хәм

По нашим наблюдениям, в середине апреля между семядольными листьями появляются сильно опушенные, цилиндрические настоящие листья, через неделю развивается следующая пара листьев. Междоузлия листьев на главном побеге сближены и поэтому с появлением следующей пары листьев растение приобретает форму розетки с верхушечной почкой, прикрытой молодыми листочками. Семядоли сохраняются 18-22 дня.

Проведенные нами исследования показали, что всходы кейреука (*Salsola orientalis*

ЛИТЕРАТУРА

1. Акжигитова Н.И. Галофитная растительность Средней Азии и её индикационные свойства, 1982.
2. Бейдеман И.Н. Изучение фенологии компонентов растительных сообществ. // В кн.: Полевая геоботаника.—М.-Л.: АН СССР, 1960, т.1.
3. Жоллыбеков Б. Изменение почвенного покрова Приморской дельты Амударьи при аридизации.—Нукус: “Билим”, 1991.
4. Кабулов С.К. Изменение фитоценозов пустынь при аридизации (на примере Приаралья).—Ташкент: ФАН УзССР, 1990.
5. Момотов И.Ф., Алланиязов А., Тажимуратов П.А. Опыт улучшения пастбищ по фону влагонакопительных борозд. // В сб.: Флора и растительность северо-западного Устюрта и пути улучшения пастбищ.—Ташкент: ФАН, 1977.
6. Нечаева Н.Т. и др. Жизненные формы растений Каракумов.—М.: Наука, 1973, 243 с.
7. Рафиков А.А., Бахратдинов Б.А. Почвы и их солевой режим. // В кн.: Снижение уровня Аральского моря и изменение природных условий

S.C.Cmel) наблюдались до конца первой декады апреля. Длина семядольных листьев к этому времени достигла 0,6-0,8 см. Высота гипокотилия 0,3-1,5 см. Отмечено, что в середине апреля между семядольными листьями появляются сильно опушенные, цилиндрические настоящие листья, через неделю развивается следующая пара листьев. Междоузлия листьев на главном побеге сближены и поэтому с появлением следующей пары листьев растение приобретает форму розетки с верхушечной почкой, прикрытой молодыми листочками.

Орол денгизининг қуриган тубидаги Халқаро биологик станция участкаларида қурғоқчиликка чидамли ўсимликлар уруғи ва кўчатларини экиш Аймуратов Р.П.,¹ Каирбаев А.Ш.²

¹Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ табиий фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус, ²Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

Орол фалокатини тўхтатиш бугунги куннинг долзарб вазибаларидан биридир. Экотизимларни яхшилаш ва қуриган денгиз тубининг шимоли-ғарбий қисмидан оқилона фойдаланиш мақсадида Қорақалпоқ табиий фанлар-илмий тадқиқот институтининг “Чўл экотизимлари” лабораторияси ходимлари ушбу ҳудуднинг тупроқ ва ўсимлик қопламани чуқур ўргандилар. Минтақанинг турли тупроқ ва экологик шароитларида фитомелиоратив ишлар турли усуллар билан амалга оширилди: ер юзасига ишлов бериш, кейинчалик уруғларни экиш ва ёввойи қимматли озуқа, қурғоқчиликка чидамли ўсимликлар кўчатларини экиш. Суний яйловлар яратиш бўйича фитомелиоратив ишларни амалга ошириш учун 2022 йилда қузда уруғлар экилди, қимматли озуқа ўсимликларни кўчатлари экилди. Орол денгизининг қуриган тубининг маҳаллий флорасидан қимматли ем-хашак ўсимликларининг уруғлари йиғиб олинди. Уруғларни экиш тарқоқ усулда қўлда амалга оширилди. Лаборатория униб чиқиши Петри идишларида турли концентрланган эритмаларда ТПС-3 термостатида, 16-220° С ҳароратда аниқланди. Тупроқнинг униб чиқиши 100 донга экиш орқали аниқланди.

Разработка методов закрепления соле-пылепереноса северо-западной части осушенного дна Аральского моря путем посева засухосолеустойчивых растений в целях обеспечения экологической безопасности Южного Приаралья Аймуратов Р.П.,¹ Каирбаев А.Ш.²

¹Каракалпакский научно-исследовательский институт естественных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Нукус, ²Каракалпакский государственный университет, Нукус

Приостановление Аральской катастрофы является одним из актуальных задач сегодняшнего дня. В целях улучшения экосистем и рационального использования северо-западной части осушенного дна моря сотрудники лаборатории Пустынных экосистем Каракалпакского научно-исследовательского института естественных наук досконально изучили почвенный и растительный покров данного региона. В различных почвенно-экологических условиях региона проведены фитомелиоративные работы различными методами: поверхностной обработки почвы, последующим посевом семян и посадкой саженцев дикорастущих ценнокормовых, засухосолеустойчивых растений. Для проведения фитомелиоративных работ по созданию искусственных пастбищ проведены посев семян, посадка саженцев ценнокормовых растений осенью 2022 года. Семена ценнокормовых растений собраны из местной флоры осушенного дна Аральского моря. Посев семян проводили вручную разбросным способом. Лабораторную всхожесть определяли в чашках Петри в различных концен-

трированных растворах в термостате ТПС-3 при температуре 16-22°С. Грунтовая всхожесть определялась путём посева 100 шт. семян в трёхкратной повторности.

In order to ensure the environmental safety of the South Aral Sea, the creation of artificial pastures in the northern part of the dried bottom of the Aral Sea by planting seeds of drought-salt-resistant fodder plants
Aimuratov R.P.,¹ Kairbaev A.Sh.²

¹*Karakalpak Research Institute of Natural Sciences of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus,* ²*Karakalpak State University, Nukus*

Suspension of the Aral catastrophe is one of the urgent tasks of today. In order to improve ecosystems and rationally use the northwestern part of the dried seabed, the staff of the Laboratory of "Desert Ecosystems" of the KNIIEIEN Institute thoroughly studied the soil and vegetation cover of this region. In various soil and ecological conditions of the region, phytomeliorative work was carried out by various methods: surface tillage, subsequent sowing of seeds and planting seedlings of wild valuable fodder, drought-salt-resistant plants. To carry out phytomeliorative work to create artificial pastures, seeds were sown, seedlings of valuable fodder plants were planted in the fall in 2022. Seeds of valuable fodder plants were collected from the local flora of the dried bottom of the Aral Sea. Sowing seeds was carried out manually in a scattered way. Laboratory germination was determined in Petri dishes in various concentrated solutions in a thermostat TPS-3, at a temperature of 16-22°C. Ground germination was determined by sowing 100 pcs. seeds in triplicate.

СОВРЕМЕННАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ОСНОВНЫХ ДРЕВЕСНО-КУСТАРНИКОВЫХ РАСТИТЕЛЬНЫХ СООБЩЕСТВ ДЕЛЬТЫ АМУДАРЬИ
Мамутов Н.К.¹, Утениязова У.Ж.²

¹*Каракалпакский государственный университет им. Бердаха, г. Нукус*
²*Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза*

Современные природные условия, сложившиеся в настоящее время в дельте Амударьи, характеризуются развитием интенсивных антропогенных процессов опустынивания и аридизации территории, изменением климатических и гидрологических условий в дельтовой равнине Амударьи. В связи с этим целью работы является проведение комплексных экологических исследований древесно-кустарниковых растительных сообществ и экологическое прогнозирование их состояния вследствие воздействия разнородных природных и антропогенных факторов. Только на основе этих исследований возможна разработка научно обоснованной системы рационального природопользования, устойчивого использования и повышения биологического потенциала древесно-кустарниковых экосистем дельты Амударьи в условиях антропогенного опустынивания.

В настоящее время на территории Южного Приаралья основные массивы древесно-кустарниковых тугаев в виде узких полос или островов сохранились в реке Амударье в ее дельте. Растительный покров долины и дельтовые равнины реки Амударьи сформировались в основном под влиянием многолетних природных колебаний речного стока, различных естественных процессов речного характера, а также эрозийной динамики, что создало ландшафт дельты и ее гидрологический процесс с очень большим количеством водоемов различного размера [1, 2, 4, 5, 8, 14, 16].

Тугайные леса дельтовой равнины Амударьи, древесно-кустарниковые и кустарниковая растительность расположены в области вне-тропических пустынь. В дельте формирование древесно-кустарниковой растительности тесно

связано с сухим и жарким климатом с достаточным увлажнением почвенного покрова в течение всего вегетационного периода, а также с определенным элементом рельефа – аккумулятивными приусловными валами, междуречными понижениями, формирующимися на них типично аллювиально-луговыми тугайными почвами [2, 6, 7, 9-11, 15]. Это преимущественно галерейные леса паркового характера, где древесно-кустарниковая растительность чередуется с кустарниковыми и травяными сообществами, производными от древесно-кустарниковых сообществ. В флористическом составе древесно-кустарниковых тугаев в дельте Амударьи сохранились остатки отдельных видов третичного периода. Это реликтовые виды, постоянные и основные древесные эдификаторы тугаев – тополь (*Populus*) древнесредиземноморского происхождения (*Populus ariana*, *Populus diversifolia*, *Populus pruinosa*). В составе эдификаторов древесно-кустарниковой растительности встречаются виды рода ивы (*Salix*) *Salix Wilhelmsiana* *Salix songarica*, *Elaeagnus turcomanica*. Одним из доминирующих реликтовых тропических видов является лох остроплодный (*Elaeagnus oxycarpa*). Из других кустарников распространены *Halimodendron halodendron* виды *Lycium* и *Tamarix* [2, 3, 5, 7-9, 11, 12].

В работе Н.П.Граве, И.Я.Зактрегера, В.П.Дробова, Л.Е.Родина описан процесс образования и формирования древесно-кустарниковой растительности дельты Амударьи. Они описывают Амударью в естественных условиях в нижнем своем течении, что создает новые острова (кайры), а также в различных местах образует новую береговую ли-

арасындағы белгили шахслар ҳаққындағы қосымша жазба көринистеги мағлыұмат сыпатында ғана қаралған.

Қарақалпақлар арасынан жыйналған бул аўызеки гүрринлердиң текстлери биз жоқарыда айтып өткен жанр ишиндеги үш тематикалық түрге толық жуўап береді хәм биз қарақалпақ материалы тийкарында усы үш түрдиң өз алдына өзгешеликлери, оларды бирлестириўши улыўма белгилер ҳаққында сөз ете аламыз.

Аўызеки гүрринлердиң түрлери ҳаққында сөз етиўден алдын аўызеки гүрринниң жанр сыпатындағы хәм усы үш түрге ортақ белгилерине тоқтап өтиў зәрүр. Аўызеки гүрринлердиң басқа прозалық жанрлардан айрылып туратуғын тийкаргы белгилери булар, бириншиден, текстте сөз етилген сюжеттиң сол турмыста болып өткен реал ўақыяның шынлық көз қарасынан сәйкеслиги, яғный аўызеки гүрринде сол ўақыя әдебий формада сол халында баянланады хәм халық прозасын басқа жанрларындағы сыяқлы қосымша деталар менен байытылмайды. Екишиден, аўызеки гүрринде сөз етилген сюжеттеги ўақыя биринши бетте, сол ўақыяға тиккелей гүўа болған адам тәрәпинен баянланады. Аўызеки гүрриң жанрына тән және бир белгилердиң бири жанр үлгилериниң вариантлылық мәселеси менен байланыслы. Жанрдың теориясы мәселеси бойынша усы дәўирге дейин, әсиресе, түркий тиллес халықлар фольклортаныў илиминде «хәр қандай фольклорлық шығарма өз вариантларына ийе болыўы тийис. Вариантларға ийе емес шығарма фольклорлық шығарма бола алмайды» деген қағыйдаға әмел қылынады. Бирақ ҳәзирги дәўирдеги фольклортаныў илиминдеги соңғы илимий изертлеўлер ҳәзирги дәўир фольклорына тийисли жанрлардың хәммесиниң де бул талапқа туўры келмейтуғынлығын дәлиллейди. Солардың бири аўызеки гүрриң жанры үлгилери. Көпшилик аўызеки гүрриң үлгилери сөз арқалы коммуникатив байланыс ўақтында жүзеге келип кейин тыңлаўшының ғана есинде қалады. Бундай үлгилер фольклорлық дәстүрде вариантласпайды. Бирақ, әсиресе, халық арасында белгили болған атақлы шахслар, тарийхый ўақыялар ҳаққындағы гүрриң үлгилери аўыздан аўызға өтип өз вариантларына ийе болады.

Рус фольклортаныўшысы И.А.Голованов инсанлардың сөз арқалы коммуникация етиў барысында дөреген еске түсириўлерин фольклортаныў позициясынан қараў ҳаққындағы илимий изертлеўлеринде төмендегише жуўмаққа келеди: «Өз ара сөз арқалы мағлыұмат алмасыў, сөйлесиў барысында сөйлеўши әдетте қағыйда бойынша өзи гүўа болған жақын дәўирдеги ўақыяға дыққат қаратады. Бундай ўақытта фольклорлық дәстүр сөйлеўшиниң ядын өзінде бурыннан

қәлиплескен, бурыннан бар, таяр моделге бағдарлайды. Бул өз гезегинде сөйлеўши хәм тыңлаўшы арасында руўхый-психологиялық шараятты жаратады. Әйне фольклорлық традиция тийкарында меморатлардың бар болыўы процесинде белгили бир сюжетлик мотивлер қурамы жүзеге келе баслайды» [3, 90]. Алым тәрәпинен келтирилген бул жуўмақ аўызеки гүрриң жанры бойынша соңғы дәўирде алып барылған илимий изертлеўлердиң нәтийжелери менен үнлес.

Тарийхый аўызеки гүрринлер. Аўызеки гүрринниң бул түри бул жанрдың басқа түрлерине қарағанда фольклорлық дәстүрде әдеўир орныққан хәм композициялық структурасы бираз турақласқан түрлерден есапланады. Түрдиң тематикалық шеңбери де кең. Қолда бар қарақалпақ тарийхый аўызеки гүрринлердиң үлгилери биз жоқарыда айтып өткенимиздей, тийкарынан ХХ әсирдиң басынан баслап 70-жылларға шекемги аралықта жазып алынған болып, олардың басым бөлегі илимий экспедициялар дәўамында жазып алынған, ал қалған бөлегі белгили авторлардың мемуарлық мазмундағы шығармаларында жийи гезлеседи. Олардың әдебий жазба мемуарлардан өзгешелиги бул үлгилер аўызша дөрелип кейин авторлық жазба мемуарлар қурамына өткен. Бул әдебий процесс ушын тәбийи жағдай есапланады. Тарийхый аўызеки гүрринлер циклине кириўши гүрринлердиң тематикалық шеңбери кең болып, бул гүрринлерде, әсиресе, ХХ әсирдиң басында жазып алынған текстлерде қарақалпақ халқы тарийхында болып өткен хәм халықтың есинде жақсы сақланып қалған тарийхый ўақыялар сөз етиледі. Бизге белгили ХІХ әсирдиң ақыры хәм ХХ әсирдиң биринши ярымы қарақалпақлардың тарийхында халықтың ядында қаларлықтай сиясый-экономикалық, мәдений бағдардағы ўақыяларға бай болған дәўир есапланады. Усы дәўирлерге тийисли аўызеки гүрринлердиң текстлеринде ең көп сөз етилетуғын темалар ХІХ әсирдиң екінши ярымында жүз берген Ерназар алакөз басшылығында болып өткен халық көтерилиси, Бозатаў көтерилиси, Рус империясының үстемлиги хәм совет хұкметиниң орнатылыўы, қарақалпақлар тарийхында «Ақ қапшық жыллары» аты менен белгили болған ўақыялар, 1941-1945-жыллардағы екінши жер жүзилик урыс хәм ХІХ әсирдиң екінши ярымы ХХ әсирдиң биринши ярымында жасаған хәм қарақалпақлар тарийхында из қалдырған тарийхый шахслар ҳаққындағы тарийхый ўақыялар шеңберин өзине қамтыйды. ХХ әсирдиң 20-жылларда шөлкемлестирилген илимий экспедициялар, яғный, халық аўзынан бул гүрринлерди жазып алыў дәўиринде халық арасында, мәселен, Ерназар алакөз хәм Бозатаў көтерилислерине өзлери гүўа болған информаторлар бар. Олар

баслаган. Рус фольклортаныушылары С.Н.Азбелов, В.Ф.Шурыгин, И.З.Ярневскийлер [1] тәрәпинен аўызеки гүрриңлерди фольклорлық жанр сыпатында белгили дәрежеде әхмийетли илимий-теориялық жұмыслар әмелге асырылады. Жоқарыда келтирип өтилген алымлардың мийнетлери арасында И.З.Ярневскийдин аўызеки гүрриңлердин жанр сыпатындағы белгилери, жанрдың басқа прозалық фольклор жанрлары менен улыўмалық белгилери хәм оның өзине тән өзгешеликлери, әсиресе, классификациясы, яғный, жанр ишиндеги түрлери бойынша илимий жуўмақлары жанрдың прозалық фольклордағы орнын белгилеўде айрықша әхмийетке ийе.

И.З.Ярневский аўызеки гүрриңлерди тематикасы бойынша төмендеги тийкарғы үш топарға бөледі: 1) тарийхый аўызеки гүрриңлер; 2) автобиографиялық аўызеки гүрриңлер; 3) новеллалық аўызеки гүрриңлер [5, 138].

Қарақалпақ фольклортаныў илиминде аўызеки гүрриңлерди жанр сыпатында белгилеўдин усы ўақытқа шекем әмелге асырылмаўы хәм улыўма миллий хәм заманағой фольклортаныў илиминдеги хәрқандай жанрдың жанрлық критерияларын белгилеўде усы дәуірлерге дейин қолланылып келингенлиги, илимий айланысқа түспегенлиги себепли, қарақалпақ фольклорындағы аўызеки гүрриңлерге тийисли хәм фольклорлық шығарма сыпатында қабыл етилиўи тийис болған текстлерге илимий анализ ислеў хәзирги дәуір қарақалпақ фольклористикасының раўажланыў басқышында бир қанша сораўларды келтирип шығарыўы сөзиз. Бул мәселе ең алды менен фольклортаныў илиминде жанрды белгилеўде дәстүрге айланған бес критерия, солардың арасында «фольклорлық жанр деп есапланған хәр бир текст өз вариантларына ийе болыўы хәм усы тексттиң фольклорлық дәстүрде жасап қалған, яғный, орныққан формаға ийе болыўы тийис» деген қағыйда менен байланысly.

Бизге белгили, фольклорлық процесс – бул объектив орталықтың тәсирине байланысly мудам өзгерислерге ушырап отыратуғын хәм базыбир жанрлардың өз актуаллығын жоғалтып, ямаса керисинше жаңа жанрлардың пайда болыўын өз ишине алатуғын қурамалы кубылыс есапланады. Фольклорлық процесстеги усындай өзгерислер, әлбетте, фольклорлық жанрларды белигилеў бойынша илимий теориялық қараслардың жаңаланыўына, оларға қосымша критериялардың киритилиўине, ямаса олардың жаңа мазмун менен байытылыўына алып келеди.

Қарақалпақ фольклорындағы аўызеки гүрриң түрлериниң текстлерине илимий анализ жасаўдан алдын бул текстлердин қандай дәреклерде хәм қандай формаларда

сакланғанлығын келтирип өтиў зәрүр.

Аўызеки гүрриң жанры талапларына толық жуўап беретуғын текстлер, яғный, аўызеки гүрриң жыйнағы ең дәслеп 2014-жылы Қарақалпақ фольклорының 100 томнан ибарат жыйындысының 83-томында баспадан шығарылған. Аўызеки гүрриңлердин халық прозасының өз алдына жанры сыпатында изертлениўи усы томның шығыўы дәуиринен кейин әмелге асырылғанлығы себепли, томда аўызеки гүрриң жанрына тийисли емес, басқа жанрларға тийисли үлгилер сыпатында жарық көрген. Бул бизге усы томдағы үлгилерди илимий талқылаў процесинде соңғы изертлеўлердин жуўмақларына тийкарланған халда қараўымызды талап етеди. Деген менен аўызеки гүрриң үлгилериниң бул жыйнағы усы жанрды буннан кейин изертлеўде дәслепки кәдем есапланғанлығы менен әхмийетке ийе.

Қарақалпақ фольклорына тийисли болған аўызеки гүрриңлердин жазба түрдеги үлгилери аўызеки гүрриң үлгилери сыпатында емес, ал белгили бир тарийхый ўақыя, халық арасында белгили болған атаклы адамлар, ямаса информаторлардың автобиографиясына тийисли болған мағлыўматлар формасында жазып алынған. Аўызеки гүрриңлердин ең дәслепки текстлери өткен әсирдин 30-жылларынан баслап Қарақалпақстанда дәслепки илим изертлеў орайы болған Төрткүл қаласында ашылған Комплексли илим изертлеў институты тәрәпинен шөлкемлестирилген илимий экспедициялар даўамында жазып алына баслаган. Сол дәуірдеги Россия Илимлер академиясы алымлары С.Соколов, Н.А.Баскаков, Т.Жданко хәм жергиликли дәслепки миллий кадрлар есапланған Қ.Айымбетов, А.Утемисов сыяқлы алымлардың гуманитар илимниң тарийх, тил хәм этнография бағдарлары бойынша алып барылған илимий экспедиция даўамында қарақалпақ миллетине тийисли информаторлардан XIX әсирдин екнши ярымы хәм XX әсирлердин басында Қарақалпақстан аймағында болып өткен тарийхый ўақыялар, халыққа белгили тарийхый шахслар ҳаққында аўызеки гүрриң жанрына тийисли текстлер жазып алынады.

Аўызеки гүрриңлердин көлеми бойынша ең үлкен бөлеги Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалы (1959-жылдан баслап Бөлим статусын алады) илимий орайы тәрәпинен 1950-1970-жыллар даўамында тураклы түрде шөлкемлестирилип барылған фольклорлық, этнографиялық экспедициялары материаллары арасындағы текстлерден ибарат. Усы материалларға байланысly айрықша тоқтап өтилетуғын мәселе соннан ибарат, сол дәуірдеги болған ўақыя хәм хәдийселерге өзлери гүўа болған информаторлардан жазып алынған бул текстлер сол дәуірлерде фольклорлық жанр сыпатында емес, ал тарийхый ўақыя ямаса халық

нию по пути своего дальнейшего течения с тем, чтобы через некоторое время снова их разрушить и отложить в другом месте. На каирах очень быстро появляется растительность из семян, заносимых водою и ветром. Условия для прорастания семян являются идеальными: обилие почвенной влаги и высокая температура воздуха и почвы. Первыми появляются молодые ростки ив, туранги и тамарикса [5, 7, 9, 10].

Потенциал устойчивости древесно-кустарниковой растительности к различным неблагоприятным факторам определяется как фитоценотическое свойство сообщества видов, так и эколого-физиологическими особенностями отдельных индивидов [2, 8, 10, 13, 16].

В составе древесно-кустарниковых растительных сообществ дельты Амударьи ярко выражается неоднородность. Основным фактором, определяющим формирование древесно-кустарниковых растительных сообществ дельты Амударьи являются естественные и антропогенные факторы.

Изучение строения и классификации сообществ позволяет выявить характер и направление филоценогенического процесса, происходящих в них смен, что дает возможность высказать предположение о характере самого сообщества в прошлом и будущем, также помогает наметить и более общие закономерности развития состава, строения всего растительного покрова конкретного региона и направления его эволюции, что необходимо при современном природопользовании [7-10, 12, 14, 15].

В связи с этим для классификации древесно-кустарниковой растительности дельты Амударьи мы избрали способ классификации в таксономической системе. Поиск объективных методов, постоянное совершенствование классификационных критериев растительного покрова отражает современный этап исследований в этой области. Вместе с тем, это еще далеко от полного решения, единство мнений в отношении принципов классификации древесно-кустарниковой растительности пока не выработано.

Большинство ученых, изучавших формирование растительного покрова дельты пустынной зоны, разрабатывали классификацию тугаев как различных формаций. В связи с этим для классификации древесно-кустарниковой растительности дельты Амударьи мы использовали схему экологической классификации растительного покрова, разработанную К.З. и П.К.Закировыми (1978), в которой в порядке соподчинения 5 типов: «климатип», «эдафотип», «ценотип», «формация» и «ассоциация» [4]. Исходя из этих позиций была проведена работа по обобщению имеющихся материалов и изучению древесно-кустарниковой растительности дельты Амударьи, на территории которой располагаются основные массивы, отражающие их географи-

ческое и типологическое разнообразие. По классификации К.З. и П.К.Закировых, древесно-кустарниковая растительность низовьев Амударьи представлена 2 климатипами - термомезофитный и термоксерогалофитный, которые отражают климатические показатели. Эдафотип древесно-кустарниковой растительности дельты Амударьи отражает почвенно-грунтовые условия (табл. 1).

По нашему мнению, экологическая классификация отражает основные характеристики растительных сообществ и ряд сукцессионных смен древесно-кустарникового тугая дельты Амударьи [3, 8, 10, 13, 14].

Как нам представляется, изучение современного состояния древесно-кустарниковых растительных сообществ имеет крайне важное, не только практическое, но и научное значение. Определение, данное древесно-кустарниковой растительности А.Б.Бахиевым и др. (1994), С.Е.Трешкиным (2011), позволяет достаточно вычлнить относящиеся к нему сообщества из всех сообществ тугая. Сам он, отмечая, что резкое разграничение древесно-кустарниковой растительности дельты Амударьи от другой растительности невозможно, указывает, что они переходят друг в друга и допускает выделение тугаев, в которых древесные и древесно-кустарниковые виды различные члены растительных сообществ.

В этой связи нам представляется, что изучение сообществ древесно-кустарниковой растительности тугаев дельты Амударьи имеет важное практическое и научное значение [7, 10, 15].

В настоящее время на основе широкого развития в дельте Амударьи сукцессионных смен древесно-кустарниковой растительности это позволяет сделать предположения, что в дальнейшем в связи с аридизацией, изменениями климатических условий, возрастающим засолением почв на месте типичных сообществ произойдет формирование ксерогалофильных растительных сообществ. В связи с отсутствием аридизации и изменениями климатических условий возобновление древесно-кустарниковых сообществ обычным путем на новом аллювии и отсутствие паводкового затопления на территории существующих основных массивов древесно-кустарниковых сообществ можно оценивать как реальную угрозу исчезновения древесно-кустарникового типа в дельте Амударьи.

Таким образом, одним из главных направлений стратегии рационального природопользования древесно-кустарниковых растительных сообществ в дельте Амударьи должны стать интенсификация и комплексность в использовании имеющихся природных ресурсов при строжайшей охране и восстановлении существующих природных тугайных комплексов. При этом локальные природоохранные меры достигнут эффективности только в сочетании с органи-

Классификация древесно-кустарниковой растительности дельты Амударьи (по К.З. и Ш.К. Закировыми, 1978)

Климатип	Эдафотип	Ценотип	Формация	Ассоциация
Термомезофитный Thermomesophytia	Ротаторфута- пойменная расти- тельность	Ротатомедгга- древесные тугай	Туранговая — Populeta arianae	Туранговая (Ass. Populus ariana), Ивово- турангиловая (Ass. Populus ariana-Salix songarica), Ивово-лохово-турангиловая (Ass. Populus ariana- Elaeagnus turcomanica-Salix Wilhelmsiana), Гребен- щиково-турангиловая разнотравно-гребенщиково- туранговая (Ass. Populus diversifolia-Tamarix pentan- dra-Mixtoherbosum), Ивовая (Ass.Salix Wilhelmsiana), Ивово-турангиловая (Ass Salix songarica-Populus ariana), Лохово- турангилово-ивовая (Ass.Salix songarica- Populus ariana- Elaeagnus turcomanica)
			Ивовая — Salicaneta	
			Джидловая — Elaeagneta turco- manicae	Турангилово-лоховая (Ass. Populus ariana-Elaeagnus turcomanica), Ивово-лоховая (Ass.Elaeagnus turco- manica-Salix songarica), разнотравно-лоховая (Ass.Elaeagnus turcomanica- Mixtoherbosum)
		Ротатоматпа- кустарниковые тугаи	Гребенщиковая - Tamariceta pentandrae	Кызылджингиловая (Ass. Tamarix pentandra), Ерма- нылджингилово-кызылджингиловая (Ass. Tamarix hispidra -Tamarix pentandra), Кызылджингилово- солодковая (Ass. Glusutrhiza glabra-Tamarix pentan- dra), Кызылджингилово-джангаковая (Ass. Alhagi pseudalhagi- Tamarix pentandra)
			Чингиловая — Halimodendreta halodendron	Чингиловая (Ass. Halimodendron halodendron), Грост- никово-ажреково-чингиловая (Ass. Halimodendron halodendron-Aeluropus litoralis- Phragmites australis), Колосняково-о-чингиловая (Ass. Halimodendron halo- dendron-Elymus multicaulis)
Термоксерогалофит- ный Thermokserogoeuxhe- gophytia	Налорфута- растительность солончаковых пус- тынь	Налодендга- эвкасеровиная древесно- кустарниковая растительность солончаковых пустынь	Ерманылджингиловая - Tamariceta hispidae	Ерманылджингиловая (Ass. Tamarix hispidra), Караба- раково-ерманылджингиловая (Ass. Tamarix hispidra- Halostachys caspica), Ерманылджингилово-акбашевая (Ass. Karelinia caspica- Tamarix hispidra)
			Карабараковая - Halostachydeta caspica	Карабараковая (Ass. Halostachys caspica) , Карабара- ково-ерманылджингиловая (Ass. Tamarix hispidra- Halostachys caspica), Карабараково-солодковая (Ass. Glusutrhiza glabra-Halostachys caspica), Акбашево- карабараковая (Ass. Halostachys caspica- Karelinia caspica)
			Черносаксауловая — Haloxyleta aphyllum	Черносаксауловая (Ass. Haloxylon aphyllum), Итсиге- ково-черносаксауловая (Ass. Haloxylon aphyllum- Anabasis aphyllum)

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Пайзуллаева Ш. Кенарына сыймаған дәрәя // «Еркин Қарақалпақстан», 1991, ноябрь.

2. Қанаатов Т. Таўелибай тарийхынан там-тум сыр. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1993.

3. Пайзуллаева Ш. Аз емесдур, қарақалпақ көп!... – Нөкис: Қарақалпақстан, 1995.
4. Мурадов М., Қадиров Р. Бегмурат жиров ижоди // «Ўзбек тили ва адабиёти» журналы, №6, 1980.

5. Алпомиш. Бекмурод Жўрабой ўғли варианты. – Ташкент: Фан, 1989.

6. Максетов Қ. Қарақалпақ жыраў-баксылары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1983. – 208 б.

Бухоролик қорақалпоқ жировлар мактаби: Бегмурат жиров
Эгамқулова Г.М.

Нукус давлат педагогика институти

Мақолада бухоролик юқорги қорақалпоқлар орасида исми кенг маълум бўлган жировлардан бири Бегмурат Жорабаев ҳақида сўз боради. Бухоро азалден илм-билим, маданият маркази бўлганлиги, Бухоро амирлигига қарашли ҳудудда кўп сонли қорақалпоқлар қадим замонлардан макон қилиб келганлиги, шунингдек, ҳозирги кунда ҳам яшаётганлиги таъкидла-
нади. Фанда Нурото дostonчилик мактаби номи билан маълум бўлган ҳозирги Навоий ва Бухоро вилоятлари атрофида пайдо бўлган мактаб кўплаб қорақалпоқ жировларини етиштириб берганлиги ҳамда шуларнинг ичида Бегмурат жиров-
нинг алоҳида ўрни бор эканлиги мақолада кенгроқ талқин қилинади. Бухоролик қорақалпоқ жировлари ўзларининг репер-
туарларини Оролбўйидаги қорақалпоқларники каби фақат кўбиз билан эмас, «лақай» деб номланадиган халқ мусиқа ас-
боби билан ҳам қуйлайди. Лақай (ҳозирги кунда дўмбира деб айтилади) кичик ёшдаги болаларга мослаб ишланадиган
дutor сингари иккита тори бор, аммо, пардаси йўқ мусиқа асбоби. Пардаси бўлмаса ҳам чалганда турли ҳил оҳанг
тарқатади. Бегмурат ҳам ушбу мусиқа асбобини фойдаланган. Мақолада айнан бухоролик қорақалпоқ жировларининг
ушбу ўзига хос хусусиятлари кўрсатиб ўтилган. Бегмурат жировнинг овози, қуйи яхши бўлиши билан бирга шоирлиги ҳам
бор бўлганлиги алоҳида таъкидланади.

Школа бухарских каракалпакских жирав: Бегмурат жырау
Эгамкулова Г.М.

Нукусский государственный педагогический институт

В статье рассказывается об одном из самых известных каракалпаков Бухары Бегмурате жырау. Упоминается, что Бухара с незапамятных времен является местом науки, образования и культуры, большое количество каракалпаков с древних времен поселилось в районе Бухарского эмирата и проживает там и сегодня. В статье более подробно расска-
зывается о том, что возникшая в Навоийской и Бухарской областях школа, известная в науке как Нуратинская школа сказителей, усовершенствовали многие каракалпакские сказители (жырау), особое место в их творчестве занимает Бег-
мурат жырау. Каракалпакские жырау из Бухары поют свой репертуар не только на кобызе, как каракалпаки Приаралья, но и на народном музыкальном инструменте «лакай». Лакай (ныне домбра) — музыкальный инструмент с двумя струнами
типа дутара, но без ладов, подходит для детей младшего возраста. Даже если у него нет лада, при игре он издает раз-
ные тона. Бегмурат также использовал этот музыкальный инструмент. В статье показаны эти особенности бухарских каракалпакских жырау. Голос и мелодия Бегмурата жырау хороши, но его поэзия впечатляет больше всего.

Begmurat Jorabayev - famous bukhara's karakalpak zhyrau
Egamkulova G.M.

Nukus State Pedagogical Institute

The article tells about one of the most famous Karakalpaks of Bukhara, Begmurat Zhorabaev. It is mentioned that Bukhara has been a place of science, education and culture since time immemorial, that a large number of Karakalpaks have settled in the region of the Bukhara Emirate since ancient times and live there today. The article describes in more detail that the school that emerged in the Navoi and Bukhara regions, known in science as the Nurata school of tales, improved many Karakalpak storytell-
ers (zhyrau), and Begmurat zhyrau occupies a special place in their work. Karakalpak zhyraus from Bukhara sing their repertoire not only with kobyz, like the Karakalpaks of Aral Sea region, but also with a folk musical instrument called "lakai". Laqay (nowadays called dombira) is a musical instrument with two strings like a dutor, but without frets, suitable for younger children. Even if it doesn't have a curtain, it emits different tones when played. Begmurat also used this musical instrument. In the article, these specific features of the Bukhara karakalpak zhyraus have been shown. Begmurat zhyrau's voice and melody are good, but his poetry is also impressive.

АҰЫЗЕКИ ГҮРРИҢЛЕРДІҢ ТҮРЛЕРІ ХӘМ ОЛАРДЫҢ ТЕМАТИКАЛЫҚ
СЫПАТЛАМАСЫ

Нуратдинова Г.Қ.

Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, Нөкис қаласы

Қарақалпақ фольклортаныў илиминде аўызеки гүрриңди фольклорлық проза жанры сыпатында изертлеў объектине айландырыў мәселеси усы дәўирге дейин басы ашық мәселелердің бири есапланады.

Аўызеки гүрриңлерди халық аўызеки проза-
сы жанры сыпатында қарап анықлаў, жанрдың жанрлық критерияларын белгилеў мәселеси дәслеп өткен әсирдің 30-жылларында рус фольклористика илиминде әмелге асырыла

Хамме истен буны жаксы көрер-ем,
Көңлим таса берер сөзлеген сайын.

Ол бурын таслаклы жерлерден кудык казып, суў шығарып, халықтың шөлин кандырса, енди қосық-сазы, лакай жыры менен халықтың мийрин кандырады. Жокарыда аты көрсетилген Курбан бақсы Қолдас улы атаклы Шәўкет жыраўдың шәкирти. Бегмурат жыраўға устазлық етип, бирнеше жыллар изине ертип жүрип дәстанлар үйреткен. Буннан басқа жыраўдың Ешмурат атлы устазы да болған. Бегмураттың аталас ағасы Нурмурат саўатлы адам болып, Наўайы, Бедил шығармаларын билген. Бул да өз гезегинде Бегмураттың талантының раўаж алыўына себин тийгизеди.

Бухаралы карақалпақлар арасында болып, кең жәмийетшиликке алыстағы ағайинлерди жақыннан таныстырыўға белсенди ат салысып келген пидайы инсан Шәригүл Пайзуллаева өзиниң мийнетлеринде бухаралы карақалпақ жыраўлары ҳаққында да мағлыўмат береді. Мәселен, «Аз емесдур, карақалпақ көп!...» мийнетинде төмендегише қосық қатарлары бериледи:

Шәўкеттиң шәкирти Курбан шайырды,
Хаўазасы көп жерлерге жайылды,
Қарақалпақ, өзбек, түркмени, қазақ,
Хәтте тәжиклер де буған қайылды.

Бул қосық қатарларындағы Шәўкет Бегмурат жыраўдың устазының устазы, яғный, Курбан шайырдың устазы. Шәўкет Әжинияз шайыр менен заманлас болып, екеўи удайы қарым-қатнаста болған. Сонлықтан да, Шәўкет Әжинияздың көплеген қосықларын билген, оларды Шәўкеттен Курбан жыраў, Курбан жыраўдан Бегмурат жыраў үйренеди [3, 29-30-бб.]. Демек, Бегмурат жыраў Аралбойы аймағындағы карақалпақ шайыр-жыраўларының шығармалары, өнерлери менен терең суўсыланған деп айтыў мүмкин. Бегмурат жыраўдың шәкиртлери болған Айдар жыраў Гүлмурат улы, Курбан жыраў Наўрыз улы да устазы жырлаған терме-толғаўлар менен бир қатарда Әжинияздың «Айрылса», «Жаксы» хәм т.б. бир қатар қосықларын сазларына қосып жырлайды.

Бегмурат жыраў ҳаққында өзбек фольклортаныўшы илимпазлары Малик Мурадов хәм Рахим Қадировлардың авторлығындағы «Бегмурат жиров ижоди» мақаласында: «Өзбек бахшылары әдетте дәстан хәм термелерди гиржек, дуўтар, базы орынларда саз әсбабысыз, аўызекі айтқан. Биз сөз етип отырған аўыл дәстаншылары, шайырлары дуўтар (лакай) менен бирге, көбинесе, қобызда жырлаған. Қобыз ҳаўазы қайсы миллетке тән болса, сол миллет сазына

туўрылаған. Бегмурат дәстанды қобыз хәм лакай жәрдеминде жырлаған. Ол жырлаған дәстанлар – «Алпамыс», «Дәлихан», «Ахмедхан хәм Ерназар», «Шийрин-Шекер», «Райхан араб», «Гөрүғлының туўылыўы хәм балалығы», «Сарманхан» хәм т.б.», – деп мағлыўмат береді [4].

Бегмурат жыраўды миллетлераралық дослық рәмзи сыпатындағы талант ийеси сыпатында таныў мүмкин. Мархум академик Т.Мирзаев Бегмурат жыраўдан жазып алынған «Алпамыс» дәстанының баспадан шыққан кітабына алғы сөз жазар екен: «Бегмурат жыраў дәстанларды өзбек, қазақ, карақалпақ тиллеринде жырлай алған. Хәтте, оның Нурата тәжиклери арасында тәжик тилинде дәстан жырлағанын нақыл етеди», – дейди [5, 6-7].

Бухарадағы карақалпақ жыраўлары ҳаққында дәслепки изертлеў жумысларын алып барған алым, профессор Қ.Максетов бухаралы карақалпақ жыраўшылық дәстүри, соннан, Бегмурат жыраў өнери Аралбойындағы карақалпақ жыраўшылық, хәттеки, өзбек бахшылары ушын да үлкен шеберлик мектеби болған деп пикир билдиреди: «Көп ғана карақалпақ жыраўлары Бухарада болып, өзиниң жыраўлық шеберлигин жетилистирген. Ең атаклы карақалпақ жыраўлары Айтуўар, Турымбет, Дүйсенбай, Нурабыллалар Бухарадағы карақалпақ жыраўларынан үйренип, жыраў атағын алып қайтқан. Соның нәтийжесинде олардың үлгисиндеги дәстанлар ғана тарқап қалмастан, карақалпақ жыраўларының репертуарына олардың жеке авторлығындағы термелер де кирген. Соның менен бирге, Бухарадағы карақалпақ жыраўлары өзбек дәстанларына бираз тәсир өткізген болыўы керек. Усы мәселениң терең изертлениўи туўысқан өзбек халқы менен өзбек-қарақалпақ халқының әйемги дәстүрий мәдений байланыслар бетин ашады хәмде туўысқан халықлардың дослығын бекемлеўде факт болып есапланыўы гүмансыз. Бухарадағы карақалпақ жыраўларының турмысы хәм дәретіўшилигин изертлеўдиң әхмийетли тийкары сонда. Бул мәселеде Бухарадағы карақалпақ-өзбек дәстаншысы, 1955-жылы қайтыс болған Бегмурат Жорабаевтың дәретіўшилиги айрықша қызығыўшылық оятады», – дейди [6, 53-54].

Жуўмақлап айтқанда, атаклы бухаралы карақалпақ жыраўы Бегмурат Жорабаев изинде өшпес мол руўхый мийрас қалдырып, карақалпақ жыраўшылық өнерин шыңына жеткерип, 1955-жылы элемнен өткен. Ол Кенимехтың күншығар тәрәпиндеги Қалқаната қойымшылығына жерленген.

заций рационального природопользования на всей территории тугайных массивов нижнего те-

чения и в дельте Амударьи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бахиев А.Б. Экология и смена растительных сообществ низовьев Амударьи.—Ташкент: Фан. 1985.—192 с.
2. Бахиев А.Б., Трешкин С.Е., Кузьмина Ж.В. Современное состояние тугаев Каракалпакстана и их охрана.—Нукус: Каракалпакстан. 1994. 72 с.
3. Веселова П.В., Кудабаяева Г.М., Маслова О.М. Факторы антропогенного воздействия на территории Кызыл-Ординской области (долина р. Сырдарьи) // Изучение, сохранение и рациональное использование растительного мира Евразии. Межд. науч. конф. – Алматы, 2017. – С. 573-577.
4. Закиров К.З., Закиров П.К. Опыт типологии растительности земного шара на примере Средней Азии.—Ташкент: Фан. 1978, 56 с.
5. Зактредер И.Я. Тугайные леса нижнего течения реки Амударьи.—М.: Изд-во АН СССР. 1927. 21 с.
6. Мамутов Н.К. Использование и рекультивация деградированных орошаемых земель в условиях Республики Каракалпакстан. // Вестник КГУ. № 1. 2017.—С. 21-24.
7. Мамутов Н.К. Ирригационные сукцессионные процессы в дельте Амударьи и их роль в формировании растительных сообществ. // Вестник ККО АН РУз. 2021. № 1.—Нукус. с. 42-46.
8. Новикова Н.М. Принципы сохранения ботанического разнообразия дельтовых равнин Турана. / Диссертация в форме научного доклада на соискание ученой степени докт. геогр. наук.—М., 1997. 104 с.
9. Родин Л.Е. Растительность пустынь Западной Туркмении.—М.-Л.: Изд-во АН СССР. 1963.—309 с.
10. Трешкин С.Е. Деградация тугаев Средней Азии и возможности их восстановления. / АДД.—Волгоград, 2011. 45 с.
11. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР). СПб., 1995. — 992 с.
12. Mamutov N.K. New approach and methods of nature protection activity management in Aral Sea region. Proceeding of the VIII INTECOL International Congress of Ecology.—Seoul, Korea, 2002, p.176.
13. Khujanazarov T., Mamutov N., Toderich K., Baranowski E. Ecosystem land cover and vegetation trends under climate change in the low stream of the Amu Darya River watershed.DTXIV International Conference of Arid Land Studies September 7th - 10th 2021—Tokyo. P.40.
14. Mamutov N., Reymov P., Statov V., Khudayberganov Y., Reymov M. & Orazbaev A. Indicative significance of micro-focal processes of the Amudarya delta territories for early detection of ecosystem transformation trends. InterConf. (42), (2021). P. 866-875.
15. Novikova N.M., Kuz'mina J.V., Dikareva T.V., Trofimova T.U. Preservation of the Tugai Bio-Complex Diversity Within the Amu-Dar'ya and Syr-Dar'ya River Deltas in Aridization Conditions. Ecological Research and Monitoring of the Aral Sea Deltas: a basis for restoration. Book-2, Paris, UNESCO, 2001, 155-188.
16. Treshkin S.Y., Mamutov N.K. The modern state of vegetation cover of the Amudarya Delta and problems of biodiversity conservation. //XVII International Botanical Congress. Vienna, Austria. 17-23 July 2005. —P. 578-579.

Амударё дельтасининг асосий дарахт-бута ўсимликлари жамоаларининг замонавий таснифи
Mamutov N.K.¹, Uteniyazova U.J.²

¹Қарақалпақ давлат университети, Нукус, ²Нукус давлат педагогика институти

Мақолада Амударё текислиги ва дельтасининг асосий ўсимликлар жамоаларининг шаклланиши, таснифи, ҳозирги ҳолати, биологик хилма-хиллиги, дарахт ва бута ўсимликлари ҳақида сўз боради. Мақолада дарахт ва бута ўсимликларининг замонавий таснифи, шунингдек, ноёб, эндемик турлар, учинчи даражали дарахт ва бута тўқайларининг ёдгорлиги (*Populus pruinosa*, *P. pruinosa*, *P. ariana*, *Salix Wilhelmsiana*, *S. songarica*, *Elaeagnus turcomanica*). Атроф-муҳит мониторинги асосида Амударё дельтасининг табиий муҳитининг ўзгариши тўғрисида ишончли маълумот олиш ва табиий ва антропоген омиллар таъсирида дарахт ва бута ўсимликларининг сукцессияси ўзгаришининг асосий йўналишларини баҳорат қилиш мумкин.

Современная классификация основных древесно-кустарниковых растительных сообществ дельты Амударьи
Мамутов Н.К.¹, Утениязова У.Ж.²

¹Каракалпакский государственный университет, Нукус, ²Нукусский государственный педагогический институт

В статье рассматриваются вопросы формирования, классификации современного состояния основных растительных сообществ, биоразнообразия древесно-кустарниковой растительности поймы и дельты реки Амударьи. В работе приведена современная классификация древесно-кустарниковой растительности, сведения о редких, эндемичных видах, реликт третичных древесно-кустарниковых тугаев (*Populus pruinosa*, *P. pruinosa*, *P. ariana*, *Salix Wilhelmsiana*, *S. songarica*, *Elaeagnus turcomanica*). На основе проведения экологического мониторинга можно получить достоверную информацию об изменениях естественной природной среды дельты Амударьи и прогнозировать основные направления сукцессионных смен древесно-кустарниковой растительности под влиянием природных и антропогенных факторов.

Modern classification of the main tree and shrub plant communities of the Amudarya delta
Mamutov N.K.¹, Uteniazova U.J.²

¹Karakalpak State University, Nukus, ²Nukus State Pedagogical Institute

The article discusses the formation, classification, current status, biological diversity, tree and shrub vegetation of the main plant communities of the Amudarya plain and delta. The article includes a modern classification of tree and shrub plants, as well as rare, endemic species, a monument of tertiary tree and shrub groves (*Populus pruinosa*, *P. pruinosa*, *P. ariana*, *Salix Wilhelmsiana*, *S. songarica*, *Elaeagnus turcomanica*). On the basis of environmental monitoring, it is possible to obtain reliable information about the changes in the natural environment of the Amudarya delta and predict the main directions of changes in the succession of trees and shrubs under the influence of natural and anthropogenic factors.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ АДир ВА Тоғ олди минтақаларининг тупроқ сувўтлари ва уларнинг таҳлили

Хусанова О.Ғ.

Наманган муҳандислик-технология институти

Фарғона водийси тик минтақаларида олиб борилган тадқиқот ишлари тупроқ сувўтлари ва уларнинг экологиясига бағишланган бўлиб, мазкур минтақаларда аниқланган сувўтларининг тур ва тур хиллари Голлербах ва Штина томонидан ишлаб чиқилган тизим бўйича амалга оширилди [1].

Фарғона водийсини адир минтақаларида 150 тур ва тур хиллари 55 туркум, 40 оила, 18 тартиб, 7 синф ва 4 бўлим (Cyanophyta, Xanthophyta, Bacillariophyta, Chlorophyta) аниқланди. Уларнинг таксономик таҳлили 1-жадвалда келтирилган.

Адир минтақаларида олиб борилган тадқиқотларга кўра, Cyanophyta бўлимидан *Oscillatoria brevis*, *Phormidium dimorphum*, *Ph.corium*, *Plectonema edaphicum*, *Spirulina jenneri*; Xanthophyta бўлимидан *Pleurochloris commutata*, *Botrydiopsis eriensis*; Bacillariophyta бўлимидан *Achnanthes lanceolata* f. *typica*; Chlorophyta бўлимидан *Scenedesmus bijugtus*, *Fernandinella alpine* тур ва тур хиллари Фарғона водийсининг шимолий, жанубий, шарқий ва ғарбий адир минтақаларида учраганлиги қайд этилди [2: 3].

Фарғона водийсининг денгиз сатҳидан 819 м. баландликда жойлашган шимолий Фарғона адир минтақаларида Cyanophyta бўлимидан *Schizothrix lardacea* (9), *Gloeocapsa minor* f. *dispersa* (5), *Gloeocapsa minima* f. *minima* (7), *Nostoc punctiforme* f. *punctiforme* (5), *Nostoc commune* f. *commune* (5), *Scytonema ocellatum* (9), *Oscillatoria rupicola* (3), *Oscillatoria terebriformis* (3), *Lyngbya spiralis* (7), *Plectonema boryanum* f. *hollerbachianum* (5); Xanthophyta бўлимидан *Bumilleriopsis terricola* (3), *Bumilleria sicula* (7); Chlorophyta бўлимидан *Chloroplana terricola* (7) тур ва тур хиллари бошқа ҳудуднинг адир минтақаларида учрамаганлиги кузатилди.

Денгиз сатҳидан 735 м баландликда жойлашган жанубий Фарғона адир минтақаларидан аниқланган Cyanophyta бўлимига *Synechococcus aeruginosus* (7), *Rhabdoderma schmidle* (9), *Schizothrix friesii* (9), *Microcystis pulvere*a f. *racemiformis* (3), *Gloeocapsa rupestris* (3), *Gloeocapsa turgida* f. *quaternaria* (3), *Nostoc punctiforme* f. *populorum* (7), *Nostoc commune* f. *sphaericum* (5), *Oscillatoria simplicissima* (5), *Oscillatoria okenii* f. *gracikis* (7), *Oscillatoria spirulinoides* (7), *Phormidium subuliforme* (5), *Phormidium bohneri* (3), *Phormidium umbilicatum* (7), *Phormidium pavlovskoense* (5), *Lyngbya splendens* (3), *Lyngbya amplivaginata* f. *hyalina* (7), Xanthophyta бўлимига *Monodus acuminata* (5), *Bumilleriopsis megacystis* (3), Bacillariophyta бўлимига *Melosira dickiei* (5), *Fragilaria capucina* (5), *Achnanthes minutissima* (7), *Navicula subelongata* (3), Chlorophyta бўлимига *Dictyococcus irregular* (3) мансуб бўлган тур ва тур хиллари фақат шу ҳудудда учраганлиги маълум бўлди.

Тадқиқот олиб борилган ғарбий Фарғона адир минтақалари денгиз сатҳидан 535 м баландликда жойлашган ҳудудда тупроқ сувўтларининг қуйидаги тур ва тур хиллари бошқа ҳудуд адирларида учрамаган: Cyanophyta бўлимидан *Synechococcus elongatus* (3), *Gomphosphaeria* aponina (9), *Microcystis ichthyoblabe* (5), *Microcystis pulvere*a f. *holsatica* (9), *Microcystis.grevillei* f. *pulchra* (5), *Gloeocapsa magma* f. *magma* (7), *Chlorogloea microcystoides* (5), *Nostoc pruniforme* (3), *Cylindrospermum licheniforme* (2), *Oscillatoria subtilissima* (7), *Oscillatoria lacustris* (5), *Oscillatoria amphibia* (7), *Oscillatoria schultzei* (7), *Lyngbya versicolor* (7), *Lyngbya martensiana* f. *calcare*a (5), *Lyngbya aerugineo-coerulea* (3), *Microcoleus sociatus* (7), *Microcoleus lacustris*

өзи белгили жыраў болғанлықтан жүдә кең тарқатқан. Бегмурат жыраў хәр тойға, зыяпатқа келгенде дәслеп дәстанларынан бурын терме-толғаўларды, өзиниң шығарған қосықларын, халық қосықларын, бурынғы жыраўлардың қосықларын хәм Мақтумқулының шығармаларының өзгертилген түрлерин айтатуғын болған.

Бегмурат жыраў дәретийшилиги Шаңқай жыраў дәстүри тийкарында раўажланған. Соның менен бирге сол этирапта жасап атырған өзбек бахшыларының да тәсири күшли болған. Бул қоспалылық бухаралы қарақалпақлардың территориялық, этнографиялық, тили хәм басқа да өзгешеликлерине байланыслы. Бегмурат жыраў айтып отырған шығармаларын тыңлаўшылардың миллий өзгешелигине қарай айтқан. Өзбеклер көп болса өзбекше, қарақалпақлар яки қазақлар көп болса солардың тилиниң өзгешеликлерине бейимлеген. Ол 12 дәстанды ядқа билген.

Ол киси усы өнери менен шуғылланамаң дегенше, қудықшылықты кәсип еткен хәм той-мерекелерде ортаға шығып, палўан атанған. Бегмурат жыраўды көргенлердиң айтыўына қарағанда, ол киси ҳақыйқатында да алп тулғалы болған. Егер Бегмурат жыраўды жырлататуғын болса, он-он бес үй жыйналып күтеуғын хәм таң атқанша айттыратуғын болған. Хәм де ортаға орамал жайып, хәр ким кеўлинен шыққанын «қалыс» деп таслап отырған. Сондай-ақ, Бегмурат жыраў жүдә әрўақлы хәм хәзилкеш болған. Таңға жақын арқасы қозып күшине минген. Дәстанды басламастын бурын, өзи жырлайтуғын дәстанлардың хәрқайсысына түсиник берип, қайсысын айтып берийди жыйналған халайықтан сораған [2, 59-72-бб.]. Мәселен:

Шешенликтен сөзди-сөзге нашлайын,
Суҳбат қурып, кеўлиңизди хошлайын,
Қулақ сал сөзиме турған жәмәэт,
Бир азырақ дәстаннан сөз баслайын.

Басладым дәстанды, бәриң тыңлаңлар,
Арығын шанышып услап алмаңлар,
Услағаның арық шықса ағайын,

Өзиннен көр, бизге қапа болмаңлар, – деп бир халайықты руўхландырып алып, соң жырлайтуғын дәстанларын бирме-бир жалғастырып, жыйылғанлардан өзиниң репертуарындағы шығармалардан бирин таңлаўын сораған:

Егеримниң басы гүмис,
Қалмақларға салған урыс,
Қоңырат елде өтип еди Алпамыс,
Алпамыстан айтайын ба, яранлар?

Әўелха жети жыл гөринде жатқан,
Гөр ишинде жатып башарат тапқан.
Жаўының жанына отларды жаққан,
Гөрүғлыдан айтайын ба, яранлар?

Майдан болса, шыбын жанынан кешкен,
Суў орнында душпан қанларын ишкен,
Аразлап Шәмбилден Күнқара көшкен,
Әўезханнан айтайын ба, яранлар?

Бегмурат жыраў дәстанды атқарғанда адамлар биресе муңайып, биресе түнерип отырған. «Нурата бүлбили» атанған Бегмурат жыраў туўма талант ийеси болыў менен қатар адамгершиликли әжайып инсан болған. Бегмурат жыраўдың шәкиртлеринен Айдар Гүлмурат улы хәм Қурбан Наўрыз улы устаз жолын улығлап, оның қәсийетли өнерин өширмей, бизиң дәўиримизге дейин алып келген.

Бегмурат жыраў Нурата мектебиниң ири ўәкиллериниң бири. Бегмурат жыраўдың жыраўшылық жолының басланыўы, хәўиж алыўы айта жүргендей бир қубылыс. Ол жыраў атын аламан дегенше қудықшы, палўан, сазенде болып көзге түскен. Бегмурат жыраўдың дәретпелериниң бизиң дәўиримизге шекем жетип келиўи оның өнерге бағыш еткен пидайылығынан, сонлықтан да бул өнердиң кең өрис алғанынан дерек береді хәм де халық кеўлинде меҳир-мухаббат оятқанының дәлийли.

Бегмурат жыраў – қудықшы, палўан, сазенде, бақсы, шайыр, жыраў атларын алған, бойына жети өнер дарыған, «Нурата бүлбили» деп аталған халық перзенти.

Бегмурат жыраў Нуратада туўылып-өсип, соңын ала нешше асырымлар ар жағында да қарақалпақлар бар екенлигин билип, Нурата таўының қыямайлы жолларынан, сырдаңдай даланың еспе қумларынан өтип, шыбын жанын қыйнап, нешше таңларды таңларға уластырып Қалханата, Амантүбек, Шафиркән, Мамықшы, Тоқмаңғыт, Қыпшақ, Жаңаабад аўылларына барып алып, сол жерлердиң той-мерекелерин таң атқанша қосық айтып, саз шалып, шерин тарқатып, аўылласларының алғыс-ықласына сазаўар болған әжайып лапызлы қосықшы хәм сазенде.

Бегмурат жыраў болып көзге таныламан дегенше тийкарғы кәсиби қудықшылық болғанлығын айттық. Суўға мүтәж болып алыстан танысып жүргенлерге қудық қазып берип суўсынын қандырған. Той-мерекелерде өзиндей палўанлар менен беллесип, гүресте қарсыласларын жеңип палўан атанған. Кейин ала тойларда, аўылға бақсы келгенде бақсы-жыраўлардың қасынан шықпай, үлкен хәўес пенен тыңлаған. Өзи де қосық шығарып айта баслайды. Бегмурат жыраўдың мына қосығы өзи туўралы мағлыўмат береді:

Шайырлықты хәўес қылдым жасымнан,
Кәмбағаллық мийнет кетпей басымнан,
Қурбан бақсы дәстанларды айтқанда,
Кетпес едим таң атқанша қасынан.

Нурата – мениң жайлаған жайым,
Шайырлыққа болды мениң райым,

1-жадвал
Шимолий Фарғона водийси адир минтақалари тупроқ альгофлорасининг таксономик таҳлили

Бўлим	Синф	Тартиб	Оила	Тур-кум	Жами	Шундан			% да
						Тур	вар.	фор	
Cyanophyta	1	6	14	23	98	69	-	29	65,3
Xanthophyta	1	2	6	8	14	14	-	-	9,3
Bacillariophyta	3	6	8	10	23	20	2	1	15,4
Chlorophyta	2	4	12	14	15	15	-	-	10,0
Жами: 4	7	18	40	55	150	118	2	30	100

supernatural forces for help, or to fight them. The epic "Ashyk-Nazhep" in its genre originality belongs to the lyric-epic epics. The basis of the development of events in the epic "Ashik-Nazhep" is the motif of a dream. During the events of the epic, the motif of childlessness stands out, it is told that King Adil Khan begged Minaim from God. During the events of the epic, the mythological image of Mother Mastan is depicted. That is, it is given as an auxiliary force. The images of supernatural forces in the Karakalpak lyrical epics enrich the poem from a poetic point of view, deepen its content and meaning, and give a correct idea of national characteristics.

БУХАРАЛЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЫРАҰЛАР МЕКТЕБИ: БЕГМУРАТ ЖЫРАҰ Эгамқұлова Г.М.

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Бегмурат Жорабаев бухаралы жоқарғы қарақалпақлар арасында исми кеңнен мәлім болған жыраұлардан бири болып табылады. Ол 1878-жылы Нурата елатының Қотырқышлақ деген жеринде туылып, өмириниң көпшилик бөлегин «Қырық қудық» деген жерде өткереди. Бегмураттың устазы Шаңқай жыраұдың шәкирти Қурбан жыраұ болады. Бегмурат жыраұ жаслайынан жыраұшылық ете баслайды. Ол «Алпамыс», «Ер Ахмет хәм Ер-назар», «Гөрүғлының туұылыұы», «Күнтуғмыш», «Малика хайяр», «Толыбай сыншы», «Шийрин-Шекер», «Әўезхан», «Дәлли айым» дәстанларын жырлаған.

Бегмураттың хат танийтуғын саўаты болады, себеби, ол мешитте молладан тәлим алады. Оның өнериниң танылыұына, раўажланыұына себепши болған ўақыя былай басланады:

«Он бес жасар шамасында болажақ жыраұ қатты наўқасқа шатылады. Аўырыұдың хазары жанына өтип, нешше күнге дейин кирпичи кирпичине айқаспай жүрген бир күнлеринде түс шамасында көзи аз-маз илинеди. Сол ўакта бир киси көз алдына келип, мешитке барып үш күн түнеўди мәсләхәт етеди. Ертеңине мешитке барып, қатарына үш күн түнейди. Ушинши күни шып-шып терлеп, шырт уйқыға кетеди. Таң алдында түс көреди. Түсинде түнеў күнги аян берген киси тары бар бир нәрсени буның қойынына тығып өзи көзден ғайып болады. Азанда көкирегинде бир нәрсе турғандай болып оянады. Ол жүрегиниң тусын көрсетип: «усы жеримде шәйнектей бир нәрсе тастай болып турады, қосық айтып саз шертким келеди, соннан кейин азғантай жеңил тартқандай боламан, қашан қосық айтып кумарым тарқайды, сол ўақытта ол да жоқ болады», – дейди екен. Оның көкирегиндеги ҳақыйқый туўма талант еди, сыртқа шығыўға булқынып сезимтал жүрекке салмақ салатуғын еди…» [1].

Бегмурат жыраұдың өзи: «…мениң жыраұ болыұыма түсимде аян бергенлиги себеп болды, мен он бир жасар ўақтымда дуўтар (лақай) шертип жүр екенмен, соннан баслап жыраұ болыұ қуштарлығым арта баслады», – дейди екен.

Бухаралы қарақалпақ жыраұлары өзлериниң

репертуарларын бизлердеги сыяқлы тек қобыз бенен емес, ал, «лақай» деп аталатуғын халық саз әсбабы менен де жырлайды. Лақай (хәзирги күнде домбыра деп айтады) бизлерде кишкене балаларға соғып беретугын дуўтардай еки тары бар, пердеси жоқ саз әсбабы. Пердеси болмаса да шерткен ўақытта түрли намаға келеди. Бегмурат та усы саз әсбабын қолланған.

Бегмурат жыраұ дәслеп Нурата районының этирапында бақсышылық еткен. Ол көбинесе «Алпамыс», «Шийрин-шекер», «Әўезхан» дәстанларын жырлаған. Оның даұысы, сазы жақсы болыұ менен бирге шайыршылығы да басым болған.

Халық Бегмурат жыраұды кумарланып тыңлаған. Ол соңын ала Нурата, Кенимех, Ғыждуўан, Самарқанд, Қызыл-тепа, Қаршы районларында жыраұшылық еткен, Каттақорған каналының қурылысына қатнасып, қурылысшыларға дәстанларды жырлап берген. Юлдаш Ахунбабаев пенен танысқан [6, 51].

Өзбек фольклористлери Бегмурат жыраұдың дәретиўшилигине жүдә қызықсынып, оннан «Алпамыс», «Ер Ахмет хәм Ерназар», «Гөрүғлының туұылыұы», «Күнтуғмыш» дәстанларын жазып алады.

Бегмурат жыраұ сөзиниң жупкерлесиўи, сазының жағымлылығы менен ҳеш кимди алдына салмаған. Ол көп ғана өзбек шайырлары менен айтысқан, олардан бәлент келген, жеңип шыққан. Оның қосықлары республика көлеминдеги газета-журналларда басылып турған. Оған «Өзбекстан халық шайыры» деген хұрметли атақ берилген, Өзбекстан Жазыўшылар аўқамының ағзасы болған. Ол өзиниң өмир баянын сөз ететуғын «Домбырам» қосығында:

Домбырам менен дәўраларды шапқанман,
Әзиз үлпетлердиң кеўлин тапқанман,
Душманлар көксине отлар яққанман,
Душманларға найза болған домбырам, – дейди.

Жыраұ усы «Домбырам» қосығын урыс жылларында халық арасында көп айтқан. Ол өзиниң басқа да шығармаларын халық арасына

Шимолий Фарғона водийси тоғ олди минтақалари тупроқ альгофлорасининг таксономик таҳили

Бўлим	Синф	Тартиб	Оила	Тур-кум	Жами	Шундан			% да
						Тур	ва р.	фор	
Cyanophyta	1	5	13	20	77	56	-	21	59,8
Xanthophyta	1	2	6	8	15	15	-	-	11,6
Bacillariophyta	3	6	10	11	23	22	-	1	17,8
Chlorophyta	3	7	12	13	13	13	-	-	10,1
Euglenophyta	1	1	1	1	1	1	-	-	0,7
Жами: 4	9	21	42	53	129	107	-	22	100

(5), *Microcoleus paludosus* (2); Xanthophyta бўлимидан *Botryochloris minima* (5), *Bumilleriopsis brevis* (2); Bacillariophyta бўлимидан *Melosira undulate* (5), *Frustulia vulgaris* (7), *Nitzschia distans* (5); Chlorophyta бўлимидан *Apiococcus consociatus* (5), *Chlorosarcina minor* (5).

Cyanophyta бўлимидан *Synechococcus aeruginosus* (5), *Microcystis aeruginosa* f. *flos* – *aquae* (7), *Microcystis grevillei* f. *grevillei* (5), *Gloeocapsa minuta* f. *minuta* (5), *Anabaena contorta* (5), *Leptobasis caucasica* (3), *Oscillatoria nitida* (7), *Phormidium tenue* (7), *Lyngbya molischii* (3), *Plectonema puteale* (5), *Plectonema notatum* (2), *Symploca parietina* (5), *Symploca cartilaginea* (9); Xanthophyta бўлиимдан *Arachnochloris major* (5), *Bumilleria klebsiana* (9); Bacillariophyta бўлимидан *Diatoma biemale* (3), *Pinnularia gracillima* (3), *Pinnularia polyonca* (2), *Navicula cryptocephala* var. *Exilis* (7); Chlorophyta бўлимидан *Chlorolobion lunulatum* (2) каби тур ва тур хиллари факат денгиз сатҳидан 735 м. баландликда жойлашган шарқий Фарғонанинг адир минтақаларида аниқланганлиги қайд этилди.

Фарғона водийсини тоғ олди минтақаларида тупроқ сувўтларнинг 4 бўлим (Cyanophyta, Xanthophyta, Bacillariophyta, Chlorophyta ва Euglenophyta), 9 синф, 21 тартиб, 42 оила, 53 туркум, 129 тур ва тур хиллари аниқланиб, умумий альгофлоранинг 44,8 %ни ташкил килди (2-жадвал).

Жадвалда келтирилган маълумотларға кўра, Суанophyta бўлими турлари Фарғона водийсининг хамма тоғ олди минтақаларида кенг тарқалган бўлиб, улар 77 тур ва тур хилларни (56 тур, 21 форма) ўз ичига олади. Бу турлар тупроқ умумий альгофлоранинг 59,8 %ни ташкил этди.

Фарғона водийсининг шимолий қисмининг денгиз сатҳидан 1181 м баландликдаги тоғ олди минтақаларида Суанophyta бўлимига мансуб бўлган *Gloeocapsa rupestris* (2), *Gloeocapsa minuta* f. *minuta* (3), *Nostoc linckia* (5), *Nostoc commune* f. *commune* (3), *Anabaena*

variabilis (3), *Phormidium valderiae* f.*pseudovalderianum* (5), *Phormidium corium* (3), *Lyngbya allorgei* (3), *Microcoleus paludosus* (2); Xanthophyta бўлимига мансуб бўлган *Heterococcus chodatii* (3); Bacillariophyta бўлимига мансуб бўлган *Achnanthes lanceolata* f. *typica* (2), *Denticula elegans* (5); Chlorophyta бўлимига мансуб бўлган *rotococcus viridis* (3), *Bulbochaete setigera* (1) тур ва тур хиллари бошқа тоғ олди минтақаларда учрамаганлиги аниқланди [4; 5].

Денгиз сатҳидан 1066 м баландликдаги жанубий Фарғонанинг тоғ олди минтақасида Суанophyta (*Synechococcus gaarderi* (5), *Schizothrix coriacea* (5), *Microcystis muscicola* (3), *Gloeocapsa montane* f. *monrana* (7), *Scytonema ocellatum* (7), *Oscillatoria mougeotii* (5), *Phormidium dimorphum* (5), *Phormidium molle* f. *molle* (7), *Phormidium umbilicatum* (9), *Lyngbya molischii* (7), *Lyngbya allorgei* (3), *Spirulina jenneri* (3)), Xanthophyta (*Bumilleriopsis klebsiana* (3), *Bumilleria sicula* (2)), Bacillariophyta (*Neidium dubium* (3), *Achnanthes brevipes* (7), *Diploneis smitbii* (3), *Nitzschia distans* (5)), Chlorophyta *bijugtus* (*Scenedesmus* (5), *Chlorella ellipsoidea* (2)) бўлимига мансуб тур ва тур хиллари факат шу худудда учраганлиги кузатилди.

Cyanophyta бўлимидан *Schizothrix friesii* (7), *Schizothrix muelleri* (5), *Microcystis aeruginosa* f. *sphaerodictyoides* (5), *Gloeocapsa magma* f. *magma* (5), *Gloeocapsa alpina* f. *ambigua* (7), *Gloeocapsa crepidinum* (5), *Chlorogloea microcystoide* (5), *Nostoc zetterstedtii* (7), *Oscillatoria rupicola* (7), *Oscillatoria boryana* (5), *Oscillatoria splendida* (5), *Symploca muscorum* f. *typica* (5), *Microcoleus vaginatus* f. *polythrichoides* (5); Xanthophyta бўлиимдан *Botryochloris minima* (7), *Tribonema viridre* (7), *Tribonema intermixtum* (5); Bacillariophyta бўлимидан *Navicula mutica* (5); Chlorophyta бўлимидан *Oedogonium macrandrium* (7), *Binuclearia tatrana* (3), *Trebouxia arboricola* (2) тур ва тур хиллари Фарғона водийсининг денгиз сатҳидан 1100 м баландликдаги ғарбий қисми тоғ олди худудларида учраганлиги қайд

этилди.

Водийнинг шарқий тоғ олди қисми денгиз сатҳидан 1044 м. баландликда жойлашган бўлиб, тупроқ сувўтларнинг Cyanophyta бўлимига мансуб бўлган *Leptobasis caucasica* (2), *Phormidium favosum* (5), *Lyngbya scottii f. ucrainica* (5), *Plectonema nostocorum* (3), *Plectonema notatum* (2); Xanthophyta бўлимига мансуб бўлган *Tribonema elegans* (5), *Heterothrix bristoliana* (5); Bacillariophyta бўлимига мансуб бўлган *Tetracyclus rupestris* (3), *Diatoma biemale* (3), *Neidium bisulcatum* (3), *Pinnularia hemiptera* (3), *Achnanthes*

marginulata (5), *Achnanthes linearis* (2), *Navicula costuloides* (3), *Navicula atomus* (5); Euglenophyceae бўлимига мансуб бўлган *Trachelomonas robusta* (2) тур ва тур хиллари аниқланди.

Шундай қилиб, тоғ олди минтақаларида ёмғир микдорининг ҳисобига ўпирилишлар ва ноқулай об-ҳаво муҳити ҳукмронлик қилиб туриши ҳисобига адир минтақаларига қараганда тоғ олди минтақаларида альгофлора турларининг камайганлигини кузатиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Голлербах М.М., Штина Э.А. Почвенные водоросли. – Л.: Наука, 1969. – 228 с.
2. Хусанова О.Г., Эргашев А.М. Ведущие таксоны в почвенных альгофлорах на высотных поясах северной Ферганы // Monografiya pokonferencyjna. Берлин, 2019.Vol 02, – P. 102-104.
3. Khusanova O.F., Alimjonova Kh.A. Structure and taxonomic analysis of soil algae steep areas of northern Ferghana in winter // European science review Scientific journal. Avstriya, 2018. № 7-8. – P. 26-29.

4. Khusanova O., Kamoliddinov M. The Ecological Features of the Soil Seaweeds // Problems in the Textile and Light Industry in the Context of Integration of Science and Industry and Ways to Solve Them International conference PTLICISIWS – 2022, Scopus / Web of Science indexed, Melville, New York, 2023. Vol 2789, - P. 3030003-1, 030003-5.
5. Khusanova O., Kurbonov I., Mamajanova Sh., Abdullaeva A. Texonomic Composition Of Soil Algoflora Of The Northern Fergana Valley// Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry (TOJQI) Volume 12, Issue6, July , 7461-7469.

Фарғона водийси адир ва тоғ олди минтақаларининг тупроқ сувўтлари ва уларнинг таҳлили Хусанова О.Г.

Наманган муҳандислик-технология институти

Мазкур мақолада Фарғона водийси адир ва тоғ олди минтақаларида олиб борилган тадқиқотлари, адирлардаги тупроқ альгофлорасининг таксономик таҳлили, тоғолди минтақалардаги тупроқ альгофлоралари, водийнинг ғарбий ва шарқий тоғ олди минтақаларида аниқланган Cyanophyta, Xanthophyta, Bacillariophyta, Chlorophyta бўлимларига мансуб бўлган тур ва тур хиллари ҳамда уларнинг қиёсий таҳлили, Cyanophyta бўлимидан *Oscillatoria brevis*, *Phormidium dimorphum*, *Phormidium corium*, *Plectonema edaphicum*, Xanthophyta бўлимидан *Pleurochloris commutata*, *Botrydiopsis eriensis* *Spirulina jenneri*, Bacillariophyta бўлимидан *Achnanthes lanceolata f. typica*, Chlorophyta бўлимидан *Scenedesmus bijugtus*, *Fernandinella alpine* каби турлар водийнинг барча минтақаларида аниқланганлиги тўғрисида ҳақида фикр юритилган.

Почвенные водоросли и анализ адырских и горных регионов Ферганской долины Хусанова О.Г.

Наманганский инженерно-технологический институт

В данной статье приведены результаты исследований, проведенные в холмистых и предгорных районах Ферганской долины, таксономический анализ почвенной альгофлоры в предгорьях и в холмистой местности, виды, относящиеся к отделам *Suanophyta*, *Xanthophyta*, *Bacillariophyta*, *Chlorophyta*, выявленные в западном и восточном предгорьях долины, также проведен сравнительный анализ *Oscillatoria brevis* из *Suanophyta*, *Phormidium dimorphum*, *Phormidium corium*, *Plectonema edaphicum*, *Pleurochloris commutata* из *Xanthophyta*, *Botrydiopsis eriensis* *Spirulina jenneri*, *Achnanthes lanceolata* из *Bacillariophyta* и такие виды, как *Scenedesmus bijugtus*, *Fernandinella alpine* из секции *Chlorophyta* были обнаружены во всех районах долины.

Soil algae and their analysis of the adir and mountain regions of the Fergana valley Khusanova O.G.

Namangan Institute of Engineering and Technology

In this article, studies were carried out in the hilly and foothill areas of the Ferghana Valley, a taxonomic analysis of soil algoflora in the foothills, soil algoflora in hilly areas, species and species belonging to the divisions *Suanophyta*, *Xanthophyta*, *Bacillariophyta*, *Chlorophyta*. identified in the western and eastern foothills of the valley and their comparative analysis, *Oscillatoria brevis* from *Suanophyta*, *Phormidium dimorphum*, *Phormidium corium*, *Plectonema edaphicum*, *Pleurochloris commutata* from *Xanthophyta*, *Botrydiopsis eriensis* *Spirulina jenneri*, *Achnanthes lanceolata f* from *Bacillariophyta*. *typica* species such as *Scenedesmus bijugtus*, *Fernandinella alpine* from the section *Chlorophyta* were found in all areas of the valley.

– мен бүгин ҳасел кеселинде ятырман, сен бул кеселди билермисен? – деди: «Орамалы көп болса, көп билермен» – деди мама» [6,79].

Бул мәстан мама мифологиялык ғайры тәбийий күшке ийе бир майданда пайда болып, бир майданда көзден ғайып болып, өзиниң мақсетине жетиў ушын ҳеш тосқынлыққа ушырамайтуғын болып сүүретленеди. Буны биз төмендеги мысалда көрсек болады. «Әне мама бул сөзди айтып, әйнеклерди бузып, бир жайдан бир жайға өтип, бесинши жайға барғанда қолы байлаўлы, көзи жаслы, алдында дуўтары, нала шегип жатқан Нәжеп уғланды көрди. Әне, мама өзин шотлап, жайға өзин урды, көйлек қалды бир жерде, орамал қалды ҳәр

йерде, диздан қалды бир йерде, әне мама Нәжеп уғланды ышқырлығына асылдырып майданға шығарды» [6,79].

Патшаның сарайынан алып, Нәжепти Минайым жатырған отаўға апарып, көзден ғайып болады. Бул сонша үлкен жастағы маманың бундай күшке ийе болыўы, ашықларды бир-бирине қосыўы дәстанды және де байытып тур.

Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанларында орын алған ғайры-тәбийий күшлердің образлары дәрәтпениң поэтикалық жақтан байып барыўын, мазмунлық, мәнилик сыпатларын тереңлестирейин, миллий өзгешеликлерди дурыс бағалаўымызды тәмийнлейди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988.
2. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәрәтпелери. – Нөкис: Билим, 1996.
3. Ошиқнома. Урганч: Хоразм, 2006.
4. Мелетинский Е.М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. – Москва: Наука, 1986.

5. Қаррыев С.А. Түркмен әдебиятының совет гүндияны халықларының әдебиетлери билен өз ара бағланышларының тарийхыдан. Док. диссертация. Ашхабад, 1966.
6. Қарақалпақ фольклоры. XVI том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1986.

«Ошиқ-Нәжеп» достонининг мифологик мотивлари Максетова Ф.А.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус

Қорақалпоқларда кўплаб қахрамонлик достонлари билан бир қаторда лиро-эпик достонлар ҳам мавжуд. Қорақалпоқларда лирик-эпик достонларнинг пайдо бўлишининг келиб чиқиши ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Ҳарбир достоннинг воқеалар ривожиди маълум даражада мифологик персонажларнинг образлари кўчаяди. Баъзан улар достон қахрамонларига ёрдамчи кўч сифатида тилга олинса, гоҳида бош қахрамонларга қарши қаратилган образлар тарзида айтилади. Уларнинг эпик ҳикоятларида пайдо бўлиш сабаблари қахрамон образини шакллантирувчи, қахрамоннинг ғайри-табий кучларга ёрдам сўраб мурожат қилиши ёки улар билан курашиши учун шароит яратувчи эпик гоёлар натижалари билан чамбарчас боғлиқдир. «Ошиқ-Нәжеп» достони ўзининг жанрий ўзига ҳослиги билан лиро-эпик достонларга мансуб. «Ошиқ-Нәжеп» достонидаги воқеалар ривожининг асосини туш мотиви ташкил этади. Достон воқеаларида бефарзандлик мотиви алоҳида ажралиб туради, Одилхан падшоҳ Минайимни Худодон тилаб олганлиги айтилади. Достон воқеалари давомида Мастан момонинг мифологик образи тасвирланган, яъни у ёрдамчи кўч сифатида берилган. Қорақалпоқ лирик достонлардаги ғайри-табий кучлар образлари достонни поэтик нуқтаи назардан бойитади, мазмун ва маъносини чуқирлаштиради, миллий хусусиятлар ҳақида тўғри тассавур беради.

Мифологические мотивы эпоса «Ашык-Нәжеп» Максетова Ф.А.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Нукус

Каракалпаки наряду с множеством героических эпосов обладают богатством лиро-эпических эпосов. Имеется много различных мнений об истоках появления лиро-эпических эпосов среди каракалпаков. В той или иной мере по ходу событий в каждом эпосе усиливаются образы мифологических персонажей. Иногда они упоминаются как вспомогательные силы для героев эпоса, а иногда рассказываются в виде образов, направленных против главных героев. Причины их появления в эпических сюжетах тесно связаны с результатами эпических идей, формирующих образ героя, создающих условия для обращения героя за помощью к сверхъестественным силам или же для борьбы с ними. Эпос «Ашык-Нәжеп» по своему жанровому своеобразие относится к лиро-эпическим эпосам. Основой развития событий в эпосе «Ашык-Нәжеп» является мотив сновидения. В ходе событий эпоса выделяется мотив бездетности, повествуется о том, что царь Адилхан выпросил Минаим у бога. В ходе событий эпоса изображается мифологический образ Матери Мастан. То есть она дается как вспомогательная сила. Образы сверхъестественных сил в каракалпакских лирических эпосах обогащают поэму с поэтической точки зрения, углубляют ее содержание и смысл, дают правильное представление о национальных особенностях.

Mythological motives of the epic «Ashik-Najep» Maksetova F.A.

Karakalpak Research Institute of Humanitarian Sciences of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus

Along with many heroic epics, the Karakalpaks have possessed a wealth of lyrical-epic epics. There are many different opinions about the origins of appearance of lyric-epic epics among the nation. To some extent, in the course of events in each epic, the images of mythological characters are strengthened. Sometimes they are mentioned as auxiliary forces for the heroes of the epic, and sometimes they are told in the form of images directed against the main characters. The reasons for their appearance in epic stories are closely related to the results of epic ideas that form the image of the hero, create conditions for the hero to turn to

каратылып, оның жолына тосық болатуғын унамсыз образлардан ибарат. Бірақ бундай образлар қахарманның сыртқы хәм ишки имканиятларын ашып беріуде белгили әхмийетке ийе. Дәстанларда сүүретленген жаўызлық, ғайры инсаний ис-хәрекетлер сондай бөрттирилип баян етиледі, базы да дәстандағы бас қахарман усы машқалаларды бир жақлы қылыў ушын, олардан үстин келиў ушын эззи болып қалады» [3, 4]. Мине, усындай қыйыншылыққа дус болған қахарманға жәрдем беріў, оның максетлерине ерисиў ушын жағдайлар жаратып беріў халқымыздың эпикалық ойлаў қәбилетинен келип шыққан халда әпсанаўий қахарманлар образын пайда еткен. Бундай образлардың пайда болыў дереклерин гейпара алымлар ертеклик образлардың тәсиринен келип шыққан деп бағалайды [4, 287]. Бул пикирге қосылыўға бизде толық имканиятлар бар. Себеби, дәстанларда сөз етилетуғын ғайры тәбийий образлардың көпшилиги ертеклерде, әсиресе, сыйқырлы ертеклерде жийи ушырасады. Қарақалпақ бақсыларының арасына түркмен бақсылары менен қарым-катнаста таралған хәм қарақалпақ бақсыларының репертуарына кирип, олардың сүйип айтатуғын дәстаны «Ашық-Нәжеп» дәстаны болып қалған.

«Ашық-Нәжеп» дәстаны өзинің жанрлық өзгешелиги бойынша лиро-эпикалық дәстанларға жатады. Дәстан бақсышылық көркем өнерин сөз етеді. «Дәстан қарақалпақлар арасына XIX әсирдің басында тараса керек хәм тараў дереги түркмен бақсылары екени гүмансыз. Усы дәўирде Ташаўыз хәм Гөне Үргениш этирапында бир жағынан бирге жасап, екінши жағынан бекем байланыста болған түркмен хәм қарақалпақ бақсылары бул бирге ислесиўде шешиўши роль ойнаған» [2, 294].

«Ашық-Нәжеп» дәстанының қарақалпақ версиясы 1960-жылы бақсы Қаражан Қабуловтан профессор Қ.Максетов тәрепинен жазып алынған. Дәстанның қарақалпақ версиясы түркменшеге қарағанда көлеми азлаў болып оның сюжетлик жөн алысы менен образлық сыпатлаўларында, формаларының арасында улыўмалықлар бар екенлиги менен көзге тасланады. Соның менен қатар, хәрқайсы версиялардың өзине тән өзгешеликleri де аз емес. Бул хаққында профессор С.А. Қаррыевтың дурыс көрсеткениндей «Ашық-Нәжеп» дәстанының қарақалпақ версиясының стили, тили, ўақыялардың баян етилиўи түркмен дәстанларындағыдан өзгеше. Онда өзине тән бир қанша көркем берилген эпизодлар, ўақыялар бар. Тил жағынан да оғада шебер дузилисler көп. Дәстан түркмендегилерге қарағанда аз, бірақ ўақыялардың избе-излиги, дереклиги дәретпениң тилинің көркемчилиги, онда халық творчествосының көркем тәреплериниң усталық пенен

байланыстырылыўы дәстанның қызықлы шығыўына себеп болды» [5, 1-24], – деп жоқары баға береді.

Енди дәстандағы мифологиялық мотивлерге келетуғын болсақ «Ашық-Нәжеп» дәстанында дәстанның ўақыяларын раўажландырыўға тийкар болатуғын түс көриў мотиви орын алған. Ашық Әлбент түсинде жатырғанда пирлер Әлбентке аян береді. «Сениң талабың келишмейди, Әлбент не себеп келишмейди? – дейди Әлбент. Пирлер айтты: Генжеқарабақ елинде бир хаялдың байы өлип жесир қалыпты. Соны алмасаң талабың келишмейди», – деді. Сол ўақытта Әлбент орнынан турып, темирден хаса, темирден геўиш кийип излемекке мейил болғанда хаялдың өзи дарайы көйлеги дирилдеп күншығыс жақтан күндағында баласы менен таяр болады [6, 79]. Мине, түсинде көрип сол хаялды излемекши болғанлығынан баслап ўақыялар басланып барады. Хаялдың баласы Нәжеп жети жасында Ашық Айдынға шәкирт болып, оның үйинде хызмет ислейди. Усы ықласына бола Еренлер түсинде оған иләхыйдан адамның мүмкиншилигинен тыс илхам беріўши сыйқырлы шарап ишиўди буйырады. Соның нәтийжесинде, Нәжеп желден жүйрик сәзенде, бүлбүлден ағла хош хаўаз бақсы болып жетиседи. Дәстан ўақыялары барысында перзентсизлик мотиви де көзге тасланады, яғный, Әдилхан патша Минайымды қудайдан тилеп алғанлығы сөз етиледі. Бунда Нәжеп Минайымның қолын сорағанда Әдилхан патша ғәзепке минеди. «Сол ўақытта патша түсин бузып: «Ай пашшаплар, түсинесиз бе? – деді. Не себеп түсинбейсиз», – деді. Сора деген хәм өзин, тиле деген хәм өзин, беремен деген хәм өзин. Патшаның хәмири еки бола ма, келип-келип тилегин бирден жерден сорағанда бултақлайсаң, бултақлама тақсыр, – дейди. Түсинбесең түсиндирип берейик, – дейди ўәзирлерден бирейи «Айт», – дейди патша. Ўәзир сөзин баслады: – Әўлийе қоймай түнеген, масайық қоймай тилеген, алтмыш жасыңызда көрген, ай десе аўзы бар, күн десе көзи бар, тал шыбықтай буралған, көзиңиздің раўшаны жалғыз қызыңыз, – дейди ол» [6, 79]. Мине, бул берилген үзинди де патшаның бийперзент болып, қудайдан сорап алпыс жасында перзентли болғаны сөз етиледі. Және де дәстанның ўақыялар барысында Мәстан маманың мифологиялық образы сүүретленеди, яғный, жәрдемши күш сыпатында бериледи. Минайым қыз Нәжепти көриў дәртинде отырғанда тосаттан бир маманың пайда болыўы сөз етиледі. Буған мысал қарап өтейик: «Ендиги сөзди кимнен еситесен, ханның қызы Минайымнан еситесен, Минайым қыз ышқы хәсел деген кеселге жолығып, ыңкылдап, қыңылдап, пардақ таслап болды. Арқасы қозған, топпысы тозған, еки дизеси қулағынан озған. «Әй мама», деді қыз,

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

ЭКОНОМИКА

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ПАХТА ТҰКИМАЧИЛИК КЛАСТЕРЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Қурбаниязов А.Е.

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими
Қорақалпоқ табиий фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус шаҳри*

Глобаллашув ва рақобат кучайиб бораётган шароитда жаҳон иқтисодиётидаги вазиятнинг ўзгариб бориши, ўзаро ҳисоб-китоблар, шунингдек, фермер хўжаликларининг ҳисоби ва ҳисоботини юритишнинг мукаммал механизмининг мавжуд эмаслиги иқтисодиётни янада барқарор ривожлантириш учун тубдан янги ғоя ва тамойилларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишни тақозо этмоқда.

Умуман олганда, янги иқтисодий муносабатларнинг шаклланиши шароитида пахта ва тўқимачилик саноатини давлат томонидан тартибга солишнинг макроиқтисодий кўрсаткичларини мослаштириш зарур. Бошқарув тизими самарадорлигини ошириш, инновацион ва таркибий диверсификация қилиш, тўқимачилик саноатига давлат инвестициялари ҳажмини ошириш, хорижий ва маҳаллий инвесторларни жалб қилиш учун шарт-шароит яратиш, фан-техника ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этиш, ишлаб чиқаришни таъминлашни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш зарур.

Бу йўналишларни амалга ошириш учун етарли ишлаб чиқариш ва хомашё салоҳиятига эга бўлган Қорақалпоғистон Республикасининг

пахта ва тўқимачилик саноатини ушбу тармоқнинг рақобатбардошлигини ошириш бўйича самарали стратегиялардан фойдаланиш орқали ривожлантириш зарур.

Ривожланган мамлакатларнинг жаҳон амалиёти шунини кўрсатадики, “беш босқичли” вертикал интеграциялашган, пахта хомашёси – тола – калава – газлама – тайёр тикувчилик саноати самарали ва рақобатбардош бўлиши мумкин [1]. Қорақалпоғистон Республикасида 2022 йилда 11 та пахта-тўқимачилик кластерлари фаолият олиб бормоқда. Уларда жами 86791 га эрга пахта экилган (1-жадвал) [2].

Кластерлар томонидан 2021-2022 йилларда жами қиймати 1 трлн. 720 млрд. 240 млн сўм бўлган 49 та янги лойиҳаларни амалга ошириш режалаштирилган.

Бу маблағлар асосан:

- ёғ-мой заводини ташкил этиш;
- тикувчилик фабрикасини ташкил этиш;
- пахта тозалаш заводини модернизация қилиш;
- мато ишлаб чиқариш фабрикасини ташкил этиш;
- ип йиғирувчи фабрикасини ташкил этиш;
- пахта тозалаш заводини ташкил этиш;

1-жадвал

Қорақалпоғистон Республикасида фаолият олиб бораётган пахта-тўқимачилик кластерлари

Туман номи	Кластер номи	2022 йилда пахта майдони, га
Тўрткўл	Агро Тўрткўл кластер МЧЖ	8500
Қонлиқўл		4600
Қўнғирот		4500
Беруний	Беруний кластер МЧЖ	9200
Элликқалъа	Бўстон кластер МЧЖ	9600
Амударё	Амударё текс МЧЖ	13900
Тахиотош	Тахиотош текс МЧЖ	2700
Хўжайли	Мидасиятекс МЧЖ	6000
Шўманай	Агро Шўманай кластер МЧЖ	3200
	Эко текстил МЧЖ	2000
Нукус	Нукус агро кластер МЧЖ	2000
Кегайли	Кегейли Чимбой агрокластер МЧЖ	6000
Чимбой		5991
Қораўзак		4700
Тахтақўпир	Қорақалпоғистон агрокластер МЧЖ	3900
Жами	11	86791

Қорақалпоғистон Республикаси пахта-тўқимачилик саноати кўрсаткичлари динамикаси

№	Кўрсаткичлар	Ҳ.ч. бир.л.	2018 й.	2019 й.	2020 й.	2021 й.	2022 й.
1	Кластерлар умумий сони	-	1	3	5	10	11
2	Ҳосилдорлик	ц/га	20,9	25,3	25,9	27,1	27,4
3	Пахта майдонлари	га	11040	28161	48665	85000	86791
4	Томчилатиб суғориш тизими жорий этилган кластерлар сони	-	-	-	-	5	6
5	Ички бозорда 1 кг пахта толасининг нархи	долл	1,2	1,4	1,8	2,4	3
6	Тўқимачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш (умумий ишлаб чиқариш саноатига нисбатан)	%	7,6	9,5	12,6	13,7	14,8

Манба: Қорақалпоғистон Республикасидаги пахта-тўқимачилик кластерларини ўрганиш асосида муаллиф томонидан тузилган.

– бўяш цехини ташкил этиш;
– сув тежовчи технологияларни жорий этиш;
– қувур ишлаб чиқариш заводини ташкил қилиш;
– янгидан техника ва агрегатлар харид қилиш ишларига йўналтирилмоқда [5].
Шундан бугунги кунгача жами қиймати 466 млрд 704 млн. сўмлик 36 та лойиҳа ишга туширилди. Ушбу лойиҳалар кластерлар ўз маблағлари, банк кредитлари ва чет эл инвестициялари ҳисобига амалга оширилди. Бу эса Қорақалпоғистонда ишлаб чиқарилган пахта-тўқимачилик маҳсулотларини яратиш, шу орқали қўшимча қийматни ошириш ва жадал ривожланаётган тикувчилик корхоналаримизда кейинги қайта ишлаш учун зарур бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқариш имконини беради.
2-жадвалда кўрсатилганидек, пахта-тўқимачилик кластерларининг ривожланиш кўрсаткичлари ижобий натижаларга эга. Шунингдек, Қорақалпоғистон кишлоқ хўжалигида кластер усули жорий этилиши билан ўртача ҳосилдорлик кўпайганини алоҳида таъкидлаш лозим. Ўрганишлар шуни кўрсатдики,

Қорақалпоғистон кластерларнинг қўшилган қиймат занжири якуний натижага, яъни юқори сифатли тайёр тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришга тўлиқ йўналтирилмаган. Занжирнинг ҳар бир бўғинида қўлланиладиган технологиялар, хомашё ва материаллар тайёр маҳсулотнинг ички ва халқаро бозор талабларига жавоб берадиган юқори сифатини таъминлаш имконини бермаяпти. Албатта, бу бўшлиқларни чет эл инвестицияси ҳисобига амалга ошириладиган янги лойиҳалар билан тўлдириш мумкин. Дунёда ушбу тизим яхши йўлга қўйилган бўлиб унинг хиссасига айрим мамлакатларда жами етиштирилган кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини 50% ва ундан ортиғи тўғри келади. Кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчи хўжаликлар билан уни қайта ишловчи корхонлар кооперацияси ўзаро манфаатлар муштараклигини таъминлайди [4].
Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, келгусида Қорақалпоғистон Республикасида пахта-тўқимачилик кластерларининг ҳуқуқий, иқтисодий, ташкилий ва молиявий муносабатлар механизмини тўғри ишлаб чиқилиши кластер тизимини кенг омаллушувига муҳим омил бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://doi.org/10.33619/2414-948/65/35>
2. <https://uzptk.uz/clusters/>
3. https://doi.org/10.55439/ECED/vol23_iss4/a34
4. Qorabaeв M.M. O'zbekistonda klaster tizimi: muammolar va echimlar. «Актуальные научные

исследования в современном мире» ISCIENCE.IN.UA – С.184-189.
5. Qoraqalpog'iston Respublikasi qishloq xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari asosida. <https://www.argo.uz>

Қорақалпоғистон Республикасида пахта тўқимачилик кластерлари фаолиятини ривожлантириш истиқболлари
Қурбаниязов А.Е.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ табиий фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус

Ушбу мақолада бугунги кунда Қорақалпоғистон Республикасида фаолият олиб бораётган пахта-тўқимачилик кластерлари ҳақида умумий маълумотлар, кластерлар томонидан амалга оширилаётган лойиҳалар ва ушбу лойиҳаларни молиялаш манбалари, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси пахта-тўқимачилик саноати кўрсаткичлари динамикаси, кластерларда мавжуд муаммолар ва уларнинг ечимлари кўрсатилган. Қорақалпоғистон кластерларнинг қўшилган қиймат

«АШЫҚ-НӘЖЕП» ДӘСТАНЫНДАҒЫ МИФОЛОГИЯЛЫҚ МОТИВЛЕР

Максетова Ф.А.

Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы

Қарақалпақлар көп ғана қаҳарманлық дэстанлар менен бир қатарда бай лиро-эпикалық дэстанларға ийе. Лиро-эпикалық дэстанлар қарақалпақлар арасында басқа да қоңсылас туўысқан халықлар сыяқлы узак ўақытлардан пайда болып, хэзирге шекем жасап келеди. Олардың ишинде халық арасына кеңнен таралған хэм баксылардың репертуарынан турақлы орын алған «Ғэрип-Ашық», «Саятхан-Хэмире», «Ашық-Нэжеп», «Хўрлиха-Хэдра» дэстанларын айрықша атап көрсетиўге болады.

Лиро-эпикалық дэстанлардың қарақалпақлар арасында пайда болыў дереклери туўралы хэрқыйлы, гейде бир-бирине қайшы келетуғын пикирлер орын алған. Мэселен, қарақалпақ халық дэстанларын хэм олардың атқарыўшылары болған жыраў-баксылардың устаз-шэкиртлик жолларын бир қэлипке түсирген алым, профессор Қаллы Айымбетовтың пикири бойынша «Қарақалпақ баксылары жыраўларға қарағанда соң пайда болған. Баксылар Хорезм ойпатына көшип келип жайласқаннан соң қарақалпақларға баксышылық өнери кеңнен таралған. Бурыннан киятырған жыраўшылық өнериниң үстине баксышылық өнери қосылып, қарақалпақтың көркем өнери байыған, жырлайтуғын репертуарлары кеңейген. Халық жыршылары қоңсы халықлардан жаңа шығармаларды ўирениў менен бир қатарда оны жетилдирип өзине бейимлеп жырлаған» [1, 126]. Қарақалпақ әдебияты илиминиң тийкарын салған Н.Дэўқараев бул мэселе туўралы мынандай жуўмаққа келеди: «Бул типтеги дэстанлардың барлығы да қарақалпақ халқының өзиниң дөреткен шығармасы емес, қарақалпақ халқының арасында XVII эсирден кейин, эсиресе, XIX эсирдиң ишинде түркменлер, Хорезм өзбеклери арқалы баспа түринде ямаса қолжазба түринде таралған. Бул дэстанлардың бир қатарлары, мэселен, «Ғэрип-ашық – Шэхсанем», «Саятхан-Хэмире», «Ғөрүғлы» XIX эсирдиң ишинде қарақалпақ тилине бир канша өзгертилип аўдарма етилгени белгили. Соның менен қатар, баксылар бул дэстанларды бурынғы қолжазбасындай емес, қарақалпақ халқының жағдайына ылайықлап, өзинше өзгертип, алып таслап та, қосып та айтқаны мэлим. Бул дэстанлардың көпшилигин баксылар қарақалпақлардың арасында XIX эсирдиң ишинде узак жасаған түркменниң атаклы баксысы Сўйеўден хэм Хорезмли өзбек

Ешбай баксыдан ўиренген, солардың стили менен айтады» [2, 261].

Қарақалпақ халық дэстанларын изертлеўши профессор Қ.Максетов улыўма лиро-эпослардың қарақалпақлар арасында қалай тарқалғанына тоқтай отырып, «Қарақалпақ баксылары өзбек, түркмен баксылары менен дөретйўшилик байланыста болып халық поэзиясын, халық музыкасын дөретйўде ўлкен-ўлкен табысларға ерискен. Эсиресе, усындай қубылыстың бир мысалы ретинде түркмен баксысы Сўйеў менен қарақалпақ баксысы Муўсаның арасындағы ең жақсы дослық байланысты көрсетиўге болады...»

Хорезмли өзбеклер, Хорезмли түркменлер арасында кеңнен мэлим болған «Саятхан-Хэмире» дэстаны усы аймақта бирге жасасып, беккем қатнасықта болған қарақалпақлар арасында да тап сол халықлар менен бирдей жағдайда халық арасында тереңнен сиңисип, оның хакыйқый мэдений мүлкине айланып кеткен» [2, 290-291], – деген жуўмаққа келеди.

Бул алымлар лиро-эпослардың қарақалпақлардың арасына таралып, миллий қэдириятлармыздың бирине айланыў себеплери туўралы пикирлери бирин-бири толықтырады хэм дурыс бағдардағы күнделикли хэм тарийхый турмыслық шараятларға байланыслы фактлерге тийкарланған деп есаплаймыз.

Хэр бир дэстанлық дөретпелерде белгили дәрежеде, ўақыялардың раўажланыў бағдарында мифологиялық харақтердеги образлар ушырасып отырады. Олар бирде дэстан қаҳарманларына жәрдемши күшлер есабында сөз етилсе, бирде бас қаҳарманларға қарсы қаратылған образлар түринде баян егиледи. Олардың дэстан сюжетлеринде пайда болыў себеплери қаҳарман образын қэлиплестириў, қаҳарманның ғайры-тэбийий күшлерден жәрдем алыўы ямаса керисинше, оларға қарсы гүресиўи ушын шараят жаратып беретугын эпикалық пикирлердиң нэтийжелери менен беккем байланысқан. Бунда тийкарынан қаҳарманды қоллап-қуўатлаўшы күшлер, қаҳарман белгили бир қыйыншылықларға ушырағанда, басына ис түскенде ғайыптан жәрдемге жетип келетуғын сыйқырлы мифологиялық образлар «кутқарыўшылар» сыпатында хэрекет етеди. Ал, екнши топар мифологиялық күшлердиң – әйдарха, дәў, жин-шайтан, мэстан кемпир хэм тағы басқа атқаратуғын хызметлери қаҳарманға қарсы

27. Шишкина Г.В. Глазурованная керамика Со-гда (вторая половина VIII – начало XIII вв.).— Ташкент: Фан, 1979.—165 с.
28. Ягодин В.Н. Городище Хайван-кала ранне-средневековый Кердер // Археологические иссле-

дования в Каракалпакии. / Отв. ред. И.К.Косымбетов, В.Н.Ягодин.—Ташкент: «ФАН», 1981.—С. 78-102.

IX-XI асрлар Жанубий Оролбўйи ошхона сополлари Саипов С.Т.

Қорақалтоқ давлат университети, Нукус

Мақолада илк Хоразмшоҳлар даврига оид Жанубий Орол манзилгоҳларида олиб борилган археологик қазималар давомида топилган ошхона учун мўлжалланган сирланмаган сопол идишларнинг технологик, типологик хусусиятлари ва безак нақшлари ҳақида сўз боради. Унда, асосан, Амударё дельтасининг чап қирғоқ қисмидаги Миздахқон, Жампикқала, Пулжай аҳоли пунктлари ва бошқа ёдгорликларнинг Хоразмшоҳлар даврига оид ошхона сополлари тасвирланган. Ошхона идишларининг технологик ва типологик хусусиятларига, безакли нақшларига алоҳида эътибор берилади. Ошхона идишлари Жанубий Оролбўйининг ўрта асрлардаги аҳоли пунктларининг сирланмаган маҳсулотлари ва моддий маданияти орасида ўзига хос ўрин эгаллаши исботланган. Морфологик тузилишига кўра Жанубий Оролбўйи ошхона идишлари Ўрта Осиёнинг бошқа минтақаларидаги моддий ашёлар ва этнографик маълумотлар билан таққосланади. Ошхона буюмлари безак элементлари бўйича Жанубий Оролбўйи этник гуруҳлари халқ амалий санъатининг айрим элементлари билан таққосланади. Бу давр керамикаси аввалгисига нисбатан сезиларли ўзгаришларга учрайди, аммо узлуксизлик давом эта-беради. Ошхона идишлари қотишмалар аралашмаси билан яратилган бўлиб, бу уларга юқори ёнғинга қаршилик кўрсатган. Бу давр кулолчилик буюмлари олдинги давр кулолларида фарқли ўлароқ, деярли тўлиқ чарқли бўлиб, идишлар кулол чархида ясалган ва сопол печларда пиширилган. Бу даврда ошхона идишлари геометрик композицияларда майда тўлқинсимон чизиқлар, бармоқлар ва тирноқларнинг чуқурчалари, штамп излари ва бўртма нақшлар кўринишидаги безаклари билан ажралиб туради. Хоразмшоҳлар даврида ошхона идишлари бошқа идишлар қатори Жанубий Оролбўйи аҳолиси орасида кундалик турмушда кенг қўлланилган. Этнографияда маълумки, бундай идишлар махсус ёки культ буюми ҳисобланган.

Кухонная керамика Южного Приаралья в IX-XI вв. Сайпов С.Т.

Каракалпакский государственный университет, Нукус

В статье рассматриваются технологические, типологические признаки и орнаментальные мотивы неполивной керамики кухонного назначения, найденные при археологических раскопках в Южноприаральских городищах, относящихся к периоду раннехорезмшахского времени. В основном описывается кухонная керамика, представленная из Хорезмшахско-го периода кварталов городищ Миздахкана, Джампыкалы, Пулжай и других памятников левобережной части дельты Амударьи. Особое внимание уделяется технологическим и типологическим признакам, орнаментальным мотивам кухонной посуды. Доказывается, что кухонная посуда занимает своеобразное место среди неполивных изделий и материаль-ной культуры средневековых городищ Южного Приаралья. По морфологической структуре кухонная посуда Южного Приаралья сопоставляется с материальными артефактами других регионов Центральной Азии и этнографическими данны-ми. По декоративным элементам кухонные изделия сопоставляются с некоторыми элементами народного прикладного искусства этносов Южноприаральского региона. Керамика этого периода, по сравнению с предшествующим, претерпева-ет значительные изменения, но продолжается преемственность. Кухонные сосуды создавались с примесью дресвы, это дало им высокую огнеупорность. Керамика этого времени, в отличие от гончарной продукции предыдущего периода, почти полностью станковая, сосуды изготовлены на гончарном круге и обожжены в керамических печах. В этом периоде для кухонных сосудов характерна орнаментация в геометрических композициях в виде мелких волнообразных линий, пальцевых вдавливаний и ногтевых насечек, оттиска штампом и рельефные узоры. Кухонная посуда широко использова-лась в повседневном быте среди населения Южного Приаралья наряду с другими посудами Хорезмшахского периода. В этнографии известно, что такие сосуды считались особыми или культовыми предметами.

Kitchen ceramics of the South Aral Sea region of the 9th-11th centuries Saipov S.T.

Karakalpak State University

The article deals with the technological, typological features and ornamental motifs of unglazed ceramics for kitchen purposes, elevated during archaeological excavations in the South Aral settlements, related to the period of the Khorezmshah. It mainly describes the kitchen ceramics presented from the Khorezmshah quarters of the settlements of Mizdakhkan, Dzhampykaly, Pulzhai and other monuments of the left-bank part of the Amudarya delta. Particular attention is paid to the technological, typological features and ornamental motifs of kitchen utensils. It is proved that kitchen utensils occupy a unique place among the unglazed products and material culture of the medieval settlements of the South Aral region. According to the morphological structure, the kitchen utensils of the South Aral region are compared with material artifacts from other regions of Central Asia settlements. Owing to the decorative elements of kitchen products, some elements of folk applied art of the ethnic groups of the South Aral region are given. Ceramics of this period, in comparison with the previous one, undergoes significant changes. Kitchen vessels were created with an admixture of gruss, which gave them high fire resistance. The ceramics of that time, in contrast to the pottery of the previous period, was almost entirely easel, the vessels were made on a potter's wheel and fired in ceramic kilns. In this period, kitchen vessels are characterized by ornamentation in geometric compositions in the form of small wavy lines, finger indentations and nail notches, stamping and relief patterns. The production of embossed kitchen implements is sharply reduced. Kitchen utensils were widely used in everyday life among the population of the South Aral along with other utensils in the Khorezmshah period. In ethnography, it is known that such vessels were considered a cult object.

занжири якуний натижага, яъни юқори сифатли тайёр тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришга тўлиқ йўналтирилмаганлиги занжирнинг ҳар бир бўғинида қўлланиладиган технологиялар, хомашё ва материаллар тайёр маҳсулотнинг ички ва халқаро бозор талабларига жавоб берадиган юқори сифатини таъминлаш имконини бермаётганли-ги, бу бўшлиқларни чет эл инвестицияси ҳисобига амалга ошириладиган янги лойиҳалар билан тўлдириш мумкинлиги ёритилган.

Перспективы развития деятельности хлопково-текстильного кластера в Республике Каракалпакстан Курбаниязов А.Е.

Каракалпакский научно-исследовательский институт естественных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Нукус

В статье представлена общая информация о хлопково-текстильных кластерах, действующих на сегодняшний день в Республике Каракалпакстан, реализуемых кластерами проектах и источниках финансирования этих проектов. Также под-робно освещается динамика показателей хлопково-текстильной отрасли Республики Каракалпакстан, существующие проблемы в кластерах и пути их решения. Тот факт, что цепочка добавленной стоимости кластеров Каракалпакстана не полностью ориентирована на конечный результат, то есть на производство качественной готовой текстильной продукции, что технологии, сырье и материалы, используемые в каждом звене цепочки не позволяют обеспечить высокое качество готовой продукции, отвечающей требованиям внутреннего и международного рынка, эти пробелы восполняются за счет иностранных инвестиций. Подчеркнуто, что они могут быть заполнены новыми проектами.

Prospects for the development of the activities of the cotton-textile cluster in the Republic of Karakalpagistan Kurbaniyazov A.E.

Karakalpak Research Institute of Natural Sciences of the Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus

This article provides general information about the cotton-textile clusters currently operating in the Republic of Karakalpak-стан, the projects implemented by the clusters and the sources of funding for these projects. The dynamics of indicators of the cotton and textile industry of the Republic of Karakalpakstan, the existing problems in clusters and ways to solve them are also covered in detail. The fact that the value chain of the clusters of Karakalpakstan is not fully focused on the final result, that is, the production of high-quality finished textile products, that the technologies, raw materials and materials used in each link of the chain do not allow ensuring the high quality of finished products that meet the requirements of internal and international market, these gaps are filled by foreign investment. It is emphasized that they can be filled with new projects.

**ВКЛАД ХОРЕЗМСКИХ ТРУЖЕНИКОВ ТЫЛА
В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ**

Аллаберганов Ш.Й.

Ургенчский государственный университет

Мужество, стойкость и настойчивость, проявленные нашим народом в годы Второй мировой войны, формировались не на основе какого-либо приказа или предписания, а представляли собой проявление высокого чувства чело-веколюбия, воли сердца. Всякая душа, жаждущая мира и спокойствия, чем могла, помогала фронту, максимально укрепляя тыл. Рабочие Хорезма, проникнутые патриотическими чувствами, в проводимых митингах и демонстрациях призывали к борьбе против фашизма и заявляли, что готовы мобилизовать всю свою энергию для правого дела, для победы; они выразили готовность день и ночь работать во фронтовых условиях и обеспечивать наших доблестных бойцов необходимыми продуктами питания, одеждой, заводы – сырьем.

22 июня 1941 года состоялся большой митинг трудящихся города Ургенча, в котором приняли участие более 3000 человек. Выступившие представители из числа рабочих, служащих и интеллигенции выразили свою ненависть к варварскому нападению фашистов и готовность защищать Родину [15].

В годы Второй мировой войны в регионе ставились задачи, которые нужно было выполнять немедленно. При этом подчеркивалось укрепление тыла, фронта и обеспечение его бесперебойной работы, перевод каждого города, района, совхоза и колхоза, фабрики и завода на военные рельсы, постепенное пополнение рядов армии. Было принято постановление Государственного комитета обороны «О всеобщем обязательном обучении военному делу граждан СССР» от 18 сентября 1941 года, предусматривающее обязательное военное обучение граждан СССР мужского пола в возрасте от 16 до 50 лет [7], обеспечение полного выполнения в установленные сроки планов сельскохозяйственного производства, особенно по производству хлопка и т.д. [9]. При реализации этих задач резко возросла потребность в трудовых ресурсах. Среди населения стали выражаться лозунги типа «Пусть каждый проявит себя на трудовом фронте, как братья-фронтовики» [8], «Женщины и девушки! Овладейте мужскими профессиями, заменяйте мужчин, ушедших на фронт!», «Изучайте основы противовоздушной и противохимической защиты, санитарную работу и связь!»,

«Помогите Красной армии разгромить немецко-фашистских захватчиков!» [5]. Эти лозунги призывали народ к повышению производительности труда.

Благодаря энтузиазму и отваге трудящихся области на промышленных предприятиях было налажено производство продукции для фронта. Были использованы дополнительные возможности для перевода промышленных предприятий на работу на базе местного сырья. Стало набирать обороты народное движение за экономии топлива, электроэнергии и сырья за счет полного использования имеющихся мощностей оборудования на предприятиях области. За счет мобилизации внутренних резервов было организовано и производство дефицитных запчастей и деталей.

Согласно постановлению Хорезмского областного исполнительного комитета депутатов трудящихся от 27 апреля 1942 года за № 28 «О начале и окончании рабочего времени в учреждениях и организациях Хорезмской области» с 1 мая 1942 года рабочее время в учреждениях и организациях Хорезмской области началось с 8 утра, а окончание было запланировано на 16:30. Обеденный перерыв длился с 12:00 до 12:30 часов [2]. С 1 октября 1942 года режим работы предприятий и учреждений Хорезмской области был установлен [6] с 9:00 до 17:30 по местному времени, а обеденный перерыв – с 13:00 до 13:30.

В годы войны на Ургенчском маслозаводе были организованы митинги, как и на других предприятиях. С этих дней было объявлено, что на заводе будет введен обязательный 10-часовой рабочий день, а при необходимости можно будет перейти на 2-3 смены. Женщины заняли место ушедших на войну мужчин во всех участках и цехах Ургенчского маслозавода. В первый и второй годы войны, несмотря на то, что производственные показатели снизились на 25-30 процентов, защитникам Родины и жителям осажденных городов было отправлено более 10 тысяч тонн различной продукции. В годы войны для повышения эффективности между производственными бригадами завода внедрялись состязательные формы работы. В 1943 году рабочие первой бригады завода одержали победу и выполнили план на 103,8 процента. Наибольших успехов добились

зывает, что в изучаемый период преобладает неполивная керамика со светлым ангобированием, иногда имеющая розоватый оттенок. Основная масса неполивной керамики IX-X вв. (хозяйственная и кухонная керамика) сохраняет черты местной афригидской культуры Хорезма VII-VIII вв. Керамика этого времени, в отличие от гончарной продукции предыдущего периода, почти полностью станковая, сосуды изготовлены на гончарном круге, частично от руки со следующим поправлением в станке и

обожжены в керамических печах. Кухонные сосуды создавались с примесью дресвы, это дало им высокую огнеупорность. Хотя бытовали лепные сосуды, но они значительно уменьшились. Отделка внешней поверхности сосудов была очень тщательной, хорошо заглажена, нанесена соответствующая орнаментация перед обжигом. В целом гончарные изделия IX-XI вв. значительно стандартизировались, а ассортимент их становился все более и более разнообразным.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анарбаев А. Ахсикет – столица древней Ферганы. / Отв. ред. А.А.Аскаров.—Ташкент: Tafakur, 2013.—535 с.
2. Акымбек Е.Ш., Нуржанов А.А. Винодельческая мастерская на средневековом городище Актобе // Известия НАН Республики Казахстан. / Серия общественных наук. № 1.—Алматы, 2009.—С. 99-105.
3. Армарчук Е.А. Садвар – средневековый город на юго-востоке Хорезма (к изучению хорезмийской городской культуры IX-XI вв.) // АКД.—М., 1992.—26 с.
4. Ахраров И. Кухонная керамика Ферганы // ИМКУ. Вып. 7 / Отв. ред. В.А.Шишкин.—Ташкент: «ФАН», 1966.—С. 125-133.
5. Байпаков К.М., Терновая Г.А. Религии и культы средневекового Казахстана (по материалам городища Куйрыктобе).—Алматы: БАУР, 2005.—236 с.
6. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Кн. II. Урбанизация Казахстана в IX-начале XIII вв. / Отв. ред. Б.Е.Кумек.—Алматы, 2013.—514 с. илл.
7. Богословская И.В. Каракалпакский орнамент: образ и смысл.—Алматы: МИЦАИ, - 220 с.
8. Бентович И.Б. Керамика Пенджикента. // Труды Таджикской археологической экспедиции ИИМК АН СССР, ИИАЭ АН Тадж. ССР и ГЭ. Т. II. 1948-1950 гг. / Под общей ред. А.Ю.Якубовского. МИА, № 37.—М.-Л., 1953.—С. 133-145.
9. Вактурская Н.Н. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX-XIV вв.) // Керамика Хорезма / Труды ХАЭЭ. Т. IV / Ред. С.П.Толстов, М.Г.Воробьева.—М.: Изд-во АН СССР, 1959.—С. 261-342.
10. Вишневская Н.Ю. Ремесленные изделия Джигербента (IV в. до н.э. – начало XIII в. н.э.).—М.: Восточная литература, 2001.—176 с.
11. Вишневская Н.Ю. Керамический комплекс IX в. из субструкционной клетки цитадели Джигербента // Средняя Азия. Археология. История. Культура. // Материалы международной конференции, посвященной 50-летию научной деятельности Г.В.Шишкиной.—М.: «Пересвет». 2000.—С. 36-44.
12. Гудкова А.В. Ток-кала. / Отв. ред. Л.И.Альбаум.—Ташкент: «Наука», 1964.—152 с., 17 табл.
13. Доспанов О.Т. К вопросу о классификации средневековой керамики правобережного Хорезма // История и археология Турана. № 4 / Отв. А.Э.Бердимуратов.—Самарканд, 2019.—С. 172-187.
14. Жданко Т.А. Изучение народного орнаментального искусства каракалпаков // СЭ. М., 1955, № 4.—С. 56-69.
15. Исомиддинов М.Х., Яркулов А.А. Нахшаб хунармандчилиги тарихи (V-IX асрлардаги кулолчилик, темирчилик ва шишасозлик материаллари асосида). / Отв.ред. Р.Х.Сулайманов.—Ташкент: «Yangi Nashr», 2014.—216 с.
16. Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э.—I тысячелетие н.э. / Отв. ред. Э.В.Сайко.—М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. - 396 с.: ил.
17. Манылов Ю.П. Глава 4. Средневековые хорезмийские памятники Восточного чинка // Древняя и средневековая культура юго-восточного Устюрта / Отв. ред. С.К.Камалов.—Ташкент: Фан, 1978.—С. 199-285.
18. МБАЭ. Вып. VII. Отчет о раскопках в Пайкенде в 2005 году. СПб. - Санкт-Петербург, 2006.—149 с.
19. МБАЭ. Вып. XI. Отчет о раскопках в Пайкенде в 2009-2010 годах. СПб.—Санкт-Петербург, 2011.—191 с.
20. Неразик Е.Е. Керамика Хорезма афригидского периода // Керамика Хорезма / Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. IV / Отв. ред. С.П.Толстов, М.Г.Воробьева.—М.: Изд-во АН СССР, 1959.—С. 221-260.
21. Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии.—М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959.—398 с.
22. Сенигова Т.Н. Керамика городища Алтын-Асар. Опыт хронологической периодизации, построенной на материалах Хорезмской экспедиции Академии наук СССР 1946-1951 гг.: АКД. - М., 1954.—14 с.
23. Смагулов Е.А. Древний Сауран.—Алматы: «АБДИ», 2011.—434 с.
24. Смагулов Е.А. Археологические исследования городища Алтынтобе в Отрарском оазисе: находки // Известия НАН Республики Казахстан. Серия Общественных наук 3 (282) № (282), май-июнь 2011 г./ гл. ред. С.Ж.Пиралиев.—Алматы. 2011. - С. 57-79.
25. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. / Отв.ред. Т.А.Жданко.—М., 1969.—336 с.
26. Труды Семиреченской археологической экспедиции. «Чуйская долина». // Сост. под рук. А.Н.Бернштама. / МИА № 14. - М.-Л.: 1950.—160 с. + XCV табл.

Вышеописанные лепные подправленные станком крышки имеют широкий ареал распространения. Они встречаются в керамическом комплексе кердерской культуры (Ягодин, 1981. С. 93. Рис. 8, 13-15) на раннесредневековых объектах юго-восточного Устюрта (Манылов, 1978. С. 263. Рис. 82, 8, 11) и Каваткалинского оазиса хорезмшахской эпохи (Вактурская, 1959. С. 303). Кроме того, лепные крышки с оттиснутыми и богато украшенными налепными жгутами, насечками, зашипами находят аналогии в Присырдарьинских городах, таких, как Кескен Куюк-кала (Левина, 1971. С. 85. Рис. 81, 41-57), в памятниках третьего этапа джетыясарской культуры и Отрарского оазиса (Левина, 1996. С. 189. Рис. 67, 68). Здесь наблюдается влияние тюркской среды в материальной культуре северной и восточной периферии Хорезма. Подобные крышки известны также в памятниках Ферганы-Ахсикета (Анарбаев, 2013. С. 417), раннесредневекового Нахшеба (Исомиддинов, 2014. С. 164-165), Бухарского Согда (МБАЭ. 2011. С. 62. Рис. 18) и Казахстана (Акымбек, 2009. С. 103. Рис. 4, 5). Там по аналогиям с соседними регионами их датируют IX-X и XI-XIII вв.

Растительный орнамент. Крышки более крупного и среднего размера украшены рельефным узором в виде лепестков цветов или листьев деревьев. Поверхность украшена рельефно-елочным орнаментом (рис. 4. А. 6). Есть варианты крышки с богато орнаментированным рельефом, оттиснутым с помощью штампа (рис. 4. А. 7). На лицевой поверхности обоих типов крышки орнаментированы чередующимися лепестками растений, где открытое пространство заполнено геометрическими фигурами косоугольного треугольника или г-образным рельефным узором (рис. 4. А. 2, 6; 4. В. 1).

В основном лицевая поверхность крышек украшалась резным и штампованным орнаментом в виде симметрично расположенных прорезных веточек и листьев растений. Орнамент наносился с помощью формы – штампа, или же острым предметом аккуратно вырезали образующие завитки и полуспираль, растительные побеги с пяти- или шестилепестковыми растениями, цветами, бутонами и узкими длинными листьями.

Растительно-геометрический орнамент. Хумы, хумчи, тагоры, кувшины, крышки и котлы покрывались светлым ангобом и украшались прорезным орнаментом, рельефными налепами, резьбой и оттисками штампов в виде крестов, кругов и геометрическими мотивами. Некоторые типы крышки, особенно выпукло-овальной формы, богато украшены штампованным, резным, прочерченным, налепным орнаментом растительного и геометрического характера. Об орнаментальных композициях каракалпаков исследователи приводят рассудительную аргументацию, что орна-

ментальная композиция – это составление, построение узора по определенной структуре, отличающейся художественной завершенностью, а также определенным образным содержанием. Даже простейшие знаки (кружки, волнистые или прямые линии, крестики, треугольники и квадраты) для создателей декора были не просто рисунками, а символами, которые, объединяясь в композиции, приобретали определенное смысловое значение, в том числе определяли взаимоотношения между людьми и окружающим миром (Богословская, 2019. С. 133-134). Почитание растений древними народами подтверждено изображениями на предметах культа (Байпаков, 2005. С. 153). Все орнаментальные композиции, конечно, имели смысл мотивов магического или оберегательного характера, или своеобразного стилизованного обряда и ритуала.

Зооморфный орнамент. Из зооморфных сюжетов встречаются ручки крышек из грубого темного теста в виде головок баранов (Гудкова, 1964. С. 135. Рис. 36, 7 А, Б, 8 А, Б) (рис. 2. 11, 14). Аналогичные навершия крышек известны на городище Отрарского оазиса VIII-XII вв. (Байпаков, 2005. С. 94. Рис. 63). Баран и его рога издревле считались магическими. Многочисленные этнографические наблюдения свидетельствуют, что пережитки, связанные с культом барана, считали оберегом для дома от «дурного глаза», затрагивание головы животного принесет удачу и т.д. (Снесарев, 1969. С. 316-317). Хозяйственный опыт разведения мелкого и крупного скота у народов дельтовых районов Амударьи и Сырдарьи восходит к глубокой древности. В этой связи неслучайно, что с одомашненным скотом были связаны различные культы, а мотив рогов стал одним из самых распространенных элементов в орнаменте каракалпаков (Богословская, 2019. С. 152). В свое время исследователь Т.А.Жданко отмечала, что «мотив рогов – муйиз – повсеместно встречается еще на керамике андроновского типа» (Жданко, 1955, № 4. С. 67-68).

В целом этому периоду для керамических изделий характерна орнаментация в геометрических композициях в виде мелких волнообразных линий, пальцевых вдавливания и ногтевых насечек, оттиска штампом и рельефные узоры. Особенно они присущи кухонным сосудам этого периода.

Таким образом, неглазурованная кухонная керамика Южного Приаралья с середины IX-начала XI вв. постепенно развивается, становится разнообразной по виду, типу и функциональному назначению, а также по технике украшения и формовке. Хозяйственные успехи этого периода отразились на состоянии керамического производства региона. Статистический анализ, проведенный на основе материалов Миздахкана, Пулжая и Джампыккала пока-

рабочие маслوبيны и мыловаренных цехов. 465 рабочих, инженеров и техников завода ушли на фронт. Треть из них не вернулась [18].

На второй день войны на Швейной фабрике № 7 города Ургенча была организована трехсменная работа [10]. В результате на 1 июля 1941 года на швейной фабрике работало 70 стахановцев (тот, кто добился высокой производительности труда, выполнив норму на 150 % и выше), а через месяц, 1 августа 1941 года, их число увеличилось до 89 работников [1].

В Хорезмской области, как и в целом по республике, производственные планы по всем отраслям были выполнены досрочно. Рабочие, инженерно-технические работники швейной фабрики им. Навои, являющейся одной из ведущих предприятий области, выполнили 10-месячный производственный план досрочно на 100,3 процента. Коллектив артели «Янги турмуш» показал пример безграничного патриотизма в обеспечении качественной едой и сладостями как участников фронта, так и трудящихся тыла. К 20 октября годовой производственный план предприятия выполнен на 127,6%. Самандарова, Курбанова и Зубкова из стахановцев военного времени выполнили свои десятимесячные обязательства более, чем на 300 процентов. Ткачи артели «Умид» города Хивы из коконных отходов получали высококачественный шелк и наладили производство продукции для фронта путем разработки шелковых платков андижанского и намаганского образцов [11].

В артель «Красный Восток» Янгибазарского района на работу было принято 80 мужчин и женщин с инвалидностью разных групп, которые работали в две смены. Если в 1941 году в артели работало 4 стахановца и 2 ударника, то в 1942-1943 годах их численность достигла соответственно 8 и 4 человека [12]. В этом районе в артели «Янги йул» работало 290 рабочих, с первых дней войны предприятие перешло на трехсменную работу [13]. Артельщики выполняли план досрочно, их производительность была в три-четыре раза больше нормы.

С первых дней войны остро встала проблема рабочих и инженерно-технических кадров. Потому что трудоспособное население, в основном мужчины, работавшие на заводах, фабриках, в колхозах и совхозах, были мобилизованы на фронт либо привлечены на оборонные предприятия.

В таких условиях трудовые резервы могли пополняться за счет стариков, инвалидов, пенсионеров и женщин, а также подростков, не достигших призывного возраста. Большинство мужчин, работающих на Гурленском хлопкоочистительном заводе, ушли на фронт. Представители районной администрации обратились к женщинам, домохозяйкам с призывом

занять места своих мужей и братьев на производстве, ушедших на войну. Призыв дал хорошие результаты. Матери и сестры воинов, сражавшихся на фронте, откликнулись на этот призыв и приступили к работе в полную силу, заняв места своих близких. Они поступили в техникумы, курсы и осваивали новые профессии.

В годы войны особым патриотическим духом были пронизаны и души сельских тружеников. Как и на промышленных предприятиях, всю работу в сельском хозяйстве выполняли женщины, девушки и подростки. Не будет преувеличением утверждение того, что женщины стали главной движущей силой в колхозном производстве.

Устанавливались надбавки к рабочим дням и в сельском хозяйстве. Были обнародованы постановления Совета Народных Комиссаров СССР и Центрального Комитета ВКП (б) «Об увеличении минимальной продолжительности рабочего дня колхозников», «О порядке мобилизации трудоспособного населения городов и сельской местности на сельскохозяйственные работы в колхозы, совхозы и МТП» [3]. В постановлении определена работа в хлопководческих районах в размере 30 рабочих дней для каждого колхозника до 15 мая, не менее 45 рабочих дней с 15 мая по 1 сентября, не менее 45 рабочих дней с 15 мая по 1 сентября, не менее 45 рабочих дней с 1 сентября по 1 ноября. Остальные рабочие дни считались с 1 ноября [3]. Во время войны в соответствии с постановлением решено было увеличить обязательный минимум рабочего дня для колхозника и колхозницы со 100 до 150 рабочих дней в зависимости от особенностей района. В этом постановлении был указан обязательный минимум рабочих дней для подростков от 12 до 16 лет, который должен быть отработан в течение года. Данный минимум составлял не менее 50 рабочих дней [4]. В случае невыполнения указанных минимумов было предусмотрено определенное наказание. Советом Народных Комиссаров СССР и Центрального Комитета КПСС определены следующие меры в соответствии с постановлением Президиума Верховного Совета СССР от 15 февраля 1942 года: колхозники, трудоспособные и не отработавшие обязательного минимума рабочих дней в период сельскохозяйственных работ без уважительных причин, будут привлечены к ответственности и по приговору народного суда наказаны в виде исправительных работ в колхозах на срок до 6 месяцев, и до 25% их заработной платы удерживалось в пользу колхоза. С этой же целью в колхозах предлагалось ввести такой порядок, согласно которому в отношении трудоспособных колхозников и колхозниц, не выполнивших в течение года обяза-

тельный минимум рабочих дней, исключить из колхоза, лишить прав колхозника и приусадебного участка [4].

Было разрешено мобилизовывать учащихся 6-10 классов неполных и средних школ в селах и городах, а также студентов техникумов и высших учебных заведений на сельскохозяйственные работы.

Большое внимание уделяется формированию у учащихся трудовых навыков и подготовке к работе. В годы войны они продолжали учиться, осваивая различные профессии. Они помогали колхозам и совхозам в уходе за посевами и уборке урожая, собирали железную руду, спонсировали госпитали, давали концерты для раненых, всячески помогали ветеранам и инвалидам войны и их семьям [16].

В 1942 году колхозы получили от государства ответственные поручения. В соответствии с ними необходимо было расширить посевные площади, повысить урожайность, увеличить поголовье и продуктивность скота. Объем заказов определялся серьезной военной обстановкой. Центр призвал всех колхозников и колхозниц неустанно трудиться на полях и давать фронту и стране все больше зерна, мяса и сырья для промышленности [4].

Как бы самоотверженно не работали трудящиеся района, для удовлетворения постоянно растущих потребностей в сельскохозяйственной продукции на фронте и в тылу, не было возможности в полной мере преодолеть невиданные трудности военного времени.

Отправка на фронт специалистов сельского хозяйства и всех трудоспособных мужчин, дальнейшее расширение посевных площадей зерна и хлопка, нехватка техники и минеральных удобрений вызвали большие трудности в развитии хлопководства.

В таких условиях массовое вовлечение в колхозное производство нетрудоспособных лиц, в частности людей пожилого возраста, подростков и женщин могло бы частично компенсировать нехватку трудовых ресурсов. Однако этот недостаток не мог быть полностью компенсирован ни продлением продолжительности рабочего дня, ни увеличением объема работы, возлагаемой на каждого работника.

Вместе с ростом трудовой активности сельскохозяйственных рабочих увеличилась и доля колхозников, участвующих в общественном производстве. Рост производственной активности колхозников отразился на показателях трудодня каждого трудоспособного человека, в том числе подростков. Например, если в 1940 году каждый колхозник трудоспособного возраста в среднем отработал по 217 рабочих дней, то в 1941 году необходимо было повысить это до 233 рабочих дней, в 1942-1943 годах – 278-280 рабочих дней, в 1944 году – 311

рабочих дней. Увеличение среднегодового рабочего дня колхозников явилось основным источником восполнения трудящихся, занятых в промышленности и строительстве, затем призванных в ряды действующей армии [16].

К началу войны в области было произведено 36,3 тыс. тонн хлопкового волокна, 3 тонны шёлка, 63 тыс. метров хлопчатобумажных тканей, 75 тыс. метров шелковых тканей, 16 тысяч пар кожаной обуви, объем произведенного мяса составлял 800 тонн, животного жира – 12 тонн, растительного масла – 8316 тонн [14, С. 12, 71-76, 81-84].

На начало войны количество произведенных консервов в области составляло 15 тысяч банок, объем кондитерских изделий – 204 тонны, вина из винограда – 129 тысяч литров, 40-процентного хозяйственного мыла – 1423 тонны.

Показатель по разведению крупного рогатого скота (по всем отраслям хозяйства) в 1941 г. по республике составлял 1 693 100 голов, а по области – 135 300 голов. Колхозы и совхозы в 1941 г. по республике выполнили план по разведению 515 800 голов убойного скота, по области 41 400 голов, по республике 629,7 тыс. голов, по области — 45,9 тыс. голов. В республике поставлено 85,2 тыс. голов, в области — 3,2 тыс. голов.

В 1941 году во всех отраслях хозяйства республики выращивалось 104,3 тыс. голов свиней, в колхозах и совхозах – 39,5 тыс. голов, во всех отраслях хозяйства области – 2,0 тыс. голов, в колхозах в среднем 1,8 тыс. голов.

По республике во всех отраслях хозяйства разведено 2872,9 тыс. голов каракулевых овец, в колхозах и совхозах – 2426,2 тыс. голов, всего по области 65 тыс. голов. Общее количество других пород овец составило 1 571 900, из них 884 тыс. разведено в колхозах и совхозах, в среднем по области 0,1 тыс. голов. Всего в республике выращивалось 1 565,4 тыс. коз, в колхозах и совхозах – 443 тыс. голов, в области – 20,5 тыс., в колхозах – 3,3 тыс. [14, С. 85-88, 163-173].

В самые тяжелые годы войны (1941-1942) хлопкоробы, кокономотальщики, скотоводы проявили мужество, всемерно укрепляли трудовую дисциплину и добились высоких результатов. На полях области полностью выполнили свои нормы 53315 тысяч человек, двойную норму – 10495 человек, тройную норму – 2445 колхозников. В самые трудные периоды сельскохозяйственных работ горожане протягивали жителям сёл руку помощи: бок о бок с колхозниками работали 8003 пожилых человека, более 21 000 школьников.

Тяготы военного периода, потрясшие весь мир, довели до того, что рабочий, усердно трудившийся с утра до ночи, мог получать в день

мических и каменных котлов долго сохраняются, сосуды IX-X и XI – начала XIII вв. имеют схожие формы, ручки-выступы. Однако керамические котлы слабо орнаментированы, лишь некоторые из них украшены наклепными деталями и процарапаны в верхней части венчика. В тесте поздних керамических котлов серого обжига встречаются примеси гипса и дресвы, черепок плотный, тонкий.

В орнаментации неполивных изделий можно выделить по способу и характеру композиции со следующими сюжетами: растительные, геометрические, растительно-геометрические и зооморфные.

Геометрический орнамент. Орнаментальные мотивы кухонных сосудов украшены одним из типов барботина, лепными фигурами, прочерченными линейно-волнистыми орнаментами, нанесенными оттисками зубчатого штампа и розетки. Комплекс кухонной керамики генетически сохраняет архаические (афригидские и степные тюркские) признаки оформления. При этом господствует ремесленный способ воспроизведения. Создание тюркского каганата, распространение ислама привело к неординарным культурным процессам. Наряду с позитивными явлениями в духовной жизни распространились новшества в материальной культуре, в том числе инновация в формах керамических изделий и орнаментальных мотивов (зооморфные ручки, сосуды на трех ножках цилиндрической формы). Начиная с IX в. в Южном Приаралье усиливаются культурные и ремесленные связи с другими областями Средней Азии, особенно с Согдом. Наблюдается явное сходство неполивной посуды Южного Хорезма с мавереннахрской (согдийской), меньше заметно влияние северо-хорасанской (мервской) керамики. При этом местная традиция производства керамических изделий сохраняется, развивается, меньше наблюдается имитация заимствованных форм и орнаментаций. Совокупность фактов позволяет предположить, что к середине IX-X вв. в Южном Приаралье складываются мощные керамические школы, имеющие локальные признаки. При этом надо отметить, что без учета некоторых деталей в продукции гончарства области наблюдается общность. Форма и орнаментальные мотивы в целом имеют характер стандартизации в выпускаемых керамических изделиях. В неполивных сосудах этого периода в орнаментациях преобладают в основном геометрические элементы.

Некоторые виды кухонной керамики частично или сплошь покрывались беловатым, светлым, желтым и красным ангобом с целью декорирования черепка. Возможно, массовое производство неполивных керамических изделий с этого периода и распространение глазурованных сосудов привело к широкому использованию различных оттенков ангоба.

На крышках этого периода геометрические и растительные орнаменты хорошо прослеживаются. На поверхности изделия нанесены штампованные треугольники разной формы, среди них фигуры, напоминающие листообразный орнамент, внутри геометрические элементы. Внутри них также имеются разные треугольники (рис. 4. А. 4). На другой крышке поверхность делилась на секторы, на них штампованный орнамент, напоминающий сужающиеся трапециевидные четырехугольники (рис. 4. А. 8). По краям крышки прослеживаются явные признаки копоги. Видимо, крышка долго использовалась в качестве атрибута кухонного инвентаря. В следующей крышке края орнаментированы жгутообразным валиком, по кругу прослеживаются вдавленные следы пальцев, пространство между краями и серединой остаются незаполненными, в серединной части линейно-процарапанный орнамент сужающегося круга, символизирующий мотив солнца, за ним прослеживаются следы утраченной ручки (рис. 4. А. 1). Среди крышек встречаются изделия с глубоким рельефным орнаментом на поверхности. Края крышки оформлены в виде треугольника, поверхность полностью покрыта парными листьями, между которыми прослеживаются насечки в виде треугольника, нанесенные и прямыми, и волнистыми линиями; поверхность покрыта беловатым ангобом (рис. 4. А. 2-3). Плоская поверхность крышки имеет богатый штампованный орнамент, где поверхность крышки разделена на две круговые секции, внутри которых нанесен орнамент в виде неровных четырехугольников. Между секциями расположен выпуклый круг. В середине крышки имеется грибовидная ручка, верхняя часть которой оформлена в виде шестиугольника (рис. 4. В. 5).

Крышки из этой группы с грибовидной ручкой, плоского дисковидного вида. Внешняя лицевая поверхность тщательно украшена оттиснутыми при помощи калып-формы рельефно-выпуклыми узорами. Поверхность разделена на секции, внутри каждой нанесена прямоугольная выемка, пространство между секциями заполнено треугольным рельефом (рис. 4. А. 6-7).

По краю венчика нанесена выемка острым инструментом, а на поверхности имеется рельефно-выпуклый узор в виде полуovalных медаллонов (рис. 4. В. 1). Вторым вариантом представлен фрагмент, отличающимся от других формой и рельефным выпуклым орнаментом. Он напоминает выемчатую линию в виде ёлочки, промежутки заполнены кругами.

Иногда на грибовидных или блоковидных ручках сверху изображены крестообразный знак и неправильный пятиконечник. Рельефный орнамент напоминает вихревую розетку, расположенную в круговой секции (рис. 4. В. 4-5).

нок. Дно плоское, округлой формы. К горловине и нижней части тулова прикреплена небольшая пластинчатая ручка (рис. 2. 9). Сосуд сформован вручную грубо обработанным куском глины. Формовочная масса плохо промыта, с обильными примесями шамота. Поверхность затерта до обжига жидкой глиной. Обжиг костровый, средний. Черепок в изломе коричнево-красноватого цвета. Поверхность сосуда закопчена.

Горшки. Они имеют шаровидное тулово, приземистый корпус, плоское дно, петлевидную ручку. Надо отметить, что среди представленных горшков переходного периода имеются также относящиеся к кухонным сосудам. Они делятся по формам на два варианта.

Первый вариант горшка представлен шаровидным туловом, с отогнутым наружу венчиком, плоским дном. Большинство этих горшков происходит с городища Миздахкан из раскопа VII, где культурный слой относится к IX-X вв. Тесто изготовлено с примесью песка и дресвы. Черепок в изломе красно-коричневый (рис. 2. 1-4, 13). Второй вариант имеет небольшой размер с округлым туловом, вертикальной горловиной и широким устьем, оформлен он по закраине воротничковым венчиком. С внешней стороны венчик украшен грубыми вертикальными защипами. Он имеет вертикальную, округлую в сечении с резким переломом в верхней части ручку. В тесте примеси шамота. Качество проминки невысокое. Сформован сосуд вручную без применения гончарного круга. Обжиг ровный, черепок в изломе серый. На внешней поверхности венчика валик с вертикальными защипами, внешняя поверхность черепка сильно закопчена (рис. 2. 2, 12). Такие горшки из Куля-Уаза, датированные IX в., имели широкое устье, прямую низкую шейку, переходящую в широкие, пологие плечи. Аналогичные горшки были найдены среди керамики на других памятниках Хорезма (Гудкова, 1964. С. 134. Рис. 36, 3) и в соседних регионах X-XI вв. (Байпаков, 2013. С. 319. Рис. 131, 6, 7).

Преобладающее большинство горшков этой категории изготовлено без применения станка, с добавлением в тесто примесей. Некоторые из них имеют вертикальную петлевидную ручку, прикрепленную с одной стороны к закраине венчика, а с другой к тулову сосуда. Многие из них украшены орнаментом в виде налепов, нарезным и процарапанным геометрическим мотивом. У всех обжиг ровный, черепки в изломе темно-коричневого оттенка.

Лепные крышки отличаются от станковых своим неровным видом и формой. Они делятся на 2 типа: дисковидные и выпуклые.

I тип имеет плоскую дисковидную форму, на лицевой поверхности с оттиснутой орнаментацией. Черепок в изломе красно-коричневого оттенка (рис. 4. А. 5, 7). Диаметр меньшего размера, чем станковая крышка. По-

добные крышки находят близкие аналогии в памятниках Хорезма (Вактурская, 1959. С. 280. Рис. 5, 1-2, 7) и Южного Казахстана.

II тип – выпуклая формовка крышки неравномерная, ручной лепки. Поверхность без орнамента покрыта светло-белым ангобом. Возможно, крышка предназначена для миниатюрных сосудов (рис. 4. В. 3). Второй вариант более крупного размера, черепок в изломе темно-красный, тесто неплотное. На поверхности геометрический орнамент (рис. 4. В. 6). Такие крышки встречаются среди керамического комплекса Тараза и относятся к XI-XII вв. (Байпаков, 2013. С. 327. Рис. 140, 1-4), а также на городище Замахшар в слоях X-XI вв. (Вактурская, 1959. С. 280. Рис. 18, 31-32).

Лепные котлы генетически связаны с гончарными изделиями, они имеют округлое тулово, слегка вытянутое по вертикали, плавно переходящее в расширяющееся горло. Они украшены под венчиком и на плечиках налепными жгутами с вдавлениями и защипами, имеют две горизонтальные ручки (рис. 3. 1-2). Подобные котлы близкие аналогии керамическому комплексу Кердера VII-VIII вв. (Гудкова, 1964. С. 58, 70. Рис. 14, 10, 13; 19. 15, 17) и Ферганы IX в. (Ахраров, 1966. С. 128. Рис. 2 а). Одно-ручные лепные сосуды, сохраняя общий профиль, орнаментированы жгутами с насечкой и защипами в виде волнистых линий, они датируются IX в. и свидетельствуют о связях с кочевой периферией низовьев Амударьи и с культурами нижней и средней Сырдарьи.

Изготавливали также котлы с шаровидным туловом, с цилиндрическим горлом и отогнутым венчиком. По схожим морфологическим элементам они подразделялись на варианты. Первый с цилиндрическим горлом, отогнутым венчиком-валиком, отделенным от горла горизонтальным ребром. На плечиках имеет массивные, горизонтально расположенные ручки, и на середине сосуда налепной выступ, служивший опорой. На внешней стороне под венчиком «ногтевые» вдавливания. Сосуд имеет расположенные параллельно друг другу горизонтальные подковообразные ручки с пальцевым вдавливанием (рис. 3. 1). Второй вариант имеет округлое тулово, слегка вытянутое по вертикали, расширяющееся горло (рис. 3. 2). Котел украшен налепными жгутами, образующими дуги, круги, наклонные линии, обогащенные насечками (Вишневская, 2001. С. 34-35). Третий вариант с отогнутым наружу венчиком, диаметром устья 26-28 см, толщиной стенки 1,4-1,6 см. Изготовлен с примесью мелкодробленого шамота и песка. На внешней стороне венчика прикреплен трапециевидный выступ, по всей окружности котел опоясан вертикальным рифлением. Просматриваются следы вертикальных линий, выполненных ножом по всему тулову (рис. 3. 4).

В целом морфологические признаки кера-

500 граммов хлеба, детям было положено по 200 граммов. В 1941-1945 годах количество семей сократилось с 50 927 до 4 550, а количество трудоспособных рабочих уменьшилось с 123 200 до 84 400 человек [15].

В заключение следует сказать, что, несмотря на тяжелые условия трудовых отношений в

тылу в годы Второй мировой войны каждый трудящийся с уверенностью и верой героически трудился во имя победы над фашизмом. Таким образом, работники трудового фронта максимально поддерживали сражающихся на передовой как материально, так и морально.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.// Хорезмская правда, 20 августа 1941 год. №205.
- 2.// Хоразм хақиқати, 1942 йил 29 апрель, № 101 (4109).
- 3.// Хорезмская правда, 25 апреля 1942 г. № 98 (4106).
- 4.// Хорезмская правда, 30 апреля 1942 г. № 102 (4110).
- 5.// Хоразм хақиқати, 1942 йил 10 июнь, №132 (4140).
- 6.// Хоразм хақиқати, 1942 йил 29 сентябрь, № 225 (4233).
- 7.// Хоразм хақиқати, 1942 йил 1 октябрь, №227 (4235).
- 8.// Хоразм хақиқати, 1942 йил 18 ноябрь, № 266 (4274).
9. СобикЎзКП/б/ МҚ қошидаги партия тарихи институти архиви. Ф.1. Оп. 17, Д. 258., В.2-25.
10. Хоразм вилояти давлат архиви (ХВДА). Ф.1, Оп. 1, Д.16, В.32.
11. Государственный архив Хивинского района. Ф. 428, Оп. 1, Д. 17. 19 с.
12. Государственный архив Янгйбазарского района. Ф. 112, Оп. 1, Д. 3. 4 с.
13. Государственный архив Янгйбазарского района. Ф. 113, Оп. 1, Д. 2. 15 с.
14. Статистический сборник. – Ташкент: “Ўзбекистан”, 1964.
15. Хотира китоби. Хоразм вилояти. Нашрга тайёрловчи: Ж.Раҳимов. – Урганч, 1993. – 7-б.
16. Хотира китоби. Ўзбекистон Республикаси 1941-1945. –Тошкент: “Қомуслар бош тахририяти”, 1995. – 540 б.
17. Хоразм тарихи. 1-китоб. Урганч, 1997.
18. Нуржонов К. Хоразм саноатининг тўнғичи. Урганч: “Хоразм”, 2014 – 207-б.

Иккинчи Жаҳон уруши йилларида хоразмлик меҳнаткашларнинг фронт ортидаги ҳиссаси Аллаберганов Ш.Й.

Урганч давлат университети

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Хоразм вилоятида фронт орқасини мустаҳкамлаш ва унинг тинимсиз ишлашини таъминлаш, ҳар бир шаҳар, туман, совхоз ва колхозни, фабрика ва заводларни ҳарбий изга ўтказиш ишлари уюшқоқлик билан таъминланди. Чунки ишга лаёқатли аҳоли асосан, завод, фабрика, колхоз ва совхозларда ишлаётган эркаклар фронтга жалб қилиниши натижасида меҳнат резервлари армия ёшига тўлмаган ўспиринлар, қариялар, ногиронлар, нафақахўрлар ва хотин-қизлар ҳисобига тўлдирилди. Бутун дунёни ларзага келтирган уруш даври қийинчиликлари шу даражага етдики, эртадан кечгача ишлаб тиним билмаган ишчининг бир суткага оладиган нони 500 гр., болаларники 200 гр. ни ташкил қиларди. 1941-1945 йилларда оилалар сони 50927 тадан 4550 га, ишга яроқли ишчилар 123,2 мингдан, 84,4 мингга камайди.

Вклад хорезмских тружеников тыла в годы Второй мировой войны Аллаберганов Ш.Й.

Ургенчский государственный университет

В годы Второй мировой войны в Хорезмской области была организована работа по укреплению тыла фронта и обеспечению его бесперебойной работы, переводу каждого города, района, совхоза и колхоза, фабрик и заводов на ратное русло. В результате набора трудоспособного населения, в основном мужчин, работающих на заводах, фабриках, в колхозах и совхозах, трудовые резервы пополнялись за счет подростков, пожилых людей, инвалидов, пенсионеров и женщин. Тяготы военного периода, потрясшие весь мир, достигли такого уровня, что рабочий, который трудился с утра до ночи, получал в день 500 граммов хлеба, а дети — 200 граммов. В 1941-1945 годах количество семей сократилось с 50 927 до 4 550, а количество трудоспособных рабочих уменьшилось со 123 200 до 84 400 человек.

The contribution of the Khorezm workers of the Home in the years of the second World war Allamberganov Sh.I.

Urganch State Universitu

During the years of the Second World War were organized efforts to strengthen the rear of the front and ensure its continuous operation, transfer of every city, district, state farm and collective farm, factories and plants to the military track in the Khorezm region. As a result of the recruitment of the able-bodied population, mainly men working in factories, plants, collective farms and state farms, the labor reserves were replenished by adolescents, the elderly, the disabled, pensioners and women. The hardships of the war period, which shook the whole world, reached such a level that a worker who could not work from morning to night received 500 grams of bread per day, and 200 grams for children. In 1941-1945, the number of families decreased from 50,927 to 4,550, and the number of able-bodied workers decreased from 123,200 to 84,400.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ЭТНОСЛАРИ АНЪАНАВИЙ ЧОРВАЧИЛИГИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Маматалиев А.Р.

А.Авлоний номидаги миллий-тадқиқот институти, Тошкент шаҳри

Фарғона водийси аҳолисини биз таҳлил этаётган XX аср ва XXI аср бошларига бағишланган этнографик, тарихий манбалардаги чорвачиликни ўрганишга оид илмий тадқиқотлар жуда ҳам кўп бўлмаса ҳам, айрим илмий изланишлар натижаларида бу масалалага у ёки бу даражада умумий ёки қайсидир уруғ ва қабилалар мисолида фикрлар келтириб ўтилган. Юқорида ўрганилаётган давр оралигида қайсидир ишларда ўзига хос равишда хулосалар ва натижалар келтирилган.

Ўрганилаётган минтаканинг қадимги даври билан шуғулланган Ю.А.Заднепровский томонидан тайёрланган тарихий китоби [1]да ҳам икки хўжалик ҳақида сўз боради. Бронза даврига оид бўлган Чуст маданиятидан топилган турли хайвон йирик шоҳ ва майда шохли моллар, отлар, қўй ва қисман туя суяк қолдиқларининг топилишига оид маълумотларни келтирилиши қадимги даврдан бошлаб ҳар икки хўжалик вакиллари қай даражада фаолият олиб боргалигини билиб олиш мумкин. Яна шу нарсани айтиш мумкинки, муаллиф қисқа бўлса да маълумотлар келтириб ўтганки, бу факатгина водий чорвачилигининг қадимги даври бўйича умумий маълумотлар олиш имконини беради.

Муаллиф шунингдек, 1978 йилда нашрдан чиққан “Совет археологиясининг муаммолари” номли тўпламда “Фарғонанинг Чуст қабилаларининг чорвачилиги (Далварзин манзилгоҳи материаллари асосида)” мақоласи [2] орқали манзилгоҳдан топилган хайвон, асосан, уй хайвонлари суяклари топилганлиги, суяк қолдиқларининг топилиш сонига қараб хайвонлар таснифланиб чиқилган. Мақоланинг аҳамияти шундаки, бу хайвон суяклари Туркманистон топилмалари билан таққосланган ҳолда ўрганилган.

Г.А.Брыкина томонидан Фарғона вилояти аҳолисининг милодий I минг йилликнинг биринчи ярми тарихи археологик материаллар асосида хўжалик ва ишлаб чиқариш фаолияти ва аҳоли маданияти, маданий алоқалари муаммолари ёритилган. Монографияда Фарғонанинг қадимги археологик материаллари асосида чорвачиликка оид фактик маълумотлар келтириб ўтилган [3].

С.С. Сорокиннинг Фарғона тоғ этакларининг қадимги чорвадорлари номли мақоласи [4] 1961 йилда нашрдан чиққан этнографияга оид тўпламда нашр этилган. Бронза ва темир давридан бошлаб тоғ ва тоғ ёнбағрларида жойлашган манзилгоҳларда турли хайвон суяклари, меҳнат қуроллари

топилганлиги, бу эса ўз навбатида чорвачилик хўжалиги водийда қадимга бориб тақалиши археологик маълумотлар орқали келтириб ўтилган.

Фарғона водийси қадимдан ўзининг шаҳарлари ва аҳолиси жойлашувига кўра қадимий хисобланади. Аҳолининг асосий хўжалигида отдан фойдаланиш қадимдан мавжуд бўлиб, бу ҳақида хитой манбаларидан ташқари Аравон тоғларидаги қояларда отлар тасвирлари ҳам бунинг исботидир. Ю.А.Заднепровский ўзининг қадимги Фарғона отларига бағишланган мақоласини [5] қоятош расмлар орқали М.Е.Массон ва А.Н.Бернштамларни ўрганиш натижаларидан келиб чиқиб тайёрлаган.

Фарғона водийси қадимдан аҳоли яшаши учун қулай бўлган минтакалардан бири бўлиб, қадимшуносларни фикрига кўра бу ерда қадимги даврдан бошлаб аҳоли икки хўжалик типларидан фойдаланган. Булар деҳқончилик ва чорвачилик хўжалиги. Бу икки хўжалик этносларни яшаб кетишида, оилавий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Фарғона водийси этнографиясини ёритишда муҳим хизмат қилувчи маҳаллий олимлардан К.Шониезов, С.Губаева, У.Абдуллаев, З.Исаков, Ш.Атахановларнинг ишларида водий этнослари хўжалигининг асосий тармоқларидан бири бўлган чорвачилик хўжалиги масаласи тадқиқотнинг маълум бир қисмларида ёки маълум параграфларида маълумотлар ўрганилаётган муаммо ёки давр нуқтаи-назаридан келтириб ўтганлар. Хусусан, С.Губаева XIX аср охири XX аср бошлари даврий чегарасида Фарғона водийсининг этнослари ҳақида кўплаб ишлар муаллифи хисобланади. Шундан 2012 йил нашрдан чиққан “Фарғона водийси. XIX-XX аср бошларида этник жараёнлар” китоби [6] да биз ўрганаётган масалалар хусусида этнографик маълумотларга таянган ҳолда далиллар келтириб ўтилган. Хусусан, Фарғона водий аҳолиси яйлов чорвачилигидан фойдаланганлиги, асосан Олой водийси ва Арпа водийсида чорваларини боқишганлигини, бу жараёнлар асосан май ва октябрь ойларига тўғри келиши, ҳаттоки, чорва бошлари 65 минггача етиши каби маълумотлар келтириб ўтилган. Муаллифни келтиришича, шу нарсани айтиш керакки, кўрсатилган даврда водий ярим кўчманчи хўжалигида чорвачиликда, айникса, қўйчилик устунлик қилиб, бунда қирғиз, юз, турк каби қабилалар чорвадорлари асосий рол ўйнаган [6].

перегибом, выпуклые плечики и округлое тулово (рис. 2. 6). Такие горшки были широко распространены в средневековых памятниках Хорезма IX-X вв. (Гудкова, 1964, с. 130). Все горшки этого типа имеют округлую или шаровидную форму. Такие горшки находят широкие аналогии за пределами Южного Приаралья в Согде-Афрасиабе (Шишкина, 1979, табл. XVI, XVIII), в Пайкенде (МБАЭ, 2006, рис. 46, 58.4), в согдийских колониях Семиречья (МИА, 1950, с. 115) и в Фергане (Ахсикете) (Анарбаев, 2013, с. 428).

Крышки. Эта группа изделий является атрибутом хозяйственной и кухонной керамики. В IX-XI вв. они были вылеплены либо от руки, либо изготовлены в специальных формах с выемчато-резными рельефными узорами. Керамические крышки из средневекового Хорезма по своему цвету разделяются на две группы: красноглиняные, датируемые IX-XI вв., и сероглиняные, относящиеся к XII-XIII и XIV вв. По форме и орнаментации они значительно различаются.

В этот период наиболее разнообразными типами представлены красноглиняные неполновыпуклые крышки. По форме они разделяются на два типа: крышки в виде плоского диска большого размера от 10 до 28 см, толщиной от 0,7-1,2 см до 2,2 см; и крышки в виде выпуклой или уплощенно-полусферической верхней части. Все варианты орнаментированы разнообразно.

I тип представлен плоской дисковидной формой со своеобразной орнаментацией на лицевой поверхности. Черепок в изломе красно-коричневого оттенка, нижняя сторона имеет следы мелкой песчаной подсыпки, служившей для того, чтобы глина не прилипала к плоскости, на которой производили формовку. Диаметр крышки варьируется от 10 до 24 см (рис. 4. А, 1-4, 6, 8). Подобные крышки находят близкие аналогии в памятниках Хорезма (Вактурская, 1959, с. 280), Ферганы-Ахсикета (Анарбаев, 2013, с. 417), раннесредневекового Нахшеба (Исомиддинов, 2014, с. 164-165), Бухарского Согда (МБАЭ, 2011, с. 62) и Казахстана (Акымбек, 2009, с. 103; Смагулов, 2011, с. 358).

II тип крышки IX-XI вв. представлен красноглиняными крышками выпуклой формы, отличающимися друг от друга размерами и орнаментацией. Черепок в изломе красновато-коричневого цвета изготовлен с плохо размельченной примесью. Крышки имеют различные размеры: малые (дм от 8 до 12-15) и крупные (от 16 до 24 см). Формовка крышки круговая, станковая, орнаменты оттиснуты (рис. 4. В. 1-2, 4-5, 7). Поверхность без орнамента покрыта светлым ангобом. Такие крышки встречаются среди керамического комплекса Тараза и относятся к XI-XII вв. (Байпаков, 2013, с. 327), Бухарского Согда (МБАЭ, 2006, рис.54,4)

и на городище Замахшар в слоях X-XI вв. (Вактурская, 1959, с. 280). Другой вариант этого типа представлен в зооморфных ручках в виде головок баранов из довольно грубого темного теста. Фигура барана якобы склоняется затылком к округлой ручке, нижние концы которой прикреплены к поверхности крышки. Диаметр крышки 18,2 см, общая высота с ручками 14,5 см, толщина стенки 0,7-1,2 см (рис. 2. 14). Обломки зооморфных ручек в виде головок баранов встречаются и среди керамического комплекса IX-XI вв. кердерских городищ (Гудкова, 1964, с. 135. Рис. 36. 7 А, Б, 8 А, Б). Аналогичные завершения крышек можно встретить на городище Отарского оазиса VIII-XII вв. (Байпаков, 2005, с. 94. Рис. 63).

Полувальные и выпуклые крышки с овальной и прямоугольной закраиной с грибовидной ручкой украшены оттисками в виде розеток. Они покрывались ангобом и украшались штампованным и прорезным орнаментом, рельефными налестями. Основными элементами орнаментов были резные и штампованные прорезные веточки, листья растений, соляные знаки, геометрические фигурки, вихревые розетки.

Лепная керамика этого периода представлена в основном котлами, кружками, горшками и крышками кухонного назначения.

Кружки. Представленные сосуды обнаружены в культурных слоях, относящихся к раннему периоду исследования. Лепные сосуды, несмотря на развитие производства гончарного ремесла в средневековье, использовались наряду с предметами, изготовленными на гончарном круге. Среди них лепные кухонные кружки представлены двумя типами:

I тип с шаровидным туловом и плоским дном, с выделенным бортом, овально-округлая ручка прикреплена верхним концом на горизонтальную поверхность венчика, к нижней и верхней части тулова. Кружка изготавливалась лепным способом, возможно, с дальнейшей подправкой на гончарном круге. Тесто плотное, наружная поверхность покрыта черным ангобом (рис. 2. 7). Другой вариант кружки с округлой ручкой. Обжиг неровный, поверхность грубая, черепок в изломе серовато-коричневый, тулово сглажено светлым ангобом (рис. 2. 8). Сходные формы сосудов встречаются среди ремесленной гончарной посуды кердерской культуры (Гудкова, 1964, С. 59-64), Согда (Бентович, 1953. Табл. X), в памятниках джетыясарской культуры (Сенигова, 1959. Табл. 1), в Беркуткалинском оазисе (Неразник, 1959. С. 244) и на городище Алтынтобе (Смагулов, 2011, С. 67).

Ко II типу принадлежит миниатюрная кружка плоскодонная, грушевидной формы. Ее тулово несколько удлиненное, средняя часть раздутая, резко сужается внизу. Горловина довольно высокая, раструбообразная, без венчика. Она образована простым отгибанием сте-

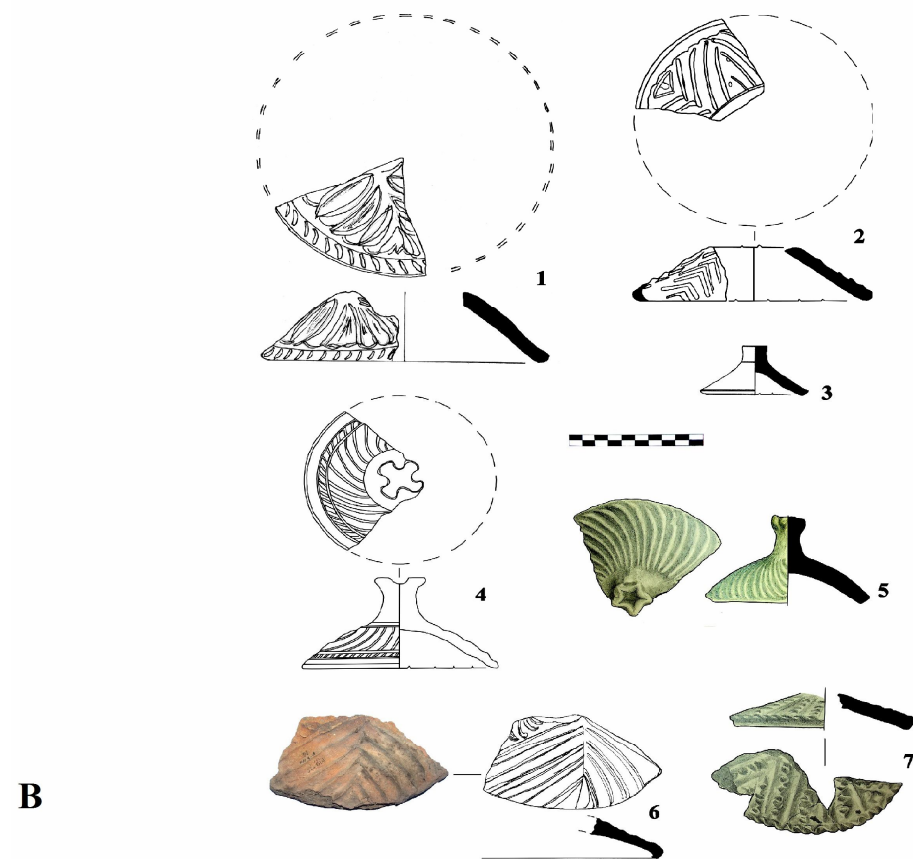
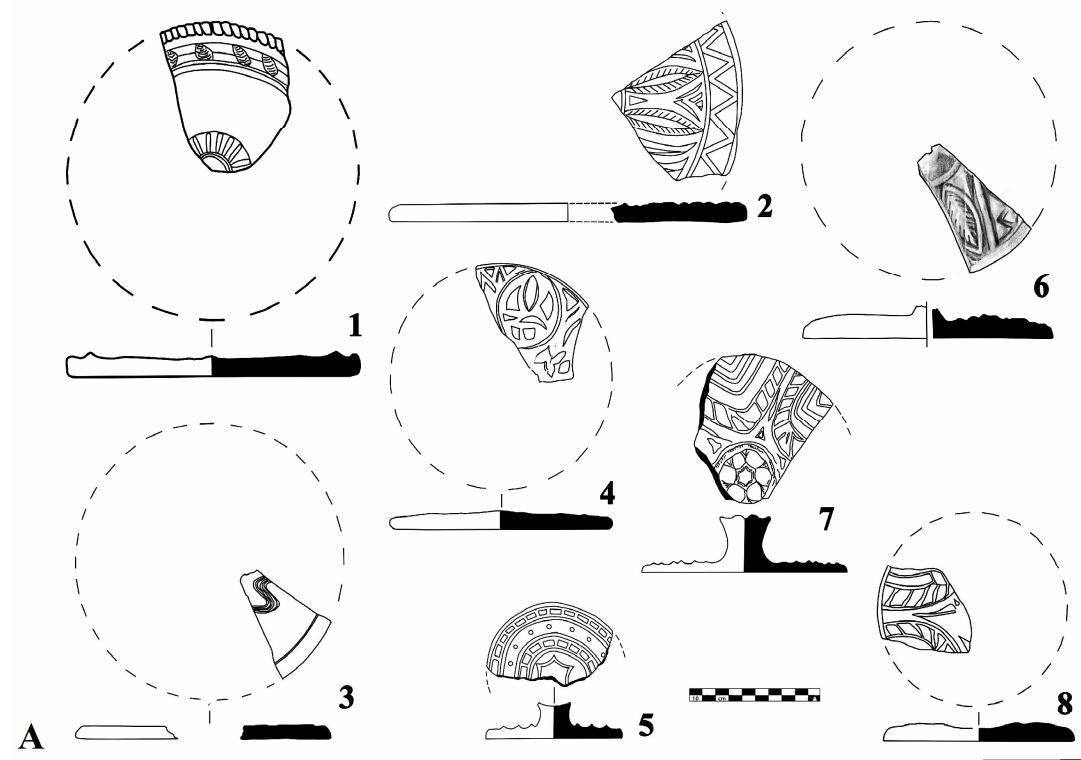

Рис. 4. Кухонные крышки IX-XI вв. А - I тип; В - II тип.

Қорақалпоқ ва қипчоқ этник гуруҳларида қўйчиликдан ташқари қора моллар ҳам шунингдек, зотдор қорабайр отлар ҳам боқилганлиги келтириб ўтилган. Асарнинг аҳамияти шундаки, муаллиф қиска бўлса да маълумотлари орқали водий чорвачилиги бўйича умумий тасувиур уйғота олади.

К.Шониев ўзининг қипчоқларга бағишланган тарихий-этнографик манбалардан фойдаланиб ёзилган монографиясида [7] ўрганилаётган масала юзасидан бир қанча масалалар, XIX аср охири ва XX аср бошларида Фарғона водийси қипчоқлари чорвачиликда асосан қўйчиликдан ташқари қорабайр отлардан, сут ва сут маҳсулотларини аҳолини таъминлаш учун қора моллардан, юк ташиш учун хўкиз ва туялардан фойдаланганлиги келтириб ўтилган. Бир сўз билан айтганда, муаллифнинг бу монографияси орқали ўтган аср бошидаги қипчоқларнинг ҳаётида чорвачилик қай даражада аҳамиятга эгаллигига оид маълумотлар олиш мумкин.

Фарғона водийсини ўрганган этнолог олимларидан бири Улуғбек Абдуллаев ҳисобланади. Унинг Фарғона водийси этнослари борасидаги фикрлари, дала тадқиқотлари ва архив маълумотлари бўйича келтирган эмпирик даражадаги фикрлари таҳсинга сазовордир. Муаллифнинг 2005 йил нашрдан чиққан “Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар” монографиясида биз ўрганаётган масала бўйича қиска назарий маълумотлар келтириб ўтган. Жумладан, ўтроқ ўзбек ва тожиклар ҳам да қирғиз, қипчоқ, қорақалпоқ, турк, қурама, юз каби этник жамоаларнинг чорвачиликдаги муносабатлари этносларлараро жараёнлар аспектида кўриб ўтилган.

Фарғона водийсининг этнографиясини ўрганишда шу нарсага амин бўлиндики, кўпгина республика ва халқаро конференциялардаги мақолалар, монографиялар ва шунга оид тарихий ва тарихий-этнографик аспектда ёзилган китоблардаги маълумотлар, у этник тарих, моддий ва маънавий маданияти бўлишидан қатъий назар, асосан XIX аср ва XX аср билан боғлиқлигини кўришимиз мумкин.

Шундай монографиялардан бири Ўзбекистон тарихи институти жамоаси томонидан тайёрланган “Ўзбекистон ҳудудида анъанавий этнослараро жараёнлар (XIX аср охири – XX аср бошларида)” китобидир. Китобда қиска бўлсада ўтроқ ўзбек, тожик, уйғур ва ярим кўчманчи қирғиз, қипчоқ, турк, қурама, юз ва қорақалпоқ аҳолининг ўзаро ҳўжаликдаги алоқалари ёритиб берилган [8].

З.Исаковнинг 2011 йил нашрдан чиқарилган “Фарғона водийси анъанавий деҳқончилик маданияти” номли монографиясида [9]

водийнинг XIX аср охири ва XX аср бошлари деҳқончилик билан боғлиқ бўлган жараёнлар, яъни, ерни экин экишга тайёрлаш, экинни экиш, уни парваришлаш, маҳсулот ҳолига келтириш, уни нест-нобуд қилмасдан йиғиб олиш ва уни сақлаш каби масалалар тарихий-этнологик аспектда батафсил ёритилган. Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, бу жараёнда чорвадан ҳам фойдаланилганлиги ҳақидаги маълумотлар тўлиқ бўлмаса да келтириб ўтилган. Хусусан, ерни шудгорлашда, экин экишга тайёрлашда, тайёр бўлган ҳосилни йиғиб олишда ва янчиш жараёнида турли бўлган чорва турларидан фойдаланганлигига оид бўлган маълумотлар келтириб ўтилган.

Г.Н.Симаков томонидан 1978 йил “Советская этнография” журналада нашр этилган мақоласида [10] қирғиз халқининг XIX аср охири – XX аср бошларида чорвачилик ҳўжалигини типларга бўлиниши бўйича муҳим маълумотлар келтириб ўтилган. Мақоланинг аҳамияти шундаки, мақоланинг манбавий асосини статистик тадқиқотлар, XX асрнинг 20-30 йиллардаги совет тадқиқотчиларининг ишлари, экспедициялар давомида муаллиф томонидан тўпланган дала этнографик материаллари ташкил этади. Мақолада Қўқон, Андижон ва Наманган уездларидаги ярим кўчманчи ҳаётдан яшовчи қирғизларнинг ярим ўтроқликка ўтиши ва деҳқончилик манзилгоҳлари яқинлашиш жараёнлари мисоллар асосида келтириб ўтилган.

С.П. Поляковнинг Ўрта Осиё ва Қозғистон тарихий этнографиясига бағишланган монографиясида [11] Ўрта Осиё минтақасида ўтроқ деҳқончилик ва кўчманчи чорвадорларга хос этнографик маданият белгилари, Ўрта Осиё халқлари турмуш тарзи, маросимлари, ҳунармандчилигига, хос маълумотлар берилади. Муаллиф Ўрта Осиёда ҳўжаликни икки турини яъни кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳўжаликка бўлинишини, бу фарқлар ҳўжалик юритиш шаклига кўра фарқланиши, шунингдек, кўчманчиликнинг учта тури: меридионал, вертикал ҳамда стационар турларини келтириб ўтган. С.П.Поляков китобининг бизга тегишли бўлган бу қисмида чорвачиликнинг назарий масаласи бўйича маълумотлар олиш мумкин. Ҳар бир тирик жонзот борки қачондир туғилади ва вафот этади. Шу давр мобайнида ёш билан боғлиқ номланишлар мавжуддир. Масалан инсонларда чақалоқлик, гўдақлик, илк болалик ёш болалик, ўспиринлик, етуқлик, кексалик, нуронийлик, умрбоқийлик каби номлар ёшга қараб номланади [12].

У.Джаҳонов ҳам ўзининг “XIX аср охири XX аср бошларида Сох водийси тожикларида чорвачиликнинг анъанавий ривожланиши” номли мақоласи орқали 1897 йилдаги статистик рўйхатга олиш материалларидан

фойдаланган ҳолда чорвалар сонини келтириб ўтган. Шунингдек, йирик шохли қорамоллар, отлар, қўйлар ва бошқа чорва ҳайвонларини ёшга оид номларини келтириб ўтган. Бу номланишни келтирилиши кейинги тадқиқотчилар учун чорвачиликни номланиши бўйича жуда катта назарий аҳамиятга эга ҳисобланади.

Л.С.Толстова берган маълумотларга кўра, Фарғона водийси қорақалпоқлари бошқа турдаги чорва молларига нисбатан йирик шохли молларни кўпроқ боқишган. Аслида улар йирик шохли молларни кўпайтириш билан олдиндан, ушбу ҳудудга кўчиб келгунларигача ҳам шуғулланиб келишган. Қолаверса, улар жойлашган водий ҳудудлари, айниқса, Сирдарё бўйларидаги жойлар асосан йирик шохли молларни боқиш учун имкон берган. Марказий Фарғонадаги “Қорақалпоқ чўли” ушбу этник гуруҳ учун яйлов вазифасини ўтаган [13].

Хўжалик тизимининг асосини ташкил этган чорвачилик водийнинг яримкўчманчи (ярим ўтрок) аҳолиси бўлган қорақалпоқларнинг доимий машғулотиغا айланган. Улар чорва молларини асосан Фарғона водийсининг ўраб турувчи тоғ водийсидаги яйловларда, қишда эса тоғ олди яйловларида ва адир ёнбағирларидаги ўтлоқларда боққанлар. Айрим чорвадор гуруҳлар унча катта бўлмаган подаларини водийнинг текислик қисми – ўтлоқларида ҳам қишлатган.

Қадимдан Ўрта Осиёда яшовчи аҳолининг асосий қисмини туркийзабон халқлар ташкил қилиб, уларнинг бир қисми тургун яшаган бўлса, иккинчи қисми кўчманчи ва ярим кўчманчиликда ҳаёт кечириб, асосан, чорвачилик билан шуғулланиб келган. О.Абдураунов “Ўзбек-киргизларнинг анъанавий алоқалари тарихидан (Фарғона водийси мисолида)” номли мақоласида [14] киргизларнинг водийга кириб келиши ва бу кириб келиш арафасида киргизларда хўжаликнинг чорвачилик соҳаси устун эканлиги, асосан қўй, эчки, йилқи, қорамол боқиш билан шуғулланганлиги келтириб ўтилган. “Россия империяси босқини арафасида, асосан, йилқи боқиш кўпайган. Фарғона водийси ҳудудларида чорвачилик хўжалигидан деҳқончиликка ўтиш натижасида йилқи билан бирга қорамол ва эчки боқиш кўпайган” [14]. Шу нарсани таъкидлаш керакки, муаллиф томонидан ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар ҳам хўжаликка ўз таъсирини ўтказмай қолмаганлигини аниқ фактлар билан келтириб ўтилган.

Факатгина Фарғона водийси учун эмас, балки, юртимизнинг бутун этнографиясининг ёритувчи фундаментал китоблар ҳам талайгина ҳисобланади. Шундай китоблардан бири Исо

Жабборовнинг “Ўзбеклар (Анъанавий хўжалиги, турмуш тарзи ва этномаданияти)” номли китобидир. Бу китобда Марказий Осиёнинг энг қадимги этносларидан бири бўлган ўзбекларга бағшланган. Китобда ўзбек халқининг келиб чиқиши, этник жараёни ва шаклланиши, жойлашуви, маданий-маиший ҳаёти ва алоқалари, моддий-маънавий маданияти, ижтимоий ва оилавий турмуши, миллий туйғулари, урф-одатлари ва байрамлари, диний тасаввурлари ёритилган. Шунингдек, биз ўрганаётган масалага ҳам тўхталиб ўтган. Хусусан, Водийда ангор эчкилар, йирик шохли моллар, қўйлар боқилганлиги ва уларни сутидан, юнгидан ва гўшtidан оиладаги турли заруратларда фойдаланганлиги оид маълумотлар келтириб ўтилган. Лекин муаллиф бу чорвачилик хўжалигини қайси даврга оидлиги келтириб ўтилмаган.

Ўрта Осиё халқлари тарихида Фарғона водийсининг ўзига хос ўрни бор. Бу ҳудуд Ўрта Осиёнинг инсоният шаклланган дастлабки марказлардан бири сифатида ҳам машҳурдир. Қулай табиий шароит туфайли ўтрок деҳқончилик Фарғона водийси тарихида муҳим аҳамият касб этган. Шунингдек, водийнинг узок ўтмиш тарихида кўчманчи чорвадорларнинг ўрни, ўтрок аҳоли билан маданий алоқалари, аксарият ҳолларда уларнинг кириб келиши ва ўтроклашиб бориши кузатилади.

“Фарғона водийсининг қадим ва илк ўрта асрлар моддий маданияти тарихида чорвадор халқларнинг ўрни” [15] номли мақолада кўчманчи чорвадорлар таъсирида Қайроққум типидagi маданиятга асос солиниши ва у ердан кўчманчилар билан боғлиқ кўплаб ўра (грунтли яма), ёрма (подбой) ва лаҳад (катакомб) кўринишидаги қабрлар очиб ўрганилиши, қабрлардан чорвачиликка хос ҳайвон суякларининг топилиши, бир сўз билан айтганда, мақолада қадимги ва ўрта асрлар даври моддий маданияти манзилгоҳлари топилган ашёвий далилларга кўра чорвадорлар билан боғлиқ ҳолатлар келтириб ўтилган.

Этнографиянинг ўрганиш объектларидан бири бир манзилгоҳларни ўрганишдир, яъни шундай манзилгоҳлар борки, уларни ўрганиш ва дала тадқиқотлари олиб бориш муҳим ҳисобланади. Шундай манзилгоҳлардан бири Наманган вилоятида жойлашган Ойқирон қишлоғидир. О.А.Сухарева, М.А.Бикжановалар томонидан ёзилган монографияда [16] қишлоқ тарихи, аҳолиси, хўжалиги бўйича ўрганишлар натижасидаги ҳолатлар ёритиб берилган. Китобда биз ўрганаётган муаммога оид масалалар ҳам ёритиб ўтилган. Ойқирон қишлоғи атрофида чорвани боқиш учун яйловлар камлиги сабабли чорвачилик жуда ҳам

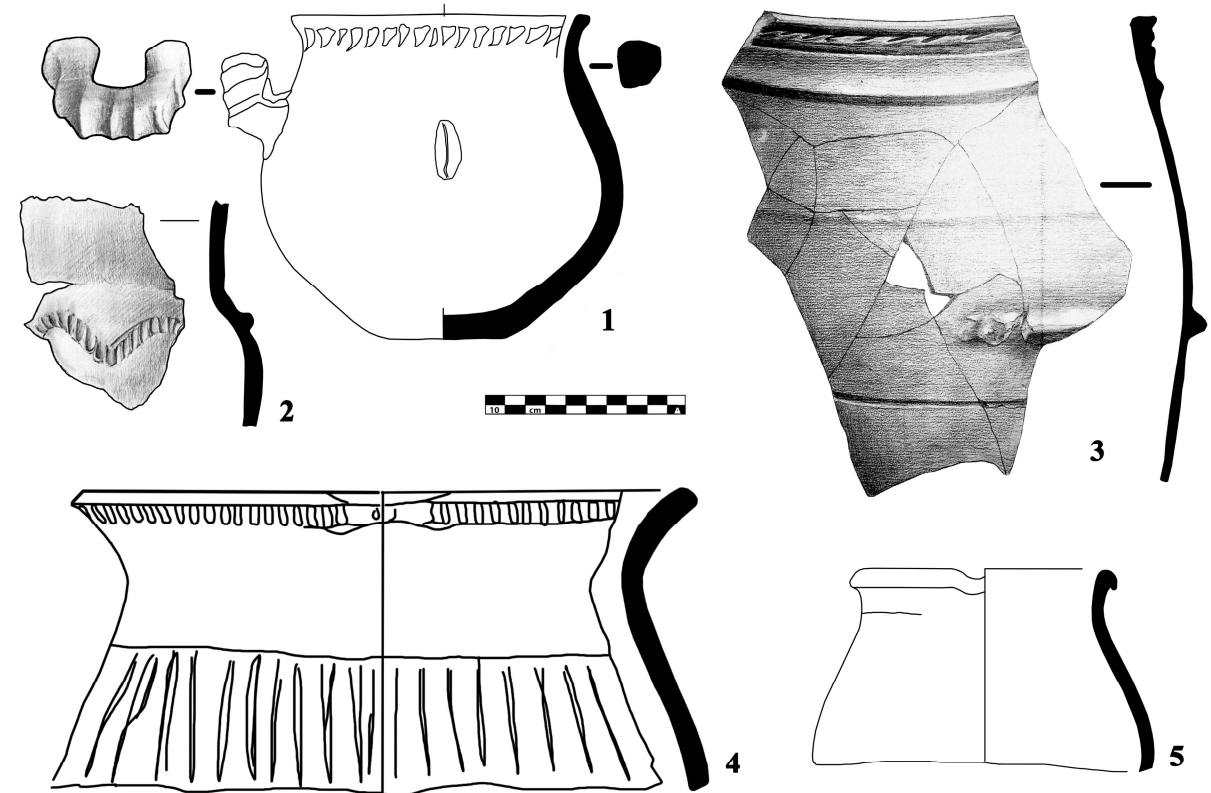

Рис. 3. Кухонные котлы IX-XI вв. Лепные котлы 1-2; станковые котлы 3-5.

тавливался на гончарном круге с добавкой мелкой дресвы. Котлы с коническим туловом и резким ребром перегиба к придонной части были найдены в субструкционной клетке Джигербента (Вишневская, 2001, с. 36, 140) и Садвара (Армарчук, 1992, с. 118), датируются ранним Хорезмшахским периодом.

II тип отличается от предыдущего котла своим яйцевидным туловом, малыми размерами и клювовидным венчиком, отогнутым наружу. На венчике имеется слив (рис. 3. 5). Они имеют аналогию среди керамического комплекса Джигербента, где датируются IX-X вв. (Вишневская, 2001, с. 148).

Миски представлены полусферической формой с плоским дном, слегка отогнутым наружу венчиком. Основное отличие от столовых мисок определяет крупный объем и высокий бортик. На наружной поверхности под венчиком горизонтальный жгутообразный валик и линейная полоса, ближе к донцу повторяется линейная полоса (рис. 2. 10).

Горшки, наряду с котлами, выполняли универсальную функцию, но от котлов отличались формами и размерами. Предназначались для изготовления, подогрева пищи и кипячения воды на огне, поверхность имеет следы черной копоти. Они также представлены двумя вари-

антами: лепные и станковые изделия. В древности их часто лепили ручным способом, позже стал преобладать станковый способ изготовления. Они, как и другие предметы столового назначения, сформованы из хорошо отмученной глины, имеют кремовый или красноватый обжиг, облицованы светлым ангобом. Форма сосуда определена функционально, для них характерен приземистый корпус с выступом у дна, имитирующий плоский дисковидный поддон. К узким округлым плечам прикреплены две ручки, овально-округлые в сечении, верхним концом прикрепленные к основанию шейки; нижний конец прикреплен к середине корпуса тулова. Орнамент представлен в виде прочерченных, прорезных рядов косых штрихов. Иногда ручки украшены мелкими продольными бороздками (Вактурская, 1959, с. 278).

Горшки представлены шаровидным туловом, без шейки. Делятся они на два варианта.

Первый вариант сосуда имеет вертикальный венчик, внутри которого находится выступ для поддержания крышек, на резко отгибающемся тулове наклепные орнаменты в виде треугольников. Диаметр устья 20 см, толщина стенки 0,9-0,11 см (рис. 2. 5). Второй вариант имеет невысокую вертикальную горловину с резким

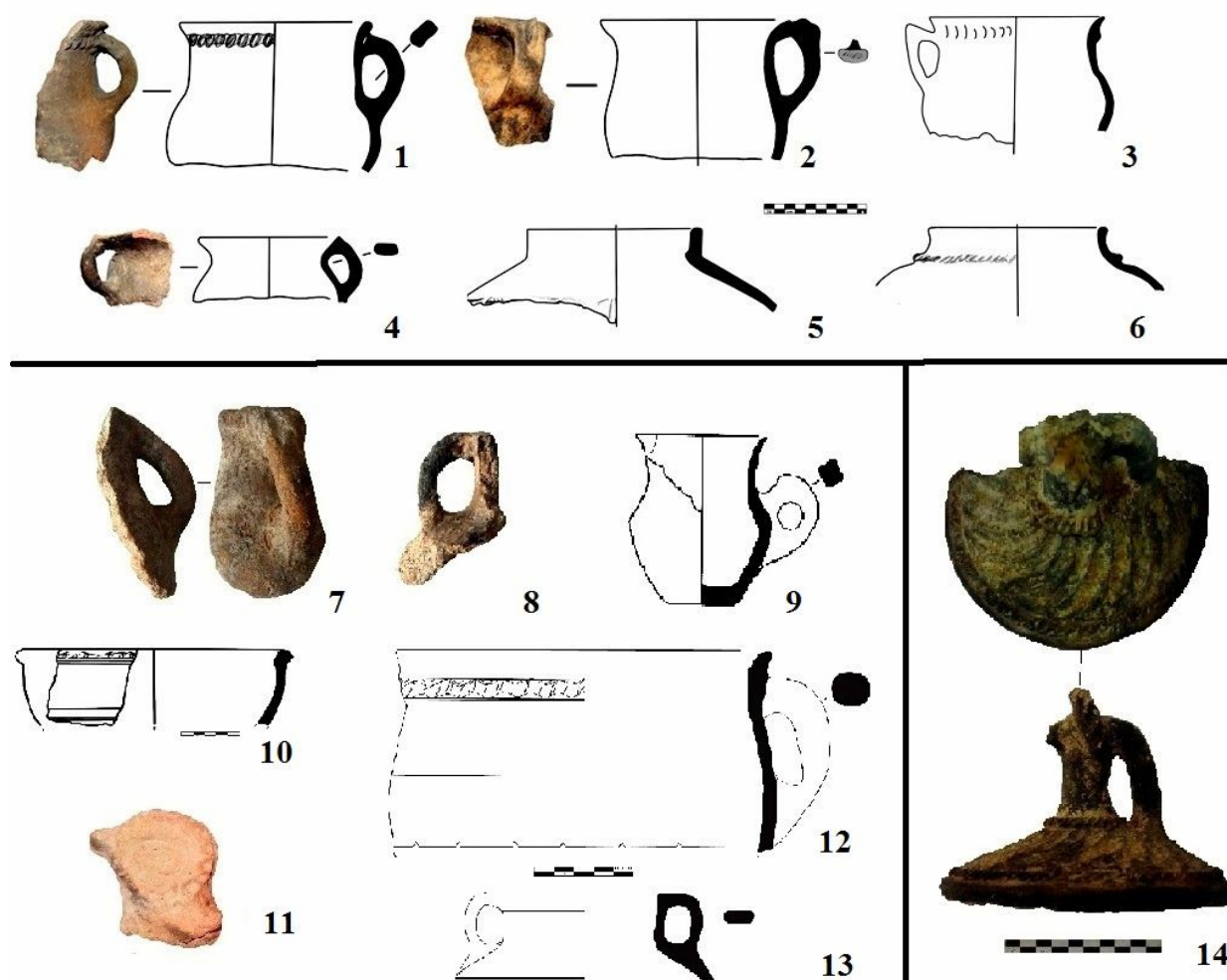

Рис. 2. Кухонная керамика IX-XI вв. станковые горшки 5-6; кружки 7-9; миска 10; ручка в виде баранов 11; лепные горшки 1-4; 12-13; крышка с навершием фигурки баранов 14.

риода. В тесто горшков добавлены в качестве отощителя дресва и некоторое количество мелкого толченого гипса, что придавало необходимую прочность. В IX в. В Южном Приаралье в среде кухонной керамики преобладают котлы горшковидной формы с округлым туловом, цилиндрическим горлом и отогнутым венчиком. Характерным признаком для всей кухонной керамики является обильная примесь дресвы и толченого гипса в тесте (Вишневская, 2000, с. 37). В статье все кухонные сосуды представлены из стратиграфических слоев IX-XI века Пулжая, Бограхана, Миздахкана и караван-сараев юго-восточного Устюрта.

Котлы. Здесь нужно отметить, что в работе Н.Н.Вактурской, посвященной керамике средневекового Хорезма, керамические котлы не описаны. Это, возможно, обусловлено отсутствием достаточного материала в период написания её популярной работы. В рассматриваемый период котлы в основном изготавливали леп-

ным способом, но постепенно увеличивалось число станковых сосудов. Котлы изготавливались на гончарном круге из предварительно отмученной, хорошо промешанной формовочной массы с примесью отощителя, в качестве которого использовалась мелкодробленая дресва. Возможно, после снятия с круга котлов отдельные детали формовались вручную (Доспанов, 2019, с. 179) (ушки, ручки, налпные орнаменты).

Им свойственно плоское дно. Серый в изломе черепок, сероватый ангоб. Варианты типов сосудов IX-X и XI – начала XIII вв. имеют характер взаимной встречаемости морфологических и конструктивных элементов.

Тип котла представлен туловом округло-конической формы с утолщенным сложнопрофилированным венчиком. Диаметр устья довольно широк (28-30 см), толщина стенки 0,7-1,5 см. В срединной части тулово имеет ручки в виде налепного выступа (рис. 3. 3). Он изго-

таким образом, шундай бўлса да хўкизлар, соғин сигирлар ва қўйлар боқилган. От ва эшаклар эса биринчи навбатда уй юмушларида ва деҳқончиликни ташкил этишда фойдаланилган. Муаллифнинг айтишича хонадонда отнинг борлиги бу бойлик рамзи ҳисобланган. Отлар ҳам тоифаларга ажратилган ҳолда боқилган, яъни хўжаликда ишлатиладиган, ва от пойгаларида ҳамда от спортда фойдаланиладиган отлар бўлган [16]. Бу биз ўрганган китоб бир кишлоқ тарихига бағишланган бўлсада, ўша кишлоқнинг тархий-этнографик жихатдан ўрганган маълумотлар келтириб ўтилган. Аммо асар мазмуни мафкуравий тўсиқлардан холи эмаслиги яққол сезилиб туради.

Ўзбек тилининг чорвачилик лексикасини ўрганиш ҳам муҳим назарий ҳамда амалий қимматга эга. Негаки, чорвачилик кенг тармоқли соҳадир. У ўз ичига йилқичилик, қорамолчилик, қўйчилик (эчкичилик шу билан бирга) туячилик, йилқичилик паррандачилик кабаларни олади. Чорвадорлар тилида бу соҳалар билан боғланган бир неча минг сўз-термин, атама ва иборалар мавжуд. Қолаверса уларни боқиш, асраш, урчитиш, ем-хашак ва уни билан боғланган тушунчалар минглаб ҳисобланади.

Т.Хўжамбердиев томонидан тайёрланган номзодлик диссертацияси [17] да ўзбек тилида чорвачилик лексикаси Фарғона водийси материаллар мисолида ёритиб берилган. Ишнинг қимматли жихати шундаки, муаллиф 1965-1971 йиллар давомида Фарғона водийсининг Қирғизистонга қарашли шаҳар ва районларида, Андижон, Фарғона ва Наманган вилоятларидаги районлар ва улар атрофидаги 200 га яқин кишлоқлар ҳамда Ғулжа ва Олой яйловларида 350 дан ортиқ турли ёшдаги ва касб эгалари билан кўпроқ чорвачилик мутахассислари, чорвадорлар ва қассоблар билан мулоқат натижасида 2 мингга оид чорвачиликка оид сўз-терминлар, атамалар ва иборалар ёзиб олинган. Бир сўз билан айтганда, Фарғона водийси шеваларидаги чорвачилик лексикаси ёритиб берилган.

Шунингдек, Фарғона водийси этнослари хўжалигини ёритишда шундай манбалар ҳам борки, улар бир қабила ёки уруғ хўжалиги масаласига қаратилган. Булар қаторига Г.Валихонова, Ш.Атаханов, Р.Атахановларни ишларини киритиб ўтиш мумкин. Бу ишлар мустақилликка эришганимиздан кейинги даврда ёзилганлиги билан ўзига хос жихатларга эга бўлиб қолмай, ўзининг методологик қарашлари ҳамда манбавий асоси билан бошқа ишлардан ажралиб туради.

Г.Валихонова водийда яшовчи уйғурлар этник тарихи, уларнинг миграцияси, хўжалиги, моддий ва маънавий маданиятини ўрганган замонавий этнологлардан ҳисобланади. Унинг

уйғурларга бағишланган илмий иши натижаси ҳисобланган 2018 йил химоя қилган “Фарғона водийси уйғурларида анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар” мавзусидаги PhD диссертациясида, ҳамда халқаро ва маҳаллий журналлардаги мақолалари, тезислари ва монографиясида алоҳида бўлмаса да Фарғона водийсида яшовчи уйғур этносининг хўжалиги масаласига оид маълумотлар келтириб ўтилган. Шу нарсани таъкидлаб ўтиш керакки, муаллиф уйғурларнинг этногенези, этник тарихи, моддий ва маънавий маданияти ҳақида, ҳаттоки, тадқиқот ишларида алоҳида параграф сифатида юқоридаги масалаларга тарихий-этнологик аспектда, турли манбалар ва аҳоли ўртасида ўтказилган сўровномалар таҳлилларига таянган ҳолда батафсил маълумотлар келтириб ўтган. Негадир, минтақада яшовчи уйғурлар хўжалиги масаласига ишлари доирасида қисқа маълумотлар келтириб ўтилган. Бу масалани шу даражада ўрганиш, йиллар давомида тадқиқотлар олиб боришни ўзи қатта шижоатни талаб этади, лекин ҳар бир уруғ ва қабила этнологик талқинда тадқиқ этилар экан, шунга мос равишда хўжалиги ҳам етарли даражада шаклланган, ривожланган ва ҳозирги вақтларгача шу этноснинг таракқиётида муҳим ривожланиш белгиси сифатида хизмат қилиб келмоқда. Бир сўз билан айтганда, бу этноснинг хўжалиги масаласини ўрганиш ҳозирги куннинг муҳим вазифаларидан биридир.

Мустақиллик йилларида жамоавий этник гуруҳларни эмас, балким алоҳида этник гуруҳларни ўрганишга бўлган иштиёқ ортиб борди. Хусусан, Р.Атахановнинг “Фарғона водийси қорақалпоқларида анъанавий чорвачилик хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари (хўжалик-маданий анъаналар тавсифи ва таҳлили)” номли мақоласида Фарғона водийсида яшовчи йирик этнослардан бири бўлган қорақалпоқлар, уларнинг чорвачилик билан боғлиқ хўжалиги, унинг ўзига хос хусусияти очиқ берилган. Мақолада, шунингдек, водийлик қорақалпоқларнинг этноинтеграцион жараёнлари ҳам таҳлил қилинган [18].

Ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзидаги қадимий диний эътиқод изларини тарихий-этнологик нуқтаи назардан тадқиқ этиш ўта долзарб илмий муаммолардан бири ҳисобланади. Халқимиз анъанавий турмуш тарзидаги қадимий диний эътиқодлар билан боғлиқ удумлар ва урф-одатларни таҳлил этиш, мазкур минтақада яшовчи этносларнинг ташқи олам, коинот, табиат тўғрисидаги тасаввурларининг энг қадимги қатламларини аниқлашга, ўзбекларнинг қадимги аجدодлари илк диний-эътиқодий қарашлари, мафкуриси борасида мушоҳада юритиш имконини беради.

Бугунги кунда қадимий диний этикодларнинг асл кўриниши тўла сақланиб қолмаган бўлса-да, улар исломий қарашлар билан ўзаро қоришган ҳолда халқимиз турмуш тарзида сақланиб қолган.

Я.А.Турдимуродов томонидан Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбекларда ҳам от, туя, кўчқор, хўкиз каби уй ҳайвонларига нисбатан тотемистик этикод ниҳоятда кучли бўлган. Қадимги туркийлар илоҳий мўжиза бўлмиш отга гапирадиган, уча оладиган ақлли махлуқ сифатида қараганлар. Турмушда муҳим ўрин тутган от муқаддаслаштирилиб, топиниш (культ) даражасига кўтарилган. Агар ҳозирги кунгача археологик ва ёзма манбаларга асосланган ҳолда қадимда ва ўрта асрларда халқлар турмушида отнинг хўжаликдаги ва ҳарбий соҳадаги функцияси етарли даражада ёритилган. Жумладан, Фарғона водийсида ҳам яқин ўтмишда ўзига тўқ киши оламдан ўтганида онаси, хотини, синглиси ва қатор қариндошлари унинг отини тузаб, марҳумнинг кийимларини от устига ташлаб, атрофини айланиб, марҳум амалга оширган эзгу ишларни эслаб йиғлаганлар. Бу маросим отга “давра солиш” деб аталган. Маросим якунида отнинг думи кесилиб, ўз ихтиёрига қўйиб юборилган ва бу отни ҳеч ким минмаган [19].

Хуллас, водийлик яримкўчманчи (яримўтроқ) аҳоли ёзда чорва молларини, асосан, Фарғона водийсини ўраб турувчи тоғ водийсидаги яйловларда, кишда эса тоғолди

йайловларида ва адир ёнбағирларидаги ўтлоқларда бокқанлар. Айрим чорвадор гуруҳлар унча катта бўлмаган подаларини водийнинг текислик қисмидаги ўтлоқларда ҳам қишлатган.

Ўрганилаётган давр ораллигидаги манбалар асосан XIX аср ва XX аср бошларига қаратилганлиги билан характерланади. Шунингдек, замонавий давр чорвачилиги манбаларда учрамайди, бу дегани анъанавийлик ва замонавийлик ўртасидаги фарқли жиҳатлар ва ўхшаш ҳолатлар очиб берилмаган. Фарғона водийси чорвачилиги бўйича махсус тарихий ва этнографик шаклдаги адабиётлар етарли даражада мавжуд эмаслиги ҳам ўрганувчилар учун тўлиқ маълумотлар олиш имконини бермайди.

Умуман олганда, мустамлака даврига оид ишларнинг катта қисмида Марказий Осиё халқлари этнографиясининг турли томонлари асосан мустамлакачилик қайфиятида, империянинг минтақадаги сиёсий ва иқтисодий таъсирини кенгайтириш нуқтаи назаридан қаралади. Ушбу гуруҳга кирувчи аксарият адабиётларнинг қанчалик бир ёклама характерига эга бўлишига қарамай, айнан шу даврдан эътиборан ҳудуд аҳолиси турмуш тарзининг ички томонлари билан боғлиқ дастлабки кенг қўламли материаллар йиғила бошланганки, бугунги кунда уларни танқидий ўрганишда жуда муҳим ва фойдали манба бўлиб хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. №118. — М.: 1962.— С. 72-84. 176-187.
2. Заднепровский Ю.А. Скотоводство чувтских племен Ферганы (по материалам Дальверзинского поселения) // Проблемы советской археологии. — М.: Наука. 1978. — С. 94-101.
3. Брыкина Г.А. Юго-западная Фергана в первой половине I тысячелетия нашей эры. — М.: Наука. 1982. — С. 139-144.
4. Сорокин С.С. Древние скотоводы Ферганских предгорий. / Материалы по этнографии. Вып. 1.— Л.: 1961. С. 27-36.
5. Заднепровский Ю.А. Наскальные изображения лошадей в урочище Айрымачтау (Фергана). // Советская этнография. №5. 1962.—С. 125-128.
6. Губаева С.С. Ферганская долина. Этнические процессы на рубеже XIX-XX вв. LAMBERT, 2012.— С. 57-60.
7. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа (историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). — Ташкент: Фан, 1974.
8. Ўзбекистон ҳудудида анъанавий этнослараро жараёнлар (XIX аср охири — XX аср бошларида). — Тошкент: Yangi nashr, 2011. — 40-42-бб.
9. Исақов З. Фарғона водийси анъанавий деҳқончилик маданияти. Янги нашр. 2011.—144 б.
10. Симаков Г.Н. Опыт типологизации скотоводческого хозяйства у киргизов (конец XIX — начало XX вв.) // Советская этнография. — №6. 1978. — С. 14-27.
11. Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1980.— С. 43-54.
12. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-жилд.— 493 б.
13. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. — Нукус: Каракалпакстан, 1959. — С. 36.
14. Абдураулов О. Ўзбек-киргизларнинг анъанавий алоқалари тарихидан (Фарғона водийси мисолида). // Илмий хабарнома, АДУ, №4. 2014. — 50-54-бб.
15. Пардаев М.Х., Тошбоев Ф.Э. Фарғона водийсининг қадим ва илк ўрта асрлар моддий маданияти тарихида чорвадор халқларнинг ўрни. // Марғилон шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. Фан. 2007. — 79-82-бб.
16. Сухарева О.А, Бикжанова М.А. Прошлое и настоящее селения Айқыран. — Ташкент. 1955.
17. Хўжамбердиев Т. Ўзбек тили чорвачилик лексикаси (Фарғона водийси материаллари мисолида). Филология фанлари кандидати илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. — Тошкент, 1974.

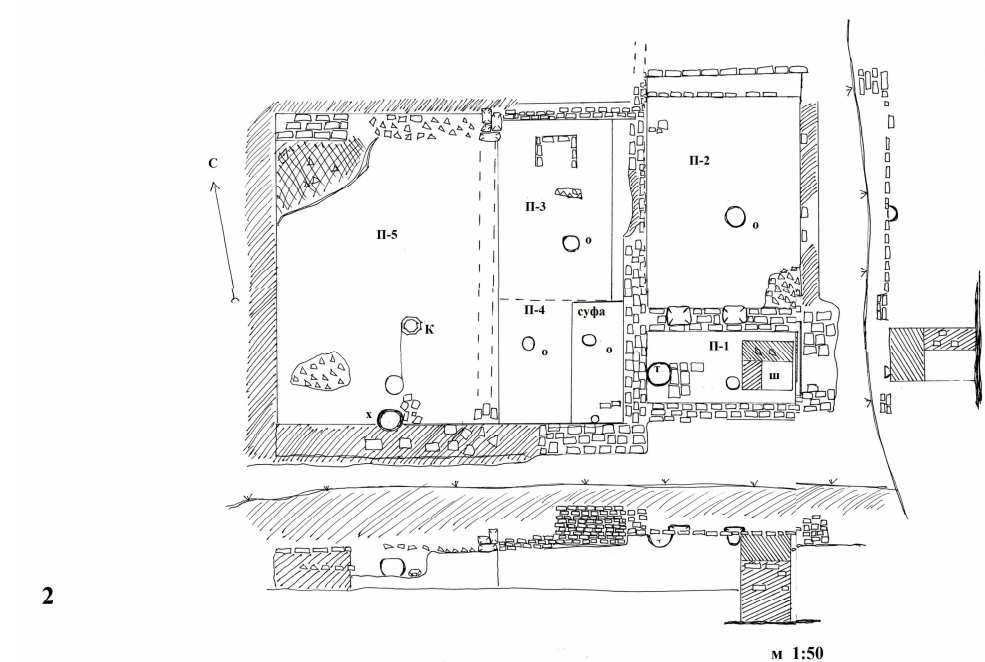
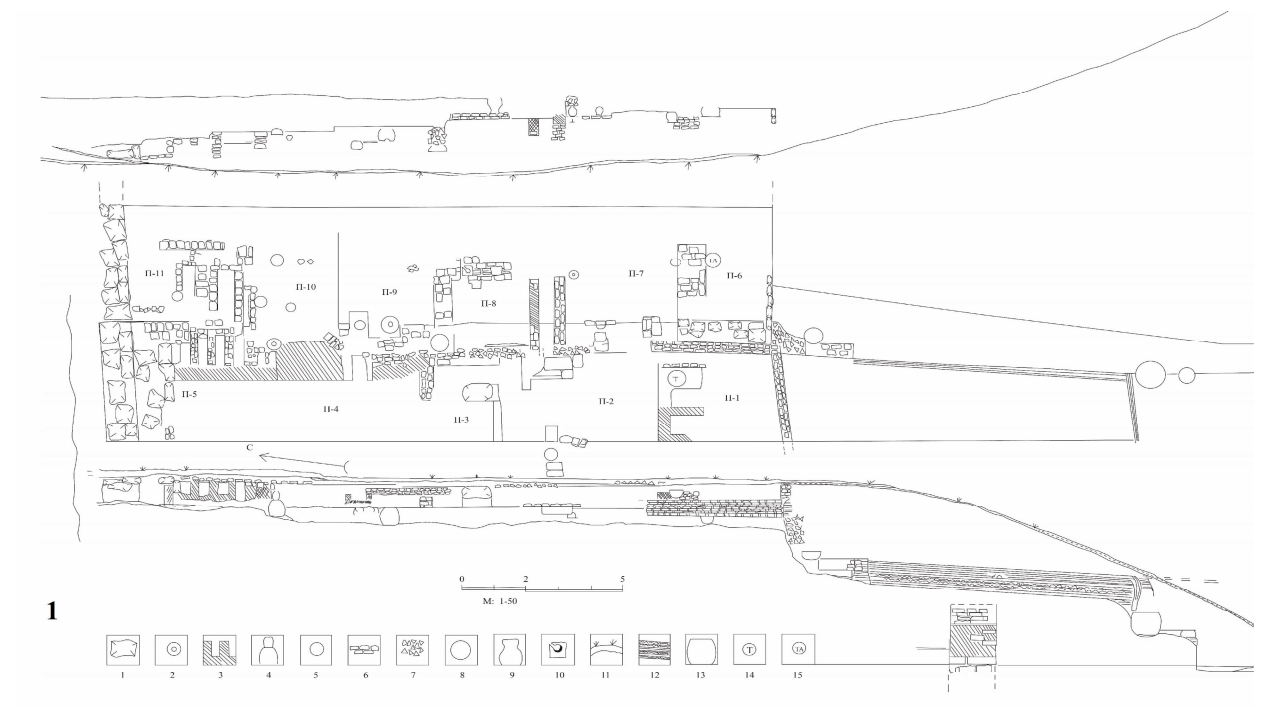

Рис. 1. Планы и разрезы раскопа VI и IX «Южного поселения» городища Миздахкан, где выявлена кухонная керамика IX-XI вв.

родителям. Обучая будущее поколение национальному наследию прошлого, были высказаны мысли, направленные на формирование чувства человечности, например, на то, чтобы сделать их трудолюбивыми, ценить тысячелетние ценности наших предков. Также в статье одним из наиболее актуальных вопросов сегодняшнего дня являются обычаи и традиции каракалпакского народа, связанные с водой, особенно учитывая ее место в воспитании молодежи, что имеет большое значение в ее популяризации. Таким образом, прошлое изучило наше наследие, особенно наши обычаи и традиции и продемонстрировало ее важность с достаточным уровнем продуманности.

Traditions and customs of the karakalpak people associated with water
Abseterova U.K.

Karakalpak Research Institute of Humanitarian Sciences of the Karakalpak Branch of the Academy of the Republic of Uzbekistan, Nukus

In this article ethnographically reflects the modern significance of the customs and traditions of the Karakalpak people associated with water, some of their traditions associated with their characteristics. It is very important to study the traditions and legends related to water, which arose as a result of the thousand-year experience of our people in their daily life and are of an educational nature, as well as to propagate them among the general public. The article contains a wide range of phrases reflecting the customs and traditions of the Karakalpak people related to water. This is aimed at educating young people who are followers of our tomorrow in the spirit of decency, fidelity to their husband by birth, hard work, kindness to parents. Teaching the future generation the national heritage of the past, thoughts were expressed aimed at shaping a sense of humanity, for example, making them hardworking, appreciating the thousand-year-old values of our ancestors. Also in the article, one of the most pressing issues of today is the customs and traditions of the Karakalpak people associated with water, especially given its place in the education of young people, which is of great importance in its popularization. Thus, the past has studied our heritage, especially our customs and traditions, and demonstrated its importance with a sufficient level of thought.

УДК 902/903

КУХОННАЯ КЕРАМИКА ЮЖНОГО ПРИАРАЛЬЯ В IX-XI ВВ.

Сайпов С.Т.

Каракалпакский государственный университет им. Бердаха, г. Нукус

Накануне прихода арабов в Южное Приаралье в производстве керамических изделий и в отдельных его технологических процессах прослеживается оживление. Это связано с дальнейшим развитием производственных отношений, доминированием ремесленного производства, усовершенствованием гончарного круга (Неразик, 1959, с. 258-259). Начиная с IX века число городов в Южном Приаралье быстро увеличивалось. Рост городской экономики был тесно связан с прогрессом ремесленного хозяйства. Его укрепление и развитие являлись основными индикаторами уровня социальной жизни горожан и жителей сельской местности. Усовершенствованные формы керамических изделий перешли на ремесленный поток производства и были связаны с установлением централизованных государственных объединений Саманидов и позже Мамунидов.

Южное Приаралье занимало выгодное географическое положение, что способствовало его роли в международной торговле, установило оживленные отношения с соседними и отдаленными от него областями. Такое положение оазиса обеспечивало в городищах быстрый рост торгово-ремесленных отношений, а керамическое производство приобретало все более ремесленный характер.

Раскопки участка VI и IX городища Миздахкан в «Южном поселении» и других городищах левобережной части дельты Амударьи свидетельствуют о начале перехода керамиче-

ского производства как ремесленного хозяйства к роли основной, преобладающей отрасли этого периода (рис. 1, 1,2).

Среди других керамических изделий кухонная керамика занимает особое место, так как инвентарь, связанный с потреблением пищи, считается среди народов Средней Азии культовым предметом. Кухня издревле была одним из особых мест дома в населенных Средней Азии. В этнографии известно, что кухня и домашние кладовые считались запретными местами, куда мужчины могли попасть только из-за особой нужды, а в остальное время вход им туда воспрещался. Объясняя это положение, женщины обычно говорят, что мужчины по небрежности могут не соблюсти ритуал чистоты и тогда из дома уйдет баракат – «благодать» (Пещерева, 1959. с. 122). Керамика по технологическим изготовлениям делится на станковую и лепную. Сначала рассматриваем станковую кухонную керамику, так как с раннехорезмшахского периода она начала массово изготавливаться.

Кухонная посуда отличается высокой жароустойчивостью и приспособлена к колебаниям температур. В качестве отощителя применяли кварц, плакиоглаз. Мелкодробленые отощители давали сосудам высокую термостойкость и уменьшали усадку при использовании в быту. Большинство котлов изготовлено на гончарном круге. Лепные и полустанковые по типу схожи с сосудами предшествующего пе-

18. Атаханов Р. Фаргона водийси қорақалпоқларида аңъанавий чорвачилик хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари (хўжалик-маданий аңъаналар тавсифи ва таҳлили). // Ўтмишга назар. №6. 2020. – 4-9-бб.; Ўша муаллиф. Фаргона водийси қорақалпоқларида аңъанавий чорвачилик хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари. Ўзбекистон этнологиясининг долзарб масалалари.—Тошкент: Адабиёт учкунлари, 2017. - 294-300-бб.

19. Турдимуродов Я.А. Ўзбекларда “от топинчи” билан боғлиқ халқ удумлари ва қарашлари. // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари ёш тадқиқотчилар талкинида. 2010-Баркамол авлод йилига бағишлаб Археология институтида 25-26 ноябрда ўтказилган ёш олимлар конференцияси материаллари. Самарқанд. 2010. – 154-158-бб.

Фаргона водийси этнослари аңъанавий чорвачилигининг ўрганилиши
Маматалиев А.Р.

Миллий-тадқиқот институти

Ушбу мақола Ўзбекистонинг Фаргона водийсининг XX аср ва XXI аср бошларидаги этнографик, тарихий манбалардаги аңъанавий чорвачиликни ўрганишга бағишланган. Муаллиф ушбу соҳада олиб борилган ишлар натижалари ва кейинги ривожланиш муаммоларини таҳлил қилган. Этнологик тадқиқотлар масалалари алоҳида кўриб чиқилган. Хусусан, водийлик яримкўчманчи (яримўтроқ) аҳоли ёзда чорва молларини, асосан, Фаргона водийсини ўраб турувчи тоғ водийсидаги яйловларда, қишда эса тоғолди яйловларида ва адир ёнбағирларидаги ўтлоқларда боққанлар. Айрим чорвадор гуруҳлар унча катта бўлмаган подаларини водийнинг текислик қисмидаги ўтлоқларда ҳам қишлатган. Мақолада Фаргона водийси аңъанавий чорвачилик соҳасидаги эришилган ютуқлар ва йўл қўйилган камчиликлар тўғрисида ҳам фикр юритилади.

Изучение традиционного животноводства этноса Ферганской долины
Маматалиев А.Р.

Национальный исследовательский институт

Данная статья посвящена изучению традиционного скотоводства в Ферганской долине Узбекистана по этнографическим и историческим источникам 20-начала 21 веков. Автор проанализировал результаты работы, проведенной в этой области и проблемы дальнейшего развития. Отдельно рассматриваются вопросы этнологического исследования. В частности, полукочевое население долины пасло скот летом, главным образом на пастбищах горных долин, окружающих Ферганскую долину, а зимой на горных пастбищах и лугах по склонам холмов. Некоторые пастушеские группы также зимовали на равнинах долины со своими небольшими стадами. Также в статье рассматриваются достижения и недостатки в области традиционного животноводства Ферганской долины.

Studying the traditional livestock husbandry of the Fergana valley ethn
Mamataliev A.R.

National Research Institute

This article is dedicated to the study of traditional cattle breeding in the Fergana Valley of Uzbekistan in the ethnographic and historical sources of the 20th and early 21st centuries. The author analyzed the results of the work carried out in this field and the problems of further development. Issues of ethnological research are considered separately. In particular, the semi-nomadic population of the valley grazed livestock in the summer, mainly in the pastures of the mountain valleys surrounding the Fergana valley, and in the winter in the mountain pastures and meadows on the slopes of the hills. Some herding groups also wintered their small herds in the plains of the valley. The article also discusses the achievements and shortcomings in the field of traditional animal husbandry of the Fergana Valley.

**ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ СУЎ МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ
ҮРП-ӘДЕТ ХӘМ ДӘСТҮРЛЕРИ**

Абсетерова У.К.

*Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы*

Тарийх пәни өтмиштеги ўақыяларды, хәдийселерди тийкарынан жазба хәм материаллық естеликлерге таянған халда үйренеди. Бирақ тарийхый ҳақыйқатлыққа анықлық киргизіў ушын мәдений қәдириятлардың хәммесине сүйениўге туўры келеди. Ал, мәдений қәдириятлардың бир бөлеги халықтың үрп-әдет хәм дәстүрлери болып есапланады. Олар өзгермели, ескилери шығып қалып, жаңалары олардың орнына келетуғын сыяқлы сезиледи. Себеби, үрп-әдет хәм дәстүрлер турақлы болыўы менен бир қатарда, дәўирдиң өзгериўи менен түрленип,

сол өзи жасаған социаллық-сиясий жағдайдың белгилерин де сақлап жүреди. Солай етип, дәстүр оны қәдирият ретинде әўладтан-әўладқа жеткерип отырады.

Хәрқандай дәстүр көп ғана тарийхый дәўирлер тийкарында қәлиплесип, белгили бир халықтың үрп-әдет хәм салт-дәстүрлерин пайда етеди. Үрп-әдет хәм дәстүрлер хәрбир халықтың сана-сезими хәм мәденияты менен байланыслы болғаны ушын да бир халық пенен екінши халыққа әдеўир уқсаз, ал гейде пүткіллей бир-бирине уқсамайтуғын өзгешеликлерди пайда етеди. Дәстүр

дегенимиз, негизинде аўладтан-аўладқа жеткерилетуғын хэм тарийхый тийкарда кәлиплесетуғын үрп-әдет, улыўмалық тәртип, әдеп-иқрамлылық нормасы болып есапланады.

«Дәстүр – бул тарийхый жақтан раўажланған хэм аўладтан-аўладқа өткен тәжирийбе, әмелий жәмәат турмысының хәрқандай тараўында бир аўладтан екінши аўладқа өтетуғын ең жақсы халық тәжирийбеси. Сондай-ақ, академик Д.Д.Благой бул ҳаққында және төмендегише өз пикирин билдиреди: «Дәстүрлер де соған сәйкес рәуиште олардың мәдений мәнислери де хәрқыйлы. Дәстүрлер – бул инсан ойлаўының жемиси, миллионлаған, бәлким, миллиардлаған адамлар тәрпинен топланған билим, тәжирийбе, узақ аўладлардың пүткил жер шары бойлап тарқалып кеткен, әсирден-әсирге, әсирден екіншисине өтетуғын ақыллы дәстүрлер, ата-бабалардан аўладларға, инсаният цивилизациясының кейинги прогрессив раўажланыўының зәрүр шәртини айланады» [5, 37]. Усының менен бирге, белгили этнограф алым С.А.Арутюнов: «Хәрқандай дәстүр алды менен гүмансыз жаңалық хэм бүгинги күнде биз жаңалық сыпатында көрип атырған нәрсе мәдениятта тамыр атпайды, жоқ болып кетеди хэм умытылады яки тамыр атады хэм ақырында жаңалық сыяклы көриниўди тоқтатады хэм ол дәстүрге айланады» [1, 8].

Демек, хәрқандай дәстүр де хәр бир халықтың миллий өзгешеликлерининг негизин курайды. Белгили рус этнограф алымы Миклухо-Маклай: «Дәстүр – хәр бир халықтың жүрип өткен жолы» – деп бийкарға айтпаған. Адамзат өз тарийхында жақсы хэм жаман хәдийселерди басынан кеширген. Соның ушын да жақсы хәдийселерди өзине дәстүр сыпатында қабыл етип, жаман хәдийселерден қашқан. Мәселен, бул өшпес мәңги тарийхтың бир бөлиминде карақалпақ халқының суў менен байланыслы үрп-әдет хэм дәстүрлери киреди. Этнология пәнинде усы карақалпақ халқының суўға байланыслы дәстүрлери ең қызықты мәселелер қатарына киреди. Соның ушын да карақалпақ халқының басқа түркий халықларда ушыраспайтуғын айырым үрп-әдет хэм дәстүрлери бар. Этнографиялық дереклерде тек халықтың материаллық жағдайы емес, бүгинги күндеги ең әҳмийетли машқалалардың бири суў мәселелери де өз сәўлелениўин тапқан.

Суў халықтың тиришилиги, дийқаншылық хэм улыўма елимиздин раўажланыўы ушын қаншелли әҳмийетли екенлиги Орта Азия хэм Арал жағалаўы халықларының тарийхый тәғдиринен белгили. Халқымыз «Суўсыз жер жоқ, суўсыз тиришилик жоқ, жылай-жылай жап қазсаң, күле-күле суў ишерсең» – дейди. Демек, суў Орта Азия халықларының тарийхый раўажланыўында әҳмийетли орынды

ийелейди. Халқымыздың тарийхы ирригациялық қурылыс хэм суўғарып дийқаншылық етиўдин тарийхын үйрениў халықлар тарийхын тереңирек үйрениў деген сөз [11, 4-5]. «Суў – бул өмир!» – деген нақылдың да Шығыстың ақыл ийелерине тийисли болыўы пикиримизди дәлиллейди.

Қарақалпақ халқының суў менен байланыслы үрп-әдет хэм дәстүрлери арасында, әсиресе, суўдың магиялық қәсийети менен байланыслы айырым дәстүрлери де ушырасады. Солардан бул қәсийетлер көп жағдайларда дәрья яки жаўын суўына байланыслы екенлигин де көриўимиз мүмкин. Этнографиялық изертлеўлер процессинде карақалпақлардағы ең белгили суў объекти болған Әмиўдәрья суўының магиялық қәсийети менен байланыслы қызықты бир әдет ушырайды. Бул ҳаққында Батыс Европаның белгили Венгрия алымы Арминий Вамбери былай дейди: «Бурын мен дәрьяның жағасына тиккелей суўсыз даладан келгеннен кейин буның суўы бизлерге унап қалған деп ойлайтуғын едим. Енди мен ҳақыйқаттан да Азияда да, Европада да Оксустың (Әмиўдәрьяның) суўындай мазалы суўы бар хеш бир дәрьяны ямаса булақты ушыратпағанымды мойынлаўым керек». Демек, «Бул жерге келип Әмиўдәрьяның суўын бир ишкен адам, екінши қайтып ол жерге айланбай қоймайды» деген мақал сөзлери бийкарға айтылмаған [9, 20]. Ол XIX әсирде карақалпақлар арасында болып, олардың мәдениатын өз көзи менен көрген алым болып есапланады.

Қарақалпақ халқының үрп-әдет хэм дәстүрлери арасында аўыр қәстеликке шалынып жатқан адам жаны үзилиўи алдынан ес-хушынан кетиўи де мүмкин болғанда қолланылатуғын суў менен байланыслы әдетлери де бар. Ыссыдан аўзы курғап қалмаўы ушын жоқарыда айтылғанындай, пахтаны суўға батырып, қәсте адамның аўзы ығаллап турылады. Бул Қарақалпақстанда қасайтуғын өзбеклердин арасында да болып, аўырған адам жан тапсыраынан алдын шаңарақ ағзалары пахтаны суўлап, суў тамшыларын қәсте адамның ернине тийгизиў әдети бар. Халық арасынан жыйналған мағлыўматларға қарағанда, бундай жағдайда инсан ернине суў тийгизилсе, оның шөллегени қандырылады екен. Айырым халықтың диний көзқарасларына қарағанда, жан тапсырмақшы болған адамның ернине суў тийгизилип турылмаса, шайтанлар қәсте адамға суў берип оның «ийман»ын алып кетеди хэм ол «кейинги дүнья»ға «ийман»сыз кетеди деген көзқараслар да бар. Рус динтаныўшы алым Г.П.Снесарев бул әдетти әййемги диний исеним көзқараслар менен байланыслы деп есаплайды, яғный оның пикиринше, зардуштийликте қәсте болып жатқан адам аўзына тетиклик бағышлаў

Демек, тәбият тиришилигининг сақланыўында суўдың хызметин айрықша бағалаған халық эзелден суўды үнемлеп пайдаланыўды дәстүр еткен. Бул карақалпақ халқының тәбиятты қорғаў хэм ондағы затлардың бир-бирине бара-бар теңлигин сақлаў ҳаққындағы түсиниклери менен экологиялық тәрбия бериў дәстүрлери хәзирги ўақытта Әмиўдәрьяның әспек суўын және Арал машқалаларын шешиў мәселеси де үлкен әҳмийетке ийе.

Солай етип, жәмийеттеги үрп-әдетлер хэм дәстүрлер хәрқандай миллет тарийхының ажыралмас бөлеги болып, оны тарийхшылар хэм этнографлар үйрениўге туўра келеди, яғный, елдин тарийхын жазыўда

ӨДЕБИЯТЛАР

1. Арутюнов С.А. Народы и культуры, развитие и взаимодействие. – М.: Наука, 1989.
2. Аширов А. Ўзбек маданиятида сув. – Тошкент: Академнашр, 2020.
3. Әлеўов Ө., Әлеўов С. Карақалпақ халқының жасларға экологиялық тәрбия бериў дәстүрлери // Вестник ККО АН РУз. 2001. – № 5.
4. Базарбаев Ж., Хожаниязов Ғ., Базарбаев Р. Әййемги Окс дәрьясының төмениндеги зардуштлик динининг излери. – Нөкис: Карақалпақстан, 2007.
5. Благой Д.Д. О традициях и традиционности // Традиция в истории культуры. – М.: Наука, 1978.
6. Гуломов Я. Хоразмнинг сугорилиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1959.
7. Есбергенов Х. Карақалпақлардың гейпара дәстүрлери ҳаққында. – Нөкис: Карақалпақстан, 1964.
8. Есемуратова Т., Мамбеткадырова Г. Карақалпақ халық педагогикасындағы миллий

пайдаланыўына туўра келеди. Бул қәдириятлардың тағы да бир пайдалы таманы оны терең изертлей отырып, халықлардың эзелги байланыслары, түп-тамырлары, шығыс дәрежелери көринеди. Демек, карақалпақлардың суў менен байланыслы үрп-әдет хэм дәстүрлери әсирлер даўамында сақланып, бүгинги күнде гүзетилип киятырған әҳмийетке ийе болып табылады. Олар карақалпақлардың хәзирги турмыс тәризинде суў менен байланыслы үрп-әдет хэм дәстүрлери тийкарында суўдың муқаддес екенлиги адамлар сана-сезими хэм қәлбине синдирилип барылмақта.

Қорақалпоқ халқининг сув билан боғлиқ урф-одат ва аңьаналари Абсегерова У.К.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус

Мақолада қорақалпоқ халқининг сув билан боғлиқ урф-одат ва аңьаналари, уларнинг хусусиятлари билан алоқадор айрим аңьаналарининг хозирги кундаги аҳамияти этнографик жиҳатдан ўз аксини топган. Халқимизнинг минг йиллар давомида кундалик ҳаётидаги тажрибаларининг натижасида пайдо бўлган ва тарбиявий характерга эга бўлган сув билан боғлиқ урф-одат ва аңьаналарини ўрганиб ва уни кенг оммага тарғиб этиш катта аҳамиятга эга. Мақолада қорақалпоқ халқининг сув билан боғлиқ урф-одат ва аңьаналари ўз аксини топган иборалар кенг ўрин эгаллаган. Бу билан эртанги кунимизнинг давомчилари бўлган ёшларни одоб-ахлоққа, туғилган ерига садоқат, меҳнатсеварлик, ота-онага меҳр-оқибат руҳида тарбиялашга қаратилган. Келажак авлодга ўтмишдан келажатта миллий меросларни ўргатиш орқали уларни меҳнатсеварликка, аждоқларимизнинг минг йиллик қадриятларининг қадрига етиш каби инсонийлик хис-туйғуларни шакллантиришга қаратилган фикрлар ўз ифодасини топган. Шунингдек, мақолада бугунги куннинг энг долзарб масалаларидан бири қорақалпоқ халқининг сув билан боғлиқ урф-одат ва аңьаналари бўлиб, айниқса, унинг ёшлар тарбиясидаги ўрнини ҳисобга олиб, уни тарғибот этишда аҳамияти катта. Бу билан ўтмиш меросларимизни, айниқса, урф-одат ва аңьаналаримизни ўрганиб ва унинг аҳамиятини етарли даражадаги фикрлар билан кўрсатиб берилди.

Традиции и обычаи каракалпакского народа, связанные с водой Абсегерова У.К.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Нукус

В статье этнографически отражено современное значение обычаев и традиций каракалпакского народа, связанных с водой, а также с их особенностями. Очень важно изучать традиции и предания, связанные с водой, которые возникли в результате тысячелетнего опыта нашего народа в его повседневной жизни и носят образовательный характер, а также пропагандировать их среди широкой общественности. Статья содержит широкий спектр фраз, отражающих обычаи и традиции каракалпакского народа, связанные с водой. Это направлено на воспитание молодого поколения, которые являются последователями нашего завтрашнего дня, в духе порядочности, верности родному краю, трудолюбия, доброты к

Қазақдәрьялы информатордың айтыуынша, 2000-жыллардағы суусызлық жылларында бийдайдың уны болмағанлықтан шигинди дигирманнан өткерип нан етип жауып жеуіне туўра келген. Суусызлықта сол ўақытлары райондағы көп шаңарақлар шарўа маллары, қой-ешкилерине суў жеткере алмағанлықтан сатып жиберген. Мойнақ районы, Қазақдәрья елатындағы шаңарақтағы айырым ер адамлар суў бар ўақтында балық аўлап күн кеширген болса, суў азайып қалыуы себепли күн көриуи ушын сырт еллерге жұмыс излеп кетиўге мәжбүр болған [13]. Суусызлық жылларында Тахтақөпир районында жасаған информатор Абдинасырова Аймекен апа да ишимлик суўы жетиспеген ўақытлары изейкештиң орнынан қудық қазып суў алғанын, усындай қыйын жағдайда районнан көплеген шаңарақлар көшип кеткенин, өзи де Нөкис қаласына көшип келген айтты [14]. Информатор Ғаниева Гоззал: «*Суусызлық жылларында Нөкис районынан көпишлик шаңарақлар көшти. Ун жетиспегеннен капустаны суўға қайнатып, шигин унынан нан писирип жеген күнлерим болды*» деп баянлайды [15]. Демек, жерлеслеримиздің аўылдан қалаға көшиуіне бир нешше себеплер болған. Аўылда жасағанлардың көпишилиги дийқаншылық пенен күн кеширип келген. Суў жетиспеўшилигинен дийқаншылық жерлери егистен шығып қалған. Нәтижесінде аўылдарда жұмыс таба алмағанлықтан қала орындарында күнделикли талап ислеўге, ямаса сырт мәмлекетлерге барып жұмыс ислеп күн көриўге мәжбүр болған.

Усындай суўдың зардабын дүньяның көп халықлары тартқан, тартып та атыр. Кимлери қудық қазып түбине үңилсе, кимлери аспаннан жауын тилеп Жаратқанға жалбарынса, кимлери дәрьяға суў тилеп жанын қурбанлыққа беріўге таяр. Сонлықтан болса керек, Қураны Кәримде, пайғамбарымыздың хәдисинде «садақаның ең абзалы шөллегенге суў беріў» – деп келтирилген.

Бүгинги жәмийетимизде жасларымыздың жоқары әдеп-иқрамлылық тәрбиясы руўхында раўажланыуы ушын дәслепп өз ана тилин, тарийхый үрп-әдетлерин, дәстүрлерин билиуи шәрт. Себеби, ҳәр бир халық өз тарийхын билмей турып өзгениң тарийхын биле алмайды. Басқа халықлар сыяқлы бизиң қарақалпақ халқының да бала тәрбиялауға байланыслы миллий үрп-әдет хәм дәстүрлери бар. Бала тәрбиясында булар барлығы үлкен әхмийетке ийе болып, әсирлер даўамында миллий тәрбия тийкарында қәлиплесип хәм хәзирге шекем даўам етпекте. Миллий үрп-әдет хәм дәстүрлер шаңарақта бала тәрбиялауға үлкен орынды ийелейди. Расында да, қарақалпақ халқының шаңарақларындағы үрп-әдет хәм дәстүрлер оғада көп. Турмыста бул үрп-әдетлер, салт-дәстүрлер, тәлим-

тәрбияның әдеп-иқрамлылық өлшемлерине енип, жаслардың руўхый хәм мәдений жақтан жетилисиуіне қолайлы шараятлар жаратады. Себеби, бул тарийхый үрп-әдет хәм дәстүрлеримиз қаншелли шаңарақ пенен байланысып барса, бизиң бүгинги жетилисип атырған жасларымыздың тәрбиясы соншелли мазмунлы, тәсирли болады.

Усылардан бала туўылғанда қолланылатуғын үрп-әдетлер дыққатқа миясар болып табылады. Мәселен, «Дузлы суўға шомылдырыў» – бул күни баланың барлық беденин дузлы суў менен шомылдырыў шәрт болған. Дузлы суў менен шомылдырыў арқалы денесин сыртқы ҳәр қыйлы микроблардан асыраған. Шама менен 40 күн болды дегенде қырқынан шығарыў мәресими өткерилип шилле суўына тийын (дуз баланың бедениниң писик болыуы ушын, тийын-пуллы болыуы ушын), тас минез-қулкының тастай аўыр салмақлы болыуы ушын керек деп ойлаған [8, 95]. Бул әдет елеге шекем өз әхмийетин жоғалтқан емес. Әсиресе, хәзирги күнге келип усындай үрп-әдетлер бурынғы дәстүрин жоғалтпастан, жылдан-жылға жаңаланып, түрленип бармақта.

Үрп-әдет хәм дәстүрлер жәмийеттеги социаллық қатнасықлардың түрлерин, мәдениятының дәрежесин көрсетиуи менен бирге тәрбияның да тийкарғы қурааларын, адамларды жәмийетлик қадағалаудың хәм бирлестириўдың әхмийетли формасында көрсетеди. Қарақалпақ халқының тәбиятты қорғау түсиниклеринде жасларды суўды кәстерлеўге, оның қәдирин билиўге үйретиў дәстүрлери айрықшы дыққатқа миясар. Суў тиришиликтиң арқауы болғанлықтан халық өз әўладларына: «Шөл жағалап қонбай, көл жағалап қон» деп нәсият еткен. Олар: «Суў дақылдың қаны хәм жаны» деп мәзи айтпаған. Суўсыз егин көгермейтуғынлығын түсинген халық оны әзелден кийели есаплаған. «Суўға түпирме» деп оған хәрқыйлы патас нәрселерди тасламауды үйреткен. Әсиресе, өсимликлер дүньясының барлығы суў менен көгерип жасарып туратуғынлығын түсинген халық: «Таўлы жер булақсыз болмас, суўлы жер қурғақсыз болмас» деп алды менен жасларға суўы бар булақлы орынларды таныуды үйреткен хәм суўы жеткиликли мәканның қурақтай жасыл дөнип, жасарып туратуғынлығын, суўсыз тәбиятта тиришилик болмайтуғынлығын баянлаған. «Жылай-жылай жап қазсаң, күле-күле суў ишесең» деп суў ушын мийнеттен қашпауды, суўсыз өмир жоқ екенлигин, тоқ турмыста, абаданшылықта турмыс кешириў ушын қанша қыйыншылық гезлесе де суў машқаласын шешиў зәурлигин нәсиятлады. Тәбиятта көп ғана қыйыншылықларын басынан кеширген халық: «Аспекли суў ишкен, зарығып уў ишкен менен тең» деп өз тәжирийбелерин айтқан [3, 110].

максетинде тиришилик (мукаддес хаома) шербети яки анар суўынан тамызып турған [12, 158]. Әсиресе, бул тек ғана қарақалпақтың арасында емес, этнограф алым А.Аширов өзбеклер менен бирге басқа мусылман халықлары арасында да сақланған әдетлер екенлигин тастыйықлайды [2, 163].

Қарақалпақ этнограф алымларының топлаған материалларына көре, ең көп тарқалған: қудықлар, көллер, дәрьялардағы суў элементинде жасайтуғын рухлар – Суўперилер (Аранлар). Биз суў пери аналогиясын басқа халықлар арасында суў периси усылында табыуымыз мүмкин. Адамлардың пикирине көре, ол жас физикалық күшли ҳаял көринисине ийе. Ол суў астында жасаған хәм суўды қорықпаған, бирақ адамлар оған тек қараңғыда дус келеди. Қараңғыда ол тосаттан хұжим етиуи мүмкин. Кимде-ким бийпәрўалық пенен суўға жақынласса, шөгип кетиуи мүмкин болған. Соның ушын кешқурын яки түнде суўға баратуғын адам суўпериге меҳрли сөзлери менен тынышландырыуы, оған хешқандай зыян жеткизбеуи ушын илтимас етиуи керек болады. Бул ҳаялларға, әсиресе, жасларға қарата ең зыянлы есапланады. Сонлықтан, кешқурын яки түнде ҳаяллар суўға жалғыз бармауы яки ер адамлардан бири менен бирге барыуы керек. Қудықтан суў алыудан алдын суўпериден рұхсат сорауы керек болады. Соның ушын да қарақалпақларда кеш болғаннан баслап ҳаялларға суўға барыу қадаған етиледі. Себеби, суўпериси бар олар ҳаялға зыян келтиреді деп түсиндириледі [10, 135].

Информаторлардың көрсетиуинше (Саитбекова Анархан, Тахтақөпирли), халық арасында елеге шекем жин-жыпыр туўралы түсиниклер бар. Мысалы, кеште ҳаял-қызларға жаплардан суў алып келиу қадаған етиледі. Егер кешқурын түнде суўға барыу керек болса онда «көк шапанлы, көк ешекли суўпы ушын керек болып қалды» деп суў алатуғын еди. «Сонда перилер қашады деп исенеди» деп зардуштликтеги перилер хаккында пикирлерди тастыйықлайды. Перилерден қашыу ямаса сақланыу ушын, болмаса бойындағы аўырыуды жоқ қылыу ушын қуўыршақ ислеп суў басына барып, перилерди шақырып ямаса жол бойына кишкене от жағып оннан атлап, суўға ямаса сол жерге қуўыршақты қалдырса перилер қуўыршаққа алданып оны кесел қылады деп түсинген. Сонлықтан да, қарақалпақларда суўдан қорқыу, оның жолына қурбанлық шалыу, кейин болса қурбанлық орнына қуўыршақ таслау хәзир де ушырасады [4, 102].

Тахтақөпирли информатор Қәлек атаның айтыуынша, көп гезлесетуғын олимлердің бири суўға кетип өлиу екенин көрсетеди. Буннан сақланыу ушын қуўыршақ соғыу әдетлери бар екенлиги, суўға барып, бир

майдан суўперисине тәсир жасап, яғный, оны шақырып отырады да қуўыршақты суўға жибереди деп баянлайды [4, 93]. Этнограф Есбергеннов «Егер адам суўға шөксе, ол суў руўхына айланып кетеди» деп жазады [7, 33].

Сондай-ақ, қарақалпақлар арасында суўға байланыслы және бир дәстүри – өлини суў менен жууыу дәстүри есапланады. Этнограф Х.Есбергенновтың анықлауынша, қарақалпақлардың өлини жууыу дәстүри магиялық хәрекетлерге толы. Мысалы, өлини жууатуғын суўды соның ушын арналып қойылған айырым қазаннан ғана алған. Бул суўдан хешкимнің ишпеуи керек, биреулердің көтелесип ишип қоймауы ушын ол суўдың бетине бир қысым пахта таспаған. Өлини жууыу ушын пайдаланылған ыдыслар ыссы суў менен жууылыуы хәм күннің нурына түби жоқары қаратылып тасланыуы тийис болған. Өлини жууған ўақытта оның суўы жыйналыуы ушын қазылған шуқырды әдетте қайтадан көмип таспаған хәм бул жерге түнде шам жағып қойылған [7, 24-25]. Бул арқалы мархумның руўхына хұрмет белгиси сыпатында түнде шам жағып қойылған болса, ал адамлар ол жерди аяғы менен басып алмауы ушын хәрқыйлы қәуиплерден, яғный, шоршыныўлардың алдын алыу ушын суўы көмип таспаған жерге белги сыпатында шам жағып қойылған. Сонлықтан, бүгинги күни қарақалпақлар арасында суў менен байланыслы үрп-әдетлер бар екенлигин және бир мәрте тастыйықлайды. Олардан бири суў жетиспеўшилиги жылларында дәрья ултанына қурбанлық етилген. Тарийхта және өз көзи менен көргенлердің айтыуына қарағанда, ибадат етилиуи менен дәрьяға, суў қудайына қурбанлық сыпатында сойылған өгизди таспаған. Бул әдет тасқын каналларға қарағанда да кең қолланылған. Канал басы қайта қазылып суў қуйылыуы менен оған қурбанлық ушын Аллақулыханның (Хийўа ханлығы ханы) өзи жеке бир өгизди қурбанлық еткени хаккында рәўаят да бар. 1940-жылда Сүўенли-Ленинжап каналының басы жаңадан қазылып оған суў қуйылғанда, сол жердеги колхозшылар усы сатр авторына хәзиллесип, суўға сойылған өгиз таслауды айтқан. Бул усыныс хәзил болса да лекин ол, бул әдеттиң қаншелли халық ишинде сақланып қалғанлығын көрсетеди [6, 250]. Қараөзекли информатордың айтыуынша, елимизде суўға байланыслы көплеген үрп-әдет бар екенин тастыйықлайды. Олардан елде суўсызлық ўақытта дәрья ултанына қурбанлық сойылады деп түсиндиреди. Суўдың қудиретлиги неке суўында көринеди. Неке суў ишиу ант ишиу менен теп-тең деп түсиндириледі. Сонлықтан да, қарақалпақларда суўдан қорқыу, оның жолына қурбанлық шалыу, кейин болса қурбанлық орнына қуўыршақ таслау хәзир де ушырасады [4, 93].